

7096

4

ISKOLA KULTÚRA

2000-05-25

1384

2000-05-25
Könyvtárak
PÉCS

X. évfolyam 2000. április

pedagógusok szakmai-tudományos folyóirata

Bakonyi Géza
tanszékvezető,
József Attila
Tudományegyetem,
Egyetemi Könyvtár,
Szeged

Bánkeszi Katalin
munkatárs, Neumann
János Digitális Könyvtár,
Budapest

Beély Gábor
könyvtáros tanár,
Erdőkertesi Neumann
János Általános Iskola,
Erdőkertes

Drótos László
könyvtáros, Miskolci
Egyetem Központi
Könyvtára, Miskolc

Felkai Piroska
PhD hallgató,
ELTE BTK, Budapest

Gálosi Adrienne
nyelvtanár, PhD hallgató,
PTE BTK, Idegennyelvű
lektorátus

Hegedűs Péter
építészmérnök,
építész vezető tervező,
Budapest

Juhász Zoltán
Műszaki Fizikai és
Anyagtudományi
Kutatóintézet,
Budapest

Kiss Iлона
grafikus,
Budapest

Kokas Károly
könyvtáros, Szegedi
Tudományegyetem,
Egyetemi Könyvtár,
Szeged

Perger Péter
PhD hallgató,
ELTE, Budapest

R. Várkonyi Ágnes
egyetemi tanár,
ELTE, Budapest

S. Szabó Péter
egyetemi docens,
PTE BTK Filozófia
Tanszék, Pécs

Surányi Bálint
szociológus,
Budapest

Sz. Molnár Szilvia
PhD hallgató,
ELTE BTK,
Budapest

Szentpéteri Márton
PhD hallgató,
ELTE BTK, Budapest

Tószegi Zsuzsanna
könyvtár-informatikus,
igazgató,
Neumann János Digitális
Könyvtár és Multimédia
Központ, Budapest

Z. Karvalics László
intézetigazgató,
Budapesti Műszaki és
Gazdaságtudományi
Egyetem, Budapest

Ugrin Gáborné
könyvtárpedagógus,
ELTE, Budapest

Ungváry Rudolf
könyvtáros,
Országos Széchenyi
Könyvtár, Budapest

Kiadja a Pécsi Tudományegyetem
Főszerkesztő:
Géczi János
E-mail: geczi_janos@mail.mata.vu.hu

A szerkesztőség munkatársai:
Andor Mihály E-mail: H7942and@ella.hu
Csányi Erzsébet (Újvidék)
E-mail: grabovac@EUnet.yu
Kamarás István E-mail: kamarasi@mata.vnet.hu
Kojanitz László
E-mail: kojanitz.laszlo@om.hu
H. Nagy Péter E-mail: h.nagy@freemail.c3.hu
Reményi József Tamás
olvasószerkesztő
E-mail: remenyi.jozsef.tamas@mata.vu.hu
Szakály Sándor
Takács Viola szerkesztő
Tarján Tamás
Tóth László (Dunaszerdahely)
Trencsényi László E-mail: trenyo@dpg.hu
Vágó Irén

Tördelőszerkesztő: **Horváth Balázs**
E-mail: blaize@freemail.hu
Szerkesztőségi titkár: **Staub Anikó**
E-mail: stauga@tki.jpte.hu
Grafikai terv: **Baráth Ferenc**

Felelős kiadó:
Tóth József rektor

Szerkesztőség:
Pécsi Tudományegyetem,
Iskolakultúra szerk.,
7624 Pécs, Ifjúság útja 6.
Telefon/fax: (06-72) 501-578;
E-mail: geczi_janos@mail.mata.vu.hu
WWW: tki.jpte.hu/ikultura

A folyóirat kiadását támogatja:
Oktatási Minisztérium

Terjeszti a Magyar Posta Rt. Levél- és
Hírlapüzletági Igazgatóság, valamint
egyéb alternatív terjesztők. Előfizethető
a szerkesztőség címén közvetlenül, illetve
az LHI-nél. Előfizetési díj számonként
200,- Ft. (Teljes évfolyam 2400,- Ft.)
Megjelenik havonta. Lapunk példányai
megvásárolhatók a Mentor Könyvesboltban
(Budapest VII., Lövvölde tér 7.),
a Pedagógus Könyvesboltban
(Budapest VI., Múzeum krt. 3.)
az Osiris Könyvesboltban
(Budapest V., Veress Pálné u. 4-6.),
valamint az Írók Könyvesboltjában is.
HU ISSN 1215 5233

Nyomás:
Molnár Nyomda és Kiadó Kft.,
Pécs
Felelős vezető: **Molnár Csaba**
Lapzárta: 2000. március 15.

Kokas Károly
Könyvtárak az ezredforduló után 3

Drótos László
Emberek a gépek mögött 10

Tószegi Zsuzsanna
A digitális könyvtár mítosza 14

Z. Karvalics László
Az elefánt testrészei 20

Ungváry Rudolf
Az ETO szükségessége 27

R. Várkonyi Ágnes
Vázlat a művelődéstörténet helyzetéről 32

Surányi Bálint
Az oktatási expanzió: problémák és perspektívák 38

Beély Gábor
A könyvtár jövője – a jövő könyvtára 51

Hegedűs Péter
A Szabó Ervin Könyvtár új székháza 56

Ugrin Gáborné
Könyvtárpedagógia 60

Bakonyi Géza
Internet: egy metafora veszélyei 68

Sz. Molnár Szilvia
A világ mint könyvtár, tehát képzet 73

Felkai Piroska
Az átmenet retorikája 75

Gálosi Adrienne
Fordítás és etika 82

Juhász Zoltán
Információátadás a népzeneben 93

iskolai könyvtárak

00/4

Bánkeszi Katalin

Két CD-ROM közgyűjteményekről **102**

(*A magyar könyvtárak egy ezredév tükrében; Múzeumi séták Budapestén*)

Perger Péter

Kézikönyv a könyvről **105**

(*V. Ecsedy Judit: A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában 1473-1800*)

Kiss Ilona

Magyar művészkönyvek Frankfurtban **109**

(*Goethe Intézet: Magyar Művészkönyvek Bibliotékája*)

S. Szabó Péter

Prohászka Ottokár betiltott írásai **111**

(*Prohászka Ottokár: Élő kereszténység*)

Szentpéteri Márton

Egy régi magyaros konferenciakötet **115**

(*Jankovits László és Kecskeméti Gábor (szerk): Janus Pannonius és a humanista irodalmi hagyomány*)

Satöbbi **118**

Hibaigazítás

Februári számunkban tördelési, szerkesztési hiba folytán elcsúsztak, illetve kimaradtak Kajtár István „Jog és iskola” című tanulmányának jegyzetei a (11)-es index előtt. Ezért e szövegrész megfelelő jegyzeteit újraközöljük, egyúttal a hibáért elnézést kérünk.

(1)⁰ Ezzel kapcsolatban a magyar szakirodalom már a 19. század óta jelentőset alkotott, különösen BÉKEFI Remig munkásságát említhetjük, például *A népoktatás története Magyarországon 1540-ig*. Bp, 1906. *A képtalan iskolák története Magyarországon 1540-ig*. Bp, 1910. A későbbiekre kiragadva FINACZY E.: *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában*. I-II. kötet. Bp, 1899 vagy KÖTE S.: *Közoktatás és pedagógia az abszolutizmus és a dualizmus korában (1849-1919)*. Bp, 1975. A szocialista korszak jelentős részére lokális érvénnyel BERNICS F.: *Közoktatás és tanügyigazgatás Baranya megyében. 1945-1985*. Pécs, 1989.

(2)⁰ Lásd: *Az elemi népoktatás enciklopédiája*. Szerk.: KÖRÖSI H. – SZABÓ L. (második kötet) Bp, 1912. 271-294. old., (továbbiakban Encikl.). PETROVICH E.: *Baranya megye XVIII. századi népoktatása az egyház-látogatási jegyzőkönyvek tükrében*. In.: HERNADI L. M.: *Baranyai Helytörténetírás*. 1971. 157-190. old.

(3)⁰ BÓNIS Gy.: *A jogtuló értelmiség a középkori Nyugat- és Közép-Európában*. Bp, 1972. CSIZMADIA A.: *A pécsi egyetem a középkorban*. Bp, 1965. Gabriel, A.: *The Mediaeval Universities of Pécs and Pozsony*. Indiana – Frankfurt a. M. 1969., *Hat évszázad magyar egyetemi és főiskolái*. Szerk. SZÓGL L. Bp, 1994. A pécsi egyetemre nézve lásd: *Album historiale Universitatis Quinque Ecclesiensis*. Pécs, 1997. Szerk.: KAJTAR I. és MÓRO M. A.

(4)⁰ Lásd: KÁLLAY I.: *A városi önkormányzat hatásköre Magyarországon 1686-1848*. Bp, 1989. 250-267. old. Gyöngyös város tanácsa elhatározta... 1659-1848. *Válogatás két évszázad városi határozataiból*. Eger, 1984. A státutumok foglalkoznak még az iskolák építésével, fűtésével, a tandíjjakkal, az iskolai színházzal, az iskolamester fizetésével és instrukciójával. 249, 595, 470, 774, 51, 277 old.

(5)⁰ *Ratio Educationis*. Az 1777-i az 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása. Fordította, jegyzetekkel és mutatókkal ellátta: MÉSZÁROS István. Bp, 1981. Ezen kívül: Encikl. II. 279-284. old.

(6)⁰ Úrményire nézve lásd: SZINNYEI J.: *Magyar írók élete és munkái. XII. kötet*. Bp, 1914. Jellemző a jutalomként kapott birtokadomány és szent István Rend, és a pályafutás végén az országbírói méltóság.

(7)⁰ Például a 251-252 §-ig, amely a szülők biztonságérzetével kapcsolatban az iskolai oktatás, gyermekeik egészsége, illetve erkölcsi és vallási nevelését illetően. Az állampolgári ismeretek oktatása kapcsán még részletezésre kerül egy hasonlóan értékelhető momentum.

(8)⁰ Az 1970-es LXVII. tc. által kiküldött tanulmányi biztonság elnöke: Úrményi és a biztonságához járul a Helytartó Tanács mellett felállított tanulmányi biztonság.

(9)⁰ Mindezekről igen részletesen lásd: Encikl. II. kötet, 284-291. old.

(10)⁰ Így a XX. tc. 3. §-a kimondja „Minden bevett vallásfelekezetek egyházi és iskolai szükségéi közállami költségek által fedeztessenek, s ez elvnek részletes alkalmazásával a ministerium az illető hitfelekezetek meghallgatásával a közelebbi törvényhozás elibe kimerítő törvényjavaslatot fog előterjeszteni.”

Könyvtárak az ezredforduló után

Nostradamus óta egyre csak nehezedik a jósok dolga, s a gyorsan változó területeken bármit mondanak is, már három-négy év múltán lehetetlenné teszik magukat. Ki ne nevette volna ki például azt a könyvtáros-tanárt, aki, mondjuk, azt állította volna öt évvel ezelőtt, hogy egy nagy magyar egyetem teljes központi számítástechnikai kapacitását (CPU teljesítmény és tárolóképeség) otthon birtokolni fogja 2000-re, egy öreg használt autó áráért. S közben nem fantáziáltunk a fél havi fizetésbe kerülő nyomdaminőségű színes nyomtatóról, a tömeges mobil telefóniáról és mobil adatátvitelről, a DVD-ről és társairól.

Valamikor régebben kezembe került egy háromszínnyomásos rajz, amelyik a századforduló tájékán készülhetett. A rajzoló arra tett kísérletet, hogy fölvezolja, milyen lesz Budapest utcaképe 100 év múlva, vagyis éppen napjainkban. Nos, nagyjából minden olyan volt rajta, mint a rajzoló korában, csak kicsit megtoldva fantáziával, kicsit „megemelve” a valóság talajáról. Különösen mulatságosnak tűnt a szárnyas lóvasút, amint ellebegett a neogótikus üzletsorokkal szegélyezett utcák felett.

Mindezt azért érdemes felidézni, mert figyelmeztet arra, milyen iszonyúan nehéz ma még fel sem fedezett technikák, eszközök ismerete nélkül bármit mondani a jövőről. Az ember hajlamos arra, hogy a jelen legjobb lehetőségeit lineárisan meghosszabbítsa, vagyis a kicsit felhizlalt jelent transzponálja a jövőbe. Az informatikával kapcsolatos területeken pedig – valljuk be – valósággal „vakok vagyunk”, hisz nemhogy öt-tíz évre, de még kettőre is nehéz tűrhető pontossággal jóslni.

Természetesen jól érzékelhető, hogy olyan technológiák vannak napirenden, „kitalálás közben” éppen, amelyek nagyon meg fogják bolygatni a könyvtári szakmát. Mindezek s a régebbi fejlemények következtében „filozófiai problémák” is bőséggel felmerülnek, amelyek azonban lényegesen túlmutatnak a könyvtárosság témakörén.

Elméleti megfontolások

A legizgalmasabb kérdés, amely itt fölmerülhet, nagyon általános problémát érint. Valószínűleg először fordul elő ilyen nyíltan és nyersen az emberiség története során, hogy saját technológiánkat korlátozzuk más – ha tetszik – „alantasabb” szempontok alapján. A felvilágosodás óta legalább áthatja a gondolkodást az emberiség érdekében végzett általános fejlődés, fejlesztés gondolata. Érdekes módon a digitális technika veti fel először, hogy az emberiség kulturális áldásai korlátlan mennyiségben és minőségi romlás nélkül eloszthatók, közkinccsé tehetők relatíve nagyon alacsony áron. Csakhogy a kultúra egy jelentős része kereskedelmi terméké vált közben, sőt részben a szórakoztatóipar hatáskörébe tartozik. Ezért előállítására és forgalmazására üzlet s egyre inkább nagyon nagy üzlet. Mindez azt jelenti, hogy az üzleti szempontokban érdekeltek mindent megtesznek azért, hogy a technológiák szabad felhasználását korlátozzák. A dolog külön érdekessége az, hogy ezen cégek nagy része a fejlesztésekben is érdekelt, s néha úgy fest, olyant talál ki, aminek aztán ő maga sem „örül” később önfeláldottn. Minderre még jóval az Internet-korszak copyright-problémáinak megjelenése előtt a SONY produkálta az el-

ső példát a DAT magnóval, amely fantasztikus lehetőségeket teremtett, de a gyakorlatilag a minőségromlás nélküli másolás lehetősége miatt kereskedelmileg nem lehetett a Compact Cassette leváltásaként exponálni. A párhuzamosan megjelenő és generális karriert befutó CD már előrevetítette, hogy a digitálisan rögzített zene gondokat fog okozni. A kilenvenes évek közepének „informatikai sztárja”, a mindenki számára elérhető világhálózat, az Internet már minden digitalizálható médiumra kiterjesztette ezt a problémát. Napjainkban az MP3-as formátum, a másolható és terjeszthető zenei CD, a multimédiás CD-ROM, a filmiparban áttérésnek számító DVD már elsősorban szerzői jogi kérdések miatt okoz félelmeket, sőt néha pánikot a jogokat birtoklók körében. S persze mindezt kiterjeszthetjük mindazon anyagokra, amelyek terjeszthetők, megjeleníthetők a világhálón keresztül.

Hogy miért érdekes ez könyvtári szempontból, az nyilvánvaló. A jövő, sőt részben már a jelen könyvtárai gyűjtik s nem egy esetben generálják is a digitális médiumokat, amelyek a hálózaton keresztül így „köztulajdonba” kerülnek. Egyre szívesebben kiterjeszténék gyűjteményüket, talán éppen a digitalizálhatóság okán is, a kép, a mozgókép és a hangzódokumentum formájára. A megfogalmazható és feltehető kérdések száma igen nagy s csak részben vonatkozik a tárolás minőségére, a dokumentumok visszakereshetőségére. A problémák nagyobbik része jogi természetű s lényegében azt veti fel, hogy amit megtehetnénk, ne föltétlen tegyük meg, mert a szerzők jogait, magyarán bevételeit sérti. (Az t csak zárójelben jegyzem meg, hogy érdekes módon az úgynevezett szerzői jogok nagy része fölött már véletlenül sem a szerző, hanem valamelyik nagy médiamogul rendelkezik.) A könyvtárosok ebben a helyzetben kivételezettnek szeretnék tudni magukat, csak kérdés, megoldható-e technikailag a nyilvánosságra hozatal, a nyilvános használatás, az egyetemes hozzáférés eszméjének és gyakorlásának elkülönítése a „maradék-talan áttulajdonlás” lehetőségének megnyitásától? Magyarán az Interneten könyvtár által közreadott ilyen-olyan dokumentum nem csupán az olvasás, személyes felhasználás dolgát szolgálhatja, hanem rövid úton visszacsatolhat az üzleti haszonszerzés ebben az összefüggésben „illegitim” területére is.

Új technológiák felé

Naponta találkozunk olyan hírekkel, amelyek arra utalnak, hogy az adatátvitel sebessége, a tárolókapacitás mérete, illetve ezek ár/teljesítmény viszonya szintén új kontextust jelent egész kultúránk tárolása, reprodukálása és szolgáltatása terén.

Néhány évvel ezelőtt a magyar non-profit hálózat, a HBONE csomópontjai még 64 kbit sebességgel voltak összekötve, amit ma majdnem elér egy átlag modem sebessége. Ma ez a sebesség 155 Mbit, ami azt jelenti, hogy például Budapest és Szeged között csaknem gyorsabban lehet egy file-t mozgatni, mint két winchesterünk között. A néhány éve indult amerikai projekt a világhálózat jövőjéről, az Internet2 küszöbön áll nálunk is. Mindez nemcsak egyszerű sebességnövekedéssel jár, nem csupán az eddigi műveletek számosságának és nagyságrendjének lineáris változásával, hanem egészen újfajta lehetőségeket is elénk tárhat. Az új hálózat ATM szabványú kapcsolatokra épül, illetve ilyenre is használható. Ha az új protokoll, az IPv6 is alkalmazásra kerül, akkor a kapcsolat biztonsága, folyamatos készenléte, a dedikáció kívánt foka stb. mind-mind újfajta alkalmazásokat is létre fog hívni. A szöveg és a kép sajátos kevert használatán túl el fog terjedni a mozgókép-továbbítás, a hangtovábbítás, és megjelennek a használat olyan speciális esetei, mint a videokonferencia, az orvosi távdiagnosztika, sőt műtéti alkalmazás. Mindezen médiumoknak tárolhatóknak, visszakereshetőknak kell lenniük, tehát a könyvtárak elvileg ezekkel az új digitálisan született dokumentumokkal is dolgozhatnak, s egyre nagyobb kihívás lesz nagyon jó, majd az eredetit pótló minőségben digitalizálni a meglévő állományokat. A miniatürizálás eredményei is páratlanok. A tárolókapacítások – úgy

fest, már a közeljövőben is – szinte korlát nélkül növelhetőek. A digitális fényképezőgépek számára kifejlesztett mikroméretű keménylemez ma 350 megabájtos, de 2000 végére el fogja érni az 1 gigabájtot. Egy ilyen „lemez” alig bélyegméretű. A CD-ROM-ot sokszoros kapacitással felváltja éppen a DVD, amely a broadcasting minőség felett tárolhat moziszerű, többcsatornás hanggal kísért videót. S ma már jönnek a hírek a fluoreszkáló molekulákat manipuláló új lemezeiről, ahol az elérhető tárolókapacitás 1 terrabájt körül lesz, egyelőre. Elképzelhető, hogy ez a lemez egy-két éven belül piaci valósággá válik. A neves fénymásológyártó s konkurensei is bejelentették a digitális papír prototípusát, amely tömegtermékké válhat a közeljövőben is, véglegesen meghökentve a „nem vihetem ágyba a monitort” típusú bölcsességgel magukat vigasztaló „analóg-pártiakat”.

Míndezek a technikai vívmányok egyrészt páratlan lehetőségeket vetnek fel, másrésztől arra fogják sarkalni a világot, hogy a copyright kérdésében alapvetően változtasson gondolkodásmódján. Egy a digitális kultúrát közműszerűen szolgáltató világméretű rendszerben valószínűleg csak a járulékos jogokat átálanszerűen kezelő struktúrájának van létjogosultsága.

Érdemes azért a jelenben is megkapaszkodni s megmaradni a tényleges könyvtári projekteknél, amelyek a legmodernebb technikákkal és elképzelésekkel ugyan már a jövőt célozzák meg, de nem ábrándos, futurisztikus ötletziporkák, hanem átgondolt fejlesztési tervek s – reményeink szerint – két lábbal állnak a realitások talaján.

Ha a technológiai fejlődés pontos részleteit nem is láthatjuk előre, nehezen lenne tagadható, hogy a haladás legfontosabb irányzatai jól érzékelhetőek. Új fogalmak, szabványok, eljárások jelentek meg a közelmúltban, amelyek újszerű szakmai gondolkodással párosulva éppen napjainkban formálják át a számítógép és főként a hálózatok lehetőségeivel amúgy is új korszakba lépett könyvtáros szakmát.

Amikor a nyolcvanas években az Egyesült Államokban, majd a kilencvenes évek elejétől Európában is napi valósággá vált az Internet, érdekes jelenségként megfigyelhető volt, talán némi meglepetést is okozva a számítógépes szakemberek többségének, hogy a könyvtárosok milyen gyorsan „felfedezik” az új technikát. Pár év után már idehaza is látszott, hogy a nagykönyvtárak egyre növekvő számú katalógusai az Internet legmegbízhatóbb szolgáltatásai lesznek. Arra azonban, hogy a gyermekkorát éppen maga mögött hagyó könyvtárgépesítés a világhálózatok adta új lehetőségekkel együtt szinte teljesen átformálja a szakmát, nos, minderre kevesen számítottak.

Egy évtized sem kellett, és alapvető elvárássá vált a nagyobb könyvtárakkal szemben, hogy komplex számítógépesítésben gondolkodjanak, hogy lehetőleg integrált könyvtári számítógépes rendszerekkel oldják meg problémáikat. Ma már világosan látszik, hogy mindez paradox módon rövid úton elvezet a papírhegyeket tartalmazó könyvtárak papírnélküli adminisztrációs rendszeréig. Az igazi áttörést azonban még nem az okozta, hogy az alapvetően belső használatra szánt adatbázisok lekérdezhetőek lettek a hálózaton keresztül, hanem az, hogy a kilencvenes évek közepére a könyvtári világ „felfedezte” és egyre szélesebb körben használni kezdte a web-technológiát.

Hazai projektek

Míndez két területen okozott alapvető változásokat. Egyrészt felvetette a könyvtári dokumentumok feldolgozásában és általában a könyvtárak közötti kapcsolatokban egy olyan új együttműködés lehetőségét, amelyet korábban elképzelni sem lehetett. Ezt példázzák az olyan működő vagy tervezett projektek, mint a több könyvtár közös lekérdezését biztosító KözEIKat, az egytípusú könyvtári szoftverek közös feldolgozási rendszerei (például VOCAL), vagy a nagyobb szabásúra tervezett Magyar Országos Közös Katalógus (MOKKA). Másrésztől lehetővé vált, hogy a könyvtárak és a könyvtárosok messzemenően túllépjenek az adott gyűjteményben meglévő anyagok bibliográfiai szín-

tű kataszterén. Ez azt jelenti, hogy megindult annak a számbavétele, hogy a könyvtári dokumentum, illetve annak különféle szintű digitális másolata milyen új utakon, módokon juttatható el az olvasóhoz.

Ted Nelson 30 éves álma az egész világot átfogó globális hipertextes információs rendszerről szíven találta a könyvtárosokat. Ma már egyre inkább felmerül az is, hogy ne csak pusztán magát a digitalizált dokumentumot (s főleg nem csupán a róla szóló elektronikus „katalóguscédulát”), hanem magát a szükséges információt kínáljuk az olvasónak.

Az ember tájékoztató könyvtárosként sűrűn találkozik a korábban idegesen kezelt olvasói kérdéssel: miért nincs „bent” a számítógépben az adott cikk, könyv vagy pusztán a „megfelelő” információ? Az Internet napi használata főként a fiatalabb olvasói generációkban olyan illúziókat kelt, hogy a világhálón „minden” megvan, s nyilván lassanként a hagyományos papíralapú világ könyv- és folyóirat-információhegyei is „felkerülnek” a

Az Internet napi használata főként a fiatalabb olvasói generációkban olyan illúziókat kelt, hogy a világhálón „minden” megvan, s nyilván lassanként a hagyományos papíralapú világ könyv- és folyóirat-információhegyei is „felkerülnek” a hálózatra. Ma már nem mosolygunk olyan önfeledten ezeken a „naiv” kérdéseken, ma már a könyvtáros szakma szembekerült azzal, hogy esetleges vagy éppen csak lokális érdekű információmorzsák helyett megragadjon valamilyen megtervezett és a maga nemében globális anyagot és szakszerűen, egységesített formátumokban megjelentesse az Interneten.

hálózatra. Ma már nem mosolygunk olyan önfeledten ezeken a „naiv” kérdéseken, ma már a könyvtáros szakma szembekerült azzal, hogy esetleges vagy éppen csak lokális érdekű információmorzsák helyett megragadjon valamilyen megtervezett és a maga nemében globális anyagot és szakszerűen, egységesített formátumokban megjelentesse az Interneten.

A szakszerűség és szabványosítás megint kulcsszavak. A WWW első mómora múltban van, jól látszik, hogy ha hosszútávon gondolkodva képzeljük el a dokumentumok teljes értékű digitalizálását, akkor „kifinomottabb” eszközre van szükség, mint a lehetőségeinek határáig jutott HTML nyelv. Ma úgy tűnik, hogy a fejlett struktúrákat kezelni tudó, leginkább talán az SGML nyelvben testet öltő elképzelések (például TEI) azok, amelyek a MARC rekordformátumhoz hasonlóan polgárjogot nyerhetnek. A szövegek belső, szinte tetszőleges finomságú hierarchiáját, rendjét vagy éppen rendtelenségét leíró szabvány lehetővé teszi, hogy a „puszta” dokumentum reprodukcióján túl egészen intelligens visszakereső rendszerekben gondolkodjunk. Amikor a HTML formátumú oldalak milliói készültek az Interneten és szinte egyeduralgódóvá váltak a „minden szóra” kereső totális indexrendszerek, akkor vált világossá, hogy mekkora mulasztást követtünk el, hogy nem voltunk eléggé közel a tűzhöz. Gondoljuk el, mennyivel használhatóbb lenne a hálózat, ha mindjárt a hipertext-gyártás hajnalán „kötelező mező” lesz, mondjuk, a kulcsszó, más finomabb részletekről nem is beszélve.

Persze az informatikai kihívás elől a napi munkában sem lehet megszökni, mondjuk „visszavonulni a Parnasszusra” és tökéletes szabványt gyártani. Ezért van az, hogy praktikusan olyasvalamit is fejlesztenünk kell, amely a jövőbeni szigorú elvárásoknak nem feltétlen fog megfelelni, de a jelen és a közeljövő szakmai inkubátora szerepét jól eljátszhatja. Ilyen projekt hazánkban az önkéntes szakmai kezdeményezésként létrejött Magyar Elektronikus Könyvtár (MEK), amelynek egyik, kezdettől meglévő célkitűzése volt, hogy a digitális szövegek könyvtári típusú kezelésében kísérleti műhelyként mű-

ködjön. Az már csak „plusz szolgáltatás”, hogy állománya az utóbbi időkben olyan gazdaggá vált, amely széleskörű olvasói igényeket is képes kielégíteni.

A professzionális célkitűzésekkel megjelent Neumann-könyvtár és a Digitális Irodalmi Akadémia projektek, amelyek már nem annyira az Interneten már amúgy is meglévő szövegek begyűjtésére, feltárására, hanem a magyar írásbeli kultúra digitális megjelenítésére, a munka inicializálására jöttek létre, ugyanígy szembenéznek a fent érintett kihívásokkal. Hogyan kell már ma szolgáltatni azt, aminek a módjával csak a jövőben leszünk tisztában? Meg lehet-e oldani, hogy amit ma digitalizálunk, az kiállja az évtized múlva várható szakmai követelmények próbáját is? Elvileg, ha a szöveg pontossága (ami önmagában is hatalmas érték!) mellett a lehetséges határig „feltárjuk” a textust, a lehetséges határáig szegmentálunk, akkor jót teszünk, de kibírják-e az olvasók ezt a tempót? Lesz-e majd türelmük?

Az adatbázisok internetes publikációja és a web-technológia összekapcsolása új, összetett szolgáltatások indítását teszi már ma is lehetővé. Jól látható, hogy a klasszikus adatbázis és a hipertextes rendszerek a jövőben a mainál is szétválaszthatatlanabban összefonódnak. Egy, a régi magyar könyv- és olvasmánykultúra feldolgozását célul kitűző projekt (Erudicio) mindezen túl arra is jó példa lesz majd, hogyan lehet internetes prezentációval közérthetően és látványosan megjeleníteni olvasmányszociológiai statisztikákat, s mindezeket bibliográfiai és könyvtári kataszterekkel összekapcsolni.

A fentiekben említett, jellegükben adódóan inkább kísérletinek, semmint „közüzemi-nek” számító projektek (más, itt most nem említett elképzelésekkel együtt) önmagukon túlmutató jelentőséggel bírnak a jövőt illetően. Egyrészt, mint már céloztam rá, módot és lehetőséget adnak arra, hogy a külföldi kísérletek eredményeit hazai körülmények között kipróbáljuk, hogy elvégezzük a szükséges szabványhonosításokat s más adaptációkat, másrésztől a munkák egyre több gyakorló szakembert „érintenek” meg, így szélesedő továbbképzési terepként is jelentőséggel bírnak. Ez azonban nem minden. Éppen a hálózat és az általa is inspirált kooperációs lehetőségek teremthetnek (teremtettek máris) új szakmai lehetőségeket és ezáltal új, értéknövelt eredményeket.

Már ma is működő példák mutatják, hogy mi módon többszöröződik meg a befektetett munka értelme, ha, mondjuk, a MOKKA adatbázisában ott szerepelnek a MEK digitális szövegeinek rekordjai, amelyek például hipertextes kapcsolatba kerülnek az adott témára vonatkozó elektronikus kiállítással a Neumann Könyvtárban, s mindez oda-vissza működve elviszi az olvasót a szövegtől a valóságosan kikölesönözhető dokumentum-példányokig vagy éppen a szűkebben vett információig.

A több mint húsz év előtti egységes MARC formátum nehezen kimunkált, de hatásában fölmérhetetlen hatású szabványnak bizonyult. Nézem, amint Szegeden az Egyetemi Könyvtárban címleíró kollégáim alkalmasint két-három böngészőablakban tanulmányozzák (s néha elcsenik) egy másik könyvtár címleírását. Nem hiszem, hogy percnként átgondolják, hogy az egyik leírás – mondjuk – Konstanzból, a másik a Kongresszusi Könyvtárból „kapja az ihletet” s végül mindkét rekord kiköt a debreceni VOCAL rendszerben, hogy egy pillanat múlva egy soproni X-terminálon segítse ki az ottani kollégát. A könyvtári rendszerekben kalandozó olvasót is érhetik hasonló élmények. Egyes katalógusokban a megtalált könyveknél más információkhoz tartozó linkek kapcsolódnak: hol egy címlap bukkan fel, hol egy másik színhelyen lévő teljes szövegre utal az élőkapocs.

A jövő, a belátható pár év kulcsfogalmai tehát adottak. Olyan helyi különleges érdekeket is kielégítő rendszereket kell terveznünk, amelyek szabványos adatsere-formátumok révén egymással jól kommunikáló rendszerekben emelt szintű szolgáltatásokat hoznak létre, amelyek egyre nagyobb eséllyel pályáznak arra, hogy nem csak szekunder, hanem primer információt is nyújtanak a felhasználóknak. Mindezek valószínűleg úgy fognak megvalósulni, hogy a legszélesebb értelemben kihasználják az Internet éppen adott lehetőségeit. Az új technológiai kihívások pedig villámgyorsan új szolgáltatástípus-

sokat keltenek életre. Gondoljunk arra, hogy a nagyobb sáv szélesség, a kutatói körben való széles Internet-ismertség s nem utolsósorban az olcsó tárolókapacitás hogyan hozza létre egyre-másra a különféle folyóirat- és cikk-„raktárakat”, ahol akár több tízezer periódika anyaga található meg naprakészen. Mindennek tisztességes hazai adaptációja nem kerülhető el. Az, amit a könyvtáros szakma „egységes szakirodalmi ellátórendszerként” szokott emlegetni, még kialakításra vár. Részelemei már adottak (például a SwetsScan és a Nemzeti Periodika Adatbázis összekapcsolása), de a valóban működő projekt felvázolása még előttünk áll. A közös lekérdező rendszerek, illetve osztott katalogizáló kooperációk immár elektronikus szintre tolják át a hazai könyvtárközi kölcsönzési rendszer újfajta megoldását. Mindezen szolgáltatásokat azután a lehető legnagyobb mértékig integrálni kell, hogy a bennük rejlő lehetőségek maximálisan kiaknázhatóak legyenek. A nagyobb könyvtárak rendszerei elméletileg készek a feladatra, a hálózati kapacitás megfelelőnek látszik, a felhasználói kihívás is erőteljes. S akár felemelő is lehet, hogy a kimunkált szolgáltatások igen széles körben hatnak, hiszen tényleg nincs akadálya, hogy a legkisebb faluból is használható legyen minden.

Miközben a közeli jövőt tervezgetjük, a távolabbira is érdemes figyelni. A nekünk még

A Next Generation Internet, az Internet2 tervezetekre egy európai uniós reményekkel teli országnak – pontosan az Egyesült Államoktól való vészes lemaradást jelző Bangemann Report szellemében – intenzíven figyelni kell. Ez a technológiai ugrás a jelenlegi EU-szintre valószínűleg sokkal olcsóbb, mint az a kár, amit az informatikai periférián maradás jelenthet. S ezen új technológiák minden bizonnyal elsőként az oktatási-kutatási-közgyűjteményi hálózatban fognak megjelenni.

csak hét-nyolc éves Internet „odaát” már öregedőnek számít, nagy volumenű kísérletek folynak a maiaknál százszor, sőt ezerszer nagyobb kapacitású hálózatokkal. A Next Generation Internet, az Internet2 tervezetekre egy európai uniós reményekkel teli országnak – pontosan az Egyesült Államoktól való vészes lemaradást jelző Bangemann Report szellemében – intenzíven figyelni kell. Ez a technológiai ugrás a jelenlegi EU-szintre valószínűleg sokkal olcsóbb, mint az a kár, amit az informatikai periférián maradás jelenthet. S ezen új technológiák minden bizonnyal elsőként az oktatási-kutatási-közgyűjteményi hálózatban fognak megjelenni. Óriási kihívás lesz, hogy tudunk-e olyan könyvtári szolgáltatásokkal színre lépni, amelyek valóban kihasználják ezeket az új lehetőségeket. Az új sebességhez kapcsolódó új hálózati szabványok (ATM, IPv6 stb.) ugyanis

messze nem csak lineáris növekedést tesznek lehetővé, hanem egészen új terepet biztosítanak. Megjelennek azok a fentiekben említett szolgáltatások (például a viszonylag szélessávú hang- és videó-továbbítás lehetősége), amelyek már önmagukban inspirálják az újfajta médiumoknál is a feldolgozás, a szabványosítás és a szolgáltatás könyvtári, közgyűjteményi problémáit.

A ma még korlátlanul látszó kapacitások majd egyre gyakrabban vetik fel a válogatás szükségességét is. Arról ugyan már a reformáció hajnalán lemondott az emberiség, hogy akár csak az összes addig megjelent könyvet lajstromba vegye, s később az egyéb dokumentum-típusok megjelenésével egyre szigorúbb lett a szelekció, most mégis kísértést érzünk majd arra, hogy a tegnap történet, mindent, amit már „másnap elnyel a nagy Moloch, a történelem”, digitalizálva archiváljunk. Ha a körülöttünk lévő világ minden médiuma digitalizálható s ugyanazon hordozón archiválható, akkor óriási a lehetőség (és a kísértés), hogy mindez könyvtári dokumentumként „végezze”. A Library of Congress a hírek szerint már kezdeményezett úgynevezett Internet-archiválási projektet, amelyben

a világháló egy adott pillanata van „lefagyasztva”. A magyar médiavilággal szemben, de akárcsak az Internet „hazai szegletével” szemben van-e és ha igen, meddig terjed az ilyen felelősségünk?

Az öregedő *Casanova* derekas könyvtárnokként szolgálhatott volna utóképzés nélkül akár száz év múltán is. Azt hiszem, egy 1930-as évekbeli könyvtáros a 1960-as évjáratúval szinte százszázalékosan megértette magát. A változás persze átjárta azokat a korokat is, de a könyvtár, a könyvek világa stabilan állt. Most egy hosszabb nyári szabadság után már elkél egy kis önképzés, hogy pótoljuk a lemaradást. A higgadt léptékű, nyugodt, alig változó könyvtáros világ visszahozhatatlanul odavan, s talán vele eltűnik a Gutenberg-birodalomba vetett hit egy darabja is. Mindazonáltal az is megér egy misét, hogy a születő információs kultúra révén a dolgok velejéhez rég nem látott közelségbe kerülhetünk, ha jól sáfarkodunk a tudományunkkal.

A Balassi Kiadó ajánlatából

Emberek a gépek mögött

Szakemberek és laikusok egyaránt hajlamosak alapvetően csak technikai eszköznek tekinteni az Internetet és a gerincvonalakon átáramló gigabitekben, a web-lapok millióinak szaporodásában mérni a fejlődését, hasznosságát. Pedig legalább ennyire fontos, hogy a műszaki és tartalmi fejlesztés mellett a „humán erőforrások” is hasonló ütemben bővülnek a világhálózaton, hiszen a gépek mögött a rendszer legértékesebb elemei: emberek ülnek.

Paradox módon ahogy nő a számítógépeken át elérhető információforrások és szolgáltatások száma, úgy lesz egyre fontosabb az emberi tényező, mert a mesterséges intelligencia eszközei egyelőre nem tudnak megbirkózni a Mátrix komplexitásával. A keresőrendszerek a legegyszerűbb kérdéseknél is találatok ezreivel öntik nyakon a web-robotok „lelkivilágában” kevésbé járatos felhasználót, ráadásul már keresőrendszerből is több száz(féle) van. És mivel mind többen mind többféle információt szeretnének megtalálni az Interneten, egyre gyakrabban derül ki, mennyi minden nincs még meg digitális formában, csak a régimódi „papíralapú adathordozókon” vagy még inkább csupán a „féhérbázisú háttértárakban”: az emberi fejekben létezik.

Az alábbiakban három olyan internetes műfajra szeretném felhívni a figyelmet, melyekben az embereknek jut a főszerep. Nemcsak azért kell ezekről beszélni, mert ritkábban szerepelnek az Internetről szóló híradásokban és ismertetőikben, hanem mert nálunk még elég kevés van belőlük, így ez az írás egyben kedvcsináló is szeretne lenni: hátha az olvasói közül néhányan kedvet kapnak ahhoz, hogy részt vegyenek ezekben a szolgáltatásokban vagy újabbakat indítsanak.

Szakmai fórumok

Az ember-ember közötti kommunikáció a számítógépes hálózatoknak a „leghumánusabb” felhasználási formája. Az ismerkedésen, pusztán időöltésen kívül fontos szerepe lehet a szakmai információcserében is, hiszen már az Internet előtti korszakban is azt mutatták a vizsgálatok, hogy a különböző tudományágak és szakmák művelői új ismereteik túlnyomó többségét „informális csatornákon”, kollégákkal való beszélgetések során szerzik be, és csak néhány százalékban a nyomtatott szakirodalomból. A hálózatok jelentősen megnövelték és megkönnyítették ezt a fajta ismeretterjesztést – helytől és időtől függetlenül, gyakorlatilag ingyen tudunk kapcsolatba lépni egymással. Ráadásul a számítógépes kommunikáció gyakran kárhóztatott személytelensége bizonyos értelemben előny is: úgy válhatunk egy-egy „láthatatlan kollégium” tagjává, hogy csak az számít, amit mondunk, és érdektelen az életkorunk, a végzettségünk, a tudományos fokozatunk stb. A CMC-nek (Computer Mediated Communication) vannak „valós idejű” formái: ezek közül az Interneten jelenleg a legismertebb az IRC és az ICQ. Előbbit eredetileg inkább a kisebb csoportokban való „élő csevegés”, utóbbit pedig a „magánbeszélgetések” céljára fejlesztették ki, de mindkettő alkalmas a másik feladatra is. Az „időben eltölt” beszélgetéseknek szintén két elterjedt formája létezik az Interneten: a levelező listák (mailing lists) és a hírcsoportok (newsgroups). A listáknál egy közös postafiókon keresztül jutnak el a levelek a csoport tagjaihoz, a news esetében pedig egy szolgáltató gép nyilvános területén tárolják az üzeneteket, ahol pár hétig bárki elolvashatja őket és reagálhat rájuk.

Több ezer lista és hírsoport működik a világban, mindenféle elképzelhető témában. Nálunk a tízéves HIX a klasszikus ebben a műfajban, melynek változatos tematikájú fórumai mindkét formátumban olvashatók. Nem sokkal a „Hollói Information eXchange” után indult a KATALIST, a magyar könyvtárosok listája, amely mintegy 500 fős tagsággal jelenleg az egyik legnépesebb hazai levelezőcsoport. Mivel megjelennek itt az oktatásban is használható új információforrásokról szóló hírek, ezért tanárok számára is érdekes. Természetesen vannak kifejezetten az iskolákban dolgozók részére indított listák is. Ezek közül máig a legsikeresebb az 1995-ben indult, jelenleg mintegy 400 résztvevőt számláló TANFORUM. A TANFORUM elsősorban középiskolai tanároknak szól és teljesen általános tematikájú: oktatásmódszertani kérdések vagy számítástechnikai témák éppúgy megjelennek rajta, mint például munkaügyi problémák. Időközben külön levelező fórumok indultak az egyes szaktárgyak oktatóinak is: például a MATKAPOCS a matematika-, a TORIFORUM pedig a történelemtanároknak.

Am a magyar nyelvű szakmai listák és hírsoportok száma még mindig meglepően kevés, és még kevesebb azok száma, amelyek hosszú időn át, népes tagsággal képesek működni, és színvonalas vitáknak, illetve tájékoztatásnak adnak teret. A hazai listákról, a feliratkozás módjáról és a levél-archívumokról a HUNLIST web-oldal informál (<http://www.mek.iif.hu/porta/virtual/magyar/hunlist.htm>), a világban működő fórumokról pedig az egyik legjobb nyilvántartás a LISZT adatbázisa (<http://www.liszt.com>). Az itt böngészhető hatalmas kínálatban alighanem mindenki megtalálhatja azt a virtuális közösséget, amelyhez szívesen csatlakozik (amennyiben tud angolul). Ha pedig mégsem, akkor bárki számára nyitva áll a lehetőség, hogy néhány perc alatt egy új fórumot indítson valamelyik ingyenes lista-szerveren. (Ezek címe is megtalálható a HUNLIST lapon.)

Tematikus katalógusok

Az „infosztráda” mellett az Internet egy másik népszerű metaforája a „világkönyvtár”, mely szövegek, képek, hangok százmillióit tartalmazza már most is. Csak egyetlen szépséghibája van ennek a gyűjteménynek: minden összevissza hever a polcokon, a padlón és a pince legsötétebb zugaiban. A könyvtár látogatói pedig találmányra kihalásznak egy-egy darabot ebből a dokumentumhalmazból, boldogan felkiáltva, ha valami használhatóra akadnak. Egy ideig úgy tűnt, hogy az Altavista és később rohamosan szaporodó vetélytársai végre világosságot gyűjtenek és nagyjából rendet csinálnak az információs káoszban. A web-lapok elképesztő ütemű szaporodásával azonban hamarosan kiderült, hogy a file-ok tízmillióit összegyűjtő és azok minden szavát visszakereshetővé tevő automatikus indexek az esetek jó részében igen kis hatásfokkal működnek: a gyakorlatlan felhasználóknak órákig tart, amíg a sokszor hatalmas találati halmazokat végigrostálják, nem is beszélve a már sehová sem mutató linkek okozta bosszúságról.

A keresőprogramok további „kiokosítása” mellett a legígéretesebb megoldást az emberi erővel készülő tematikus katalógusok (subject gateways) jelenthetik. Ezeknél könyvtárosok vagy különböző tudományterületek információs szakemberei válogatják, írják le és sorolják be valamely rendszer szerint a legjobb forrásokat. A besorolási elv lehet valamilyen hagyományos osztályozási rendszer (például az ETO) vagy lehet saját fejlesztésű (mint amilyenek a „Yahoo!” hierarchikus kategóriái). A legfontosabb hazai példa ebben a műfajban a Neumann-ház „WebKatHu” nevű adatbázisa, amely azokat a magyar nyelvű web-dokumentumokat dolgozza fel, melyeket általában egy könyvtár gyűjteni szokott. Egy másik hasonló gyűjtemény a Magyar Elektronikus Könyvtár „Virtuális világkönyvtár” elnevezésű része, ahol többek között a magyar elektronikus újságok témakörök szerint rendezett listája is megtalálható.

A külföldi szolgáltatások közül a már említett, hatalmas méretű „Yahoo!” mellett érdemes kipróbálni a szintén amerikai és szintén tekintélyes nagyságú INFOMINE-t, mely

főleg a tudományos információforrásokat gyűjti. Az „Internet Scout Project” is az oktatásban és kutatásban jól használható hálózemeket rendszerezi, „Isaac Network” nevű szolgáltatásával egyszerre 6 tematikus katalógusban lehet majd keresni. A BUBL pedig egy régi és sikeres európai kezdeményezés: még 1991-ben kezdték el a könyvtárosok számára fontos internetes források összegyűjtését. Ezek a szolgáltatások – tucatnyi további hasonlóval együtt – elérhetők a MEK-ből is, a „tematikus katalógusok katalógusát” tartalmazó oldalról (<http://www.mek.iif.hu/porta/virtual/tematikus>). Természetesen nemcsak az ilyen nagyméretű, több ezer vagy tízezer tételt tartalmazó adatbázisok lehetnek nagyon hasznosak az Interneten tanácstalanul keresgélőknek. Egy-egy jól meghatározott felhasználói körnek már egy néhány tucat linket tartalmazó gyűjtemény is elegendő kiindulási alapot jelenthet, melynek létrehozása és fenntartása nem igényel túl nagy munkát. A Sulineten is akadt már néhány lelkes tanár, aki elkezdte szakterületének forrásait összeszedni és értékelni – sajnos még elég ritka nálunk az ilyen kezdeményezés.

Tájékoztató szolgálatok

A leggondosabban megválogatott „subject gateway” sem segít, ha a keresett információ nincs is rajta az Interneten, vagy olyan helyen van, ahol még a teljesszövegű keresők sem találják meg (például egy becsomagolt file-ban vagy egy adatbázisban), vagy ha megtalálják is, a számtalan egyéb találat közül csak a keresőrendszer működésének alapos ismeretével szűrhető ki. Emellett a hálózaton bolyongóknak sokszor egyéb szempontjaik is vannak: a saját ismeretszintjükhöz igazodó információforrásokat keresnek, nem tudnak idegen nyelvű oldalakat elolvasni, az általános tájékoztató anyagok helyett személyre szabott segítségre lenne szükségük stb. Ilyenkor jönnek jól az internetes tájékoztató szolgálatok (online reference vagy AskA services), ahol egy szakembertől lehet tanácsot kérni. A válasz néhány órán vagy napon belül érkezik meg, rendszerint elektronikus levélben. Ezek a szolgáltatások többnyire ingyenesek és könyvtárosok vagy egy-egy terület szakértői működtetik őket. A válaszadáshoz az internetes források mellett nyomtatott kézikönyveket, bibliográfiákat és CD-ROM adatbázisokat is felhasználhatnak, de sokszor már fejből is tudnak válaszolni a leggyakrabban feltett kérdésekre. Egy-egy ilyen online tájékoztató szolgálattal több óra – esetleg teljesen hiábavaló – keresést takaríthat meg a kérdező.

Természetesen egy ilyen szolgáltatás nem pótolja a könyvtárak és más információs intézmények professzionális tájékoztató szolgálatait (melyek gyakran nem is ingyenesek), mert itt nincs lehetőség a kérdező problémájának pontos felderítésére, fizetős adatbázisokban való kutatásra, a választ tartalmazó nyomtatott dokumentum eljuttatására stb. De legtöbbször azért elegendő segítséget, eligazítást adnak az elinduláshoz. Újabban már több hazai könyvtár is kísérletezik olvasószolgálatának internetes kiterjesztésével, néhány hónapja pedig egy országos szolgáltatás is működik „MIT-HOL?” néven (<http://www.mek.iif.hu/MIT-HOL>). Ebben mintegy 30 könyvtáros vesz részt tucatnyi könyvtárból. A web-oldalon található űrlapon át gyakorlatilag bármit lehet kérdezni, a válasz pedig maximum két munkanapon belül megérkezik a kérdező postaládájába. A könyvtári szolgáltatáson kívül létezik már orvosi és jogi tanácsadás is a magyar Interneten, sőt a földtudományok szakértőitől is kérdezhetünk a Magyar Geológiai Szolgálat web-lapján.

Sajnos külön az iskolák részére indított, általános jellegű hazai online tájékoztató szolgáltatást nem ismerek. Pedig Amerikában az egyik legkorábbi ilyen, az 1992-ben indult „AskERIC” hatalmas sikert aratott a szülők, a tanárok és a tanulók körében. A „Virtual Reference Desk” nevű rendszer hasonlóképpen az oktatási szféra számára jött létre, készítói igyekeznek összegyűjteni és módszertanilag támogatni a K-12 korosztályt (az általános és középiskolásokat) segítő különböző „AskA” szolgáltatásokat. További jó példa a brit „Ask A Librarian”, melyet 1997 novemberében indítottak mindössze 40 angol font

költséggel és amelynek működtetésében negyven közönyvtár tájékoztató könyvtárosai vesznek részt. (Az említett hazai és külföldi szolgáltatások internetes címei a „MIT-HOL?” web-oldalain megtalálhatók.)

Befejezésül álljon itt egy idézet a „MIT-HOL?” egyik használójának köszönőleveléből: „A technika is fantasztikus, de ha mögötte állnak emberek is, akkor derül a szívem.” Az ilyen visszajelzésektől pedig azok szíve derül fel, akik – sokszor különmunkában, ám külön díjazás nélkül – létrehoznak és fenntartanak egy-egy szakmai fórumot, tematikus katalógust vagy tájékoztató szolgáltatást a kibertérben. Tanúsíthatom, hogy érdemes belevágni...

Quicktionary a XXI. század csodája
 A lézertfej beolvassa és egy pillanat alatt lefordítja...
 Ha egyáltalán nem tud angolul, akkor is AZONNAL tud angol szöveget (szóra bontva és tárolva) magyarra fordítani! Ne írjon többet!
 A Quicktionary beolvassa és azonnal lefordítja 480.000-res szókincssel az angol szöveget, vagy angol - magyar szavakat oda-vissza!

NEM
 HANEM
 QUICKTIONARY

QUICKTIONARY = 3 fordítási lehetőség
 Szövegfordító = 75 angol szót
 a LEZÉR megeminti és VILLÁMFORDÍTJA
 Optocard = LEZÉR - beolvasó - FORDÍTÓ
 Hagyományos "bepötyögtetés"
 Angol kiejtés - fonetikus megjelenése,
 beépített program

Quicktionary LEZÉR - PILLANATFORDÍTÓ

JURCON

Megrendelőlap

Ezzel megrendelek.....darab Quicktionary fordítógépet,
 37.600.-Ft +9.400.-Ft áfa darabáron. A megrendelés összege.....forint. Szállítás előtt a megrendelést vizsgáljuk, kiszállítás az ország bármely helységébe 24 órán belül. A fordítógépet megrendelés alapján postai utárvétellel szállítjuk. A postaköltség Budapestre 1.605.-Ft/db, vidékre: 2.605.-Ft/db.

JURCON Kft. - Idegen Nyelvek Intézete - 1014 Budapest - Tánácsics Mihály u. 14. Tel: 375-6813
 Rendelés FAX: 355-3589, levélben a fenti címen. Rendelés E-mail: translator@jurcon.hu

Megrendelő, név:.....Telefon:.....Fax:.....
 Város:Utca:.....

A digitális könyvtár mítosza

Vannak szavak, amelyek egyszer csak váratlanul megjelennek az életünkben. Először idegenül hangzanak, megbarátkozni is nehéz velük, ám később lehet, hogy unalmassá válnak mert elkopnak a mindennapos használatban. Jaj annak a kifejezésnek, amelyiknél beáll a „vízcsap-effektus”! A túlcserdülést egyhamar a teljes feledés követi. Vajon ez lesz a sorsa a digitalizálásnak is? A digitális könyvtár is csak a perc-emberkéék futó mániája, amely egyszer csak kimegy a divatból?

A „digitális” a latin „digitus” szóból származik, amely magyarul azt jelenti: „ujj”. Az emberek oly sokáig használták a számoláshoz az ujjukat, hogy a szó jelentése kibővült: előbb a „számokkal ábrázolt” jelentéssel, majd később – immár a számítástechnikában – a „számok formájában kódolt” értelemmel.

A „digitális könyvtár” jelzős szerkezetet akár fából vaskarikának is gondolhatnánk: hogy kerül a jó öreg könyvtár mellé a számítógép? Az utóbbi évtizedekben azonban a könyvtár jelentése nagymértékben bővült, és a zömmel könyvet, folyóiratot gyűjtő könyvtárakban is rendkívüli módon elterjedt a számítógép.

A digitalizáció és a könyvtár fogalmának egymásra találása nagyon szerencsés: önmagában hordozza azt az üzenetet, hogy a tudás és a kultúra egyik legfőbb letéteményesének, a könyvtárnak a legfontosabb feladata továbbra is az emberiség tudáskészletének megőrzése és átörökítése – függetlenül attól, hogy az információt papírra vagy digitális hordozóra jegyezték-e le. A digitális könyvtár fogalma – ha úgy tetszik, mítosza – azonban még ennél is többet jelent: azt sugallja, hogy az új technológiai környezetben is meg lehet valósítani a könyvtár alapvető feladatait, az információ megszerzését, tárolását és szolgáltatását.

A digitális könyvtárak létrejötte törvényszerű: miután az információhoz jutás a világ boldogabbik felén alapvető emberi jog, kötelező kormányzati feladattá vált digitális hordozón egyrészt közzétenni az emberiség felhalmozott tudáskészletét, másrészt biztosítani a hálózati információkhoz a hozzáférést.

A digitális könyvtári tevékenység ebből a kettős feladatsorból tevődik össze – bár tegyük hozzá, nagyon kevés olyan intézmény van a világon, amely mindkét, külön-külön is hatalmas erőforrásokat igénylő feladattal meg tud birkózni. A tapasztalatok szerint a digitális könyvtári gyűjtemény kialakítása a könnyebb feladat; legalábbis ilyen irányú kezdeményezést sokkal többet látni, mint az Internet-forrásokat feldolgozó katalógusokat.

Az Internet Világcircusz el(ő)adása

Akik régóta foglalkoznak a számítógépes információterjesztéssel, jól tudják, hogy az Internet nem azonos a mai World Wide Web felületen keresztül áramló, a tömegkommunikáció és az elektronikus kereskedelem által egyre inkább áthatott hálózat világával. Az Internet története nem is a Webbel kezdődött, és mind a mai napig az információk jelentős része nem a Webes felületen keresztül áramlik. És bár mind jobban háttérbe szorul, mégis érdemes a „régén” (!) – mondjuk, kilenc-tíz éve – világszerte érvényesülő hálózati mentalitásról, Internet-szellemiségről ejteni néhány szót. Nem nosztagiából, hanem máig érvényes hatása, továbbélése miatt.

A nyolcvanas évek második felében úgy látszott, pár éven belül sikerül megoldani a hozzáférési gondokat az emberiség által felhalmozott óriási tudásvagyonhoz. Akkor azt hitték, nincs más teendő, mint a számítógépekre felvinni és a műholdakon keresztül az egész földkerekségre eljuttatni az összes szöveget. (Például az egyik, ezzel a céllal szerveződő program, a Project Gutenberg tízezer klasszikus irodalmi alkotás közzétételét és ingyenes hozzáférését tűzte ki célul.)

Azokban az években világszerte ezrek és tízezrek töltötték szövegek begépelésével és korrektúrázásával a szabadidejüket – nem kérve pénzt a munkájukért. Az önkéntes munkára épülő civil kezdeményezések fő támogatói az egyetemi, kutatói, könyvtári tevékenység szponzorai voltak. Ezt az idillikus állapotot azonban elég hamar viharok dúlták fel: egyre többen kezdték szorgalmazni, hogy ne csak a szerzői joggal már nem védett klasszikusokat, hanem a kortársak jogvédelemmel ellátott alkotásait is tegyék közkinccsé. „Az információ mindenkié” zászló alatt sokan hadba indultak – köztük egyre többen voltak, akiket már nem a közjó szolgálata, hanem a polgárpukkasztás, a botránykeltés motivált. A szabad információ-hozzáférés körüli cirkuszok siettettké a kiadók hadrendbe állását; ők üzleti érdekeik sérelmére hivatkozva frontális támadást indítottak azok ellen, akik az emberi jogok harcosaként küzdöttek az információ szabad hozzáféréseért. A kiadói lobbó végül abszolút győzelmet aratott: a szerzői jogi előírásokat kiterjesztették a digitális hordozókra, és ezzel az Internet is az üzleti érdekek érvényesülésének színterévé vált.

Az időközben eltelt néhány év alatt nagyot fordult a világ és benne az Internet. Elképesztő gyorsasággal hódította meg a világot a grafikus felülettel, hipertext-kapcsolatokkal átszőtt Web, amelyről igen hamar kiderült, hogy az információtovábbítás mellett az elektronikus kereskedelem számára és rajta keresztül az üzleti bevételek növelésére soha nem látott lehetőségeket kínál. A hatáskeltés puszkaporkészletét jószerezéssel már felülő televízió- és filmipar urai rázúdították izlésterrorjukat az Internetre, és mire felocsúdtunk, az ugráló Miki egerek ellepték a Web-oldalakat és mindent elborított a reklám. Mostanára oda jutottunk, hogy akinek a honlapján nincsenek harsány színű, mozgó, villogó elemek, az nem számíthat jó osztályzatra a Web-helyek versenyében.

És ez, a verseny lett mindenek kulcsszava. Mint a sportban. Ma már az Internet nem más, mint szakadatlan versengés a minél nagyobb látogatói létszámért, mert csak azok kapnak a reklámügynökségektől megrendelést, illetve csak azok részesülnek a kurátorok és szponzorok kegyeiben, akik igazolni tudják a minél nagyobb forgalmat. Amelyik szolgáltatónak sok látogatója van, az nagyobb üzletet hoz a telefontársaságnak, a számítógép-kereskedőnek és közvetve mindenkinek, aki eladóként vesz részt a Világ-cirkusz, az Internet el(ő)adásában. A hatalmas bevételekből aztán jut néhány morzsa a bevételt megteremtő, megtermelő tartalomszolgáltatónak.

Ilyen feltételek között mi lesz azokkal, akik egy évtizede azért szegődtek el az információhoz való szabad hozzáférés szolgálatába, mert hittek benne? Hitték, hogy céljaik

*Ma már az Internet nem más,
mint szakadatlan versengés a
minél nagyobb látogatói
létszámért, mert csak azok
kapnak a reklámügynökségektől
megrendelést, illetve csak azok
részesülnek a kurátorok és
szponzorok kegyeiben, akik
igazolni tudják a minél nagyobb
forgalmat. Amelyik
szolgáltatónak sok látogatója
van, az nagyobb üzletet hoz a
telefontársaságnak, a
számítógép-kereskedőnek és
közvetve mindenkinek, aki
eladóként vesz részt a
Világ-cirkusz, az Internet
el(ő)adásában.*

helyesek, hitték, hogy munkájuk a köz javát szolgálja, hitték, hogy mindezt meg is lehet valósítani? És még azt is hitték, hogy a számítógép nem más, mint a kultúra terjesztésének hatékony eszköze? Ők is kénytelenek alkalmazkodni a megváltozott körülményekhez és tudomásul venni, hogy az internetes jelenlét motivációja ma már nem a közösségi érdekek szolgálata, hanem az üzleti bevételek növelése.

A jó öreg *Gutenberg* találmánya nagyban hozzájárult ahhoz a túltermelési válsághoz, amely a nyomtatott információtermékek piacán köszöntött be. A jelenség nem új keletű: *Leibnitz* már 1680-ban aggódott amiatt, hogy az emberek visszahullhatnak a barbárságba: „... ehhez igen sokban járul hozzá az a rémes könyvtömeg, amely napról napra növekszik. Szinte meghaladhatatlanná lesz a zűrzavar; végtelenül sok szerző lévén, mindegyiküket az általános feledés réme fenyegeti...”

A hetvenes években a könyvtáros hallgatók kötelező tananyagként ismerték meg az információrobbanás, az információs forradalom fogalmát, amellyel a nyomtatott dokumentumok számának négyzetes növekedését határozták meg. Ekkor még sejteni sem lehetett, hogy két évtized múlva az emberiségről kiderül: annyi mondanivaló szorult bele, hogy abban a pillanatban, amikor föllép a kétirányú kommunikációt lehetővé tevő információs szupersztrádára, szabályos járvány tör ki, és a logorrhea, a kóros bőbeszédűség emberek millióit keríti hatalmába. Ez a közlésmámor olyan méreteket öltött, hogy képtelenség vele lépést tartani és számba venni, regisztrálni az új és új közlemények millióit.

Ugyanakkor a közlési lehetőségek bővülése nem gyarapította számottevően a *Shakespeare*-ek, *Jókaik*, *Hrabalok*, de az *Einsteinek* számát sem. Egyik oldalról persze nagyon jó, hogy mindenki szóhoz juthat, mindenki szerzővé léphet elő, másik oldalról viszont hihetetlenül megterhelő az egyre növekvő közlés-áradat. A kétes értékű, semmitmondó elmeszülemények özönéből borzasztó nehéz a kisszámú értékes dokumentumot előhalászni.

A digitális könyvtár

Ahogy a bevezetőben már érintettük, a digitális könyvtár célja hasonló a papíralapú könyvtárhoz: a dokumentumok gyűjtésével, megőrzésével és szolgáltatásával kapcsolatos feladatok lényege ugyanaz, legfőképpen a végrehajtás technológiája eltérő.

Van azonban egy lényeges különbség: ez pedig a gyűjtemény rendelkezésre bocsátása. Amíg a papíralapú könyvtár a kiadók által publikált műveket gyűjti, és saját állományként bocsátja az olvasók rendelkezésére, addig jogilag is tisztázott tevékenységet folytat. A szerzői jognak ugyanis vannak olyan kritériumai, amelyek bizonyos mértékig korlátozzák a kiadók (és velük együtt a szerzők) szabad kereskedelmi jogait, így az évszázadok során kialakult konszenzus a kiadók üzleti érdekeivel szemben érvényesíti az információhoz jutás állampolgári jogait. Ezt az egyik oldalról korlátozást, a másiktól szabad hozzáférést jelentő jogos használatot fair use-nak, méltányos használatnak nevezik. A valóságban ez azt jelenti, hogy a szerzők és kiadók kénytelenek tudomásul venni, hogy a megjelent művekből a könyvtárak beszerezhetnek példányokat, amelyeket aztán az olvasóiknak nemcsak helyben olvasásra, de kölcsönzésre is átadhatnak. Ezt a kivételes szabályt az új szerzői jogi törvény is megtartotta, melynek értelmében a nyilvános könyvtárak a publikált művek egyes példányait továbbra is szabadon haszonkölcsönbe adhatják olvasóiknak. (Nem vonatkozik ez a szabály a szoftverekre, a szoftverrel működtetett adattárakra!)

Amikor a könyvtárak egy része az Internet hálózaton keresztül elkezdte közzétenni a legkülönbözőbb dokumentumokat, éveken át tartó vitát folytattak a szakma képviselői arról, hogy ez mennyiben könyvtári, illetve mennyiben kiadói tevékenység. A kérdést a szerzői jogvédők segítettek eldönteni, így mára egyértelművé vált: ha egy természetes vagy jogi személy bármilyen hordozón és bármilyen, nyilvánosan hozzáférhető csator-

nán keresztül önálló szellemi alkotást tesz közzé, ez kiadói tevékenységnek minősül, amely a jogszabályok által meghatározott felelősséggel jár. Ha a közzététel az Internet hálózaton keresztül történik, erre a tevékenységre a műsorsugárzás előírásai is vonatkoznak.

A számítógéppel értelmezhető és szolgáltatható gyűjtemény kialakításának első és legfontosabb feladata a digitalizáció, vagyis az a művelet, amelynek során egy más hordozón (például papíron, hanglemezen stb.) már megjelent művet (szöveget, képet, hangot) számítógéppel olvasható, kódolt formába teszünk át.

A papíron megjelent kép és szöveg digitalizálására a legegyszerűbb megoldás a szkennelés: ekkor a fénymásolóhoz hasonló elven működő lapolvasó eszköz (a szkennel) fényérzékelő egysége pontról pontra végigpásztazza a digitalizálandó oldalt. A szkenneren keresztül érkező, minden egyes apró pontról összegyűjtött információkat a számítógép tárolja, és ezek alapján építi fel újra a képet, ha azt előhívjuk a memóriájából. Ha a nyomtatott szöveg-oldalakat képként digitalizáljuk, akkor a szövegben rejlő információkat nem lehet visszakeresni, mert a számítógép számára az egyes karaktereket nem értelmeztük.

A szövegek digitalizálása során minden egyes karakter (betű, írásjel stb.) külön-külön kódot kap; ezt igen gyakran a szöveg megjelenítésére vonatkozó utasítások egészítik ki. Az ily módon tárolt szöveget annak jelentésével együtt tároljuk, tehát a szöveg tartalmát is vissza lehet keresni. A hangok digitalizálásakor az analóg (az időben folyamatosan változó) módon tárolt hangot egy speciális eszköz (például hangkártya) segítségével alakítják számjegyekké. A hangfelvételek lejátszásakor a számítógépben kódolt formában tárolt digitális hangadatokat kimenő analóg jelekké alakítják át. Bonyolultabb eljárást kíván meg a mozgóképek digitalizálása, illetve a háromdimenziós látványt nyújtó, a virtuális valóság fogalomkörébe eső VRML technológia.

Miután röviden áttekintettük a digitális könyvtár mibenlétét, illetve a számára kizárólagos működési területet jelentő Internet hálózat néhány jellemzőjét, ismerkedjünk meg az első, kifejezetten ezzel a céllal létrehozott hazai intézménnyel.

A Neumann János Digitális Könyvtár és Multimédia Központ

Az 1997 végén létrejött intézmény rendeltetését a kulturális javak védelméről szóló törvény fogalmazza meg. A munkáját közhasznú társaságként megkezdő közgyűjtemény elsődleges feladata a kulturális örökség digitalizálásában való részvétel, az e téren folyó munkálatok koordinálása, valamint a kulturális örökség digitalizálására épülő hálózati szolgáltatások megindítása. A társaság tulajdonosa és fenntartója a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, fő szponzora a Compaq Magyarország Kft.

A kizárólag a számítástechnikára épülő, mindezülig a társadalom széles körében szin-

Amikor a könyvtárak egy része az Internet hálózaton keresztül elkezdte közzétenni a legkülönfélébb dokumentumokat, éveken át tartó vitát folytattak a szakma képviselői arról, hogy ez mennyiben könyvtári, illetve mennyiben kiadói tevékenység. A kérdést a szerzői jogvédők segítettek eldönteni, így mára egyértelművé vált: ha egy természetes vagy jogi személy bármilyen hordozón és bármilyen, nyilvánosan hozzáférhető csatornán keresztül önálló szellemi alkotást tesz közzé, ez kiadói tevékenységnek minősül, amely a jogszabályok által meghatározott felelősséggel jár.

te ismeretlen szolgáltatások megismertetését és mind gyakoribb igénybevételét segíti elő egy könnyen megjegyezhető név és logo. A rövid névként használatos „Neumann-ház” a digitális könyvtár névadójának, a számítógép atyjának a neve mellett álló „ház” szóval egy hívogató, befogadó, ma még szimbolikus, később talán valóságos helyre utal. (A korábbi, Szent György téri elhelyezésre vonatkozó tervek már 1998-ban lekerültek a napirendről; az olvasók kiszolgálására is alkalmas elhelyezésről még nincs döntés.)

A logóban látható, apró elemekből kirajzolt félkör szabad asszociációkra készítet: kinek a Napot, kinek a horizontot, kinek az építőkockát, kinek a kezdetet, kinek a nyitottságot juttatja eszébe. A hét kő pedig annak a 15. századi kápolnának a föld mélyén pihenő oltárkövét és alapköveit rajzolja ki, amely valaha a karmelita kolostor mellett állott. A fél évezredes kövek lenn a mélyben változatlanul fogják át az időt és megtartó erőt jelentenek azok számára, akik a múlt értékeinek átmentésén munkálkodnak az eljövendő generációk javára.

A Neumann-ház gyűjteménye és szolgáltatásai

Az alapítói szándék és a külső szakértők egybehangzó véleménye szerint a Neumann János Digitális Könyvtár és Multimédia Központ tevékenységének középpontjában a digitális könyvtári szolgáltatásoknak kell állniuk; a digitalizálási tevékenység, illetve a gyűjteményépítés hátrább áll a rangsorban.

A WebKat.hu online katalógus

Egyik kiemelten fontos vállalkozásunk a hazai internetes dokumentumok online katalógusának, a WebKat.hu-nak az építése. A felhasználó a Neumann-ház szerverére belépve közvetlenül tud tájékozódni a magyar kulturális örökség részét képező hálózati dokumentumok között – mégpedig úgy, hogy egyetlen gombnyomásra közvetlenül az eredeti Web-forrást hívhatja be a képernyőre. Az adatbázisban 1999 végén 24 000 rekord volt, a WebKat.hu szolgáltatást egy év alatt több mint 24 000 felhasználó vette igénybe.

A WebKat.hu katalógusból is elérhető, igen népszerű és keresett szolgáltatásunk az 'Educatio' című folyóirat elektronikus változata, amelynek 1997. és 1998. évi évfolyamait több mint 40 ezren hívták le a Neumann-ház szerveréről.

Közhasznú adatbázisok építése

Tavaly kezdtük annak a közhasznú adatbázisnak az építését, amelybe először a könyvtárak, majd később a múzeumok, levéltárak és közművelődési intézmények adatait vittük be. A naprakészen tartott, online elérhető adatbázisból egy kattintással el lehet érni azon intézmények honlapját, amelyek internetes szolgáltatást tartanak fenn.

A magyar fejlesztők által készített CD-ROM-ok adatainak összegyűjtésével az egész országban egyedül mi foglalkozunk. Az 1994 óta készülő diszkográfiát heti-kétheti gyakorisággal frissítjük. A lista közel 1000 CD-ROM és majdnem 200 kiadó, fejlesztő cég legfontosabb adatait tartalmazza. Az év végén felújított tartalommal tettük közzé az Országos Széchényi Könyvtár CD-ROM lelőhely-adatbázisát, amelyben csaknem 600 féle magyar és külföldi lemez előfordulását lehet megkeresni 135 könyvtárban.

A Bibliotheca Hungarica Internetiana

A NKÖM és az NKA pályázati támogatásával kezdtük meg a klasszikus magyar költők műveinek hálózati közzétételét. Jelenleg kilenc magyar költő (*Ady Endre, Batsányi János, Berzsenyi Dániel, Bessenyei György, Bornemisza Péter, Juhász Gyula, Kölcsey Ferenc, Petróczy Kata Szidónia* és *Tinódi Lantos Sebestyén*) összes verse (mintegy 3000 mű) kereshető vissza analitikus szinten, tehát a versek címe alapján. A hálózaton keresztül szolgáltatott digitális könyvtári állományt gyarapítja több száz magyar természettu-

dományi és tudománytörténeti munka (köztük *Eötvös Loránd* munkái), tucatnyi tanulmány és számos további elektronikus dokumentum. A Neumann-ház gyűjti és online katalógusában feldolgozza a kulturális örökség témakörében megjelenő, magyar fejlesztésű CD-ROM-okat.

A Digitális Irodalmi Akadémia

Másfél éves előkészítő, fejlesztő munka után ez év tavaszától lesz nyilvánosan hozzáférhető a Nemzeti Kulturális Alapprogram által támogatott Digitális Irodalmi Akadémia. A Petőfi Irodalmi Múzeum Kortárs Irodalmi Központjának világméretekben is egyedülálló vállalkozása negyvenkét kortárs író teljes életművének digitalizálását és hálózati közzétételét jelenti. A mintegy tízezer kötetnyi, sok tízezer irodalmi alkotást a Neumann-ház adatbázisba tölti, és így teszi ingyenesen hozzáférhetővé az Interneten keresztül a magyar irodalom iránt érdeklődő nagyközönség számára. A szolgáltatás nemcsak tartalmában, de technológiáját tekintve is teljesen újszerű lesz: Magyarországon az elsők között valósítja meg a szövegek belsejében rejlő információk feldolgozására és visszakeresésére szolgáló nemzetközi szabvány előírásait. (SGML: Standard Generalized Markup Language ISO 8879-1986)

CD-ROM kiadás

Könyvtárunk két év alatt négy CD-ROM-ot adott ki. 1998-ban a 'Digitális forrásgyűjtemény' című sorozat első két része jelent meg. A 'Dicső napok és hétköznapok – 1848' címet viselő lemez 1848. március 15-étől december 7-éig, *Ferenc József* trónralépéséig követi az események alakulását. A krónika a hajdanvolt napilapok cikkeiből válogatva mutatja be a kor hangulatát a Nemzeti Színház műsorától kezdve a falragaszokig, egyben hű képet adva a korabeli tájékoztatási módszerekről. A lemez az OMFB támogatásával készült.

A Digitális forrásgyűjtemény sorozat második tagja a múlt század közepének legnagyobb irodalmi folyóirata, az 'Életképek' 1848-as évfolyamának teljes, digitális reprint kiadása. A folyóiratban közölt verseket, valamint a jelentősebb prózai munkákat a CD-ROM teljes szöveggént is tartalmazza. A rendkívüli művelődéstörténeti értéket képviselő folyóirat anyagát az egyes füzetek tartalma, a szerzők neve és az egyes művek címe alapján is vissza lehet keresni. A lemez megjelenését a Magyar Millenniumi programiroda és a Soros Alapítvány támogatta.

Az 1999. évi Frankfurti Könyvvásáron bemutatott két multimédia CD-ROM elkészítése nemzetközi szinten is komoly feladatot jelentett nemcsak a Neumann-ház, hanem az egész magyar könyvtárügy, illetve muzeológia számára. A 'Bibliotheca Hungarica – A magyar könyvtárak egy ezredév tükrében' címmel megjelent CD-ROM a magyar könyvtártörténet múltját és jelenét dolgozza fel mintegy 800 képpel illusztrálva és számtalan további információval kiegészítve. A Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma megbízásából készült, háromnyelvű CD-ROM az egész világon egyedülálló: sehol nem készült még olyan multimédia lemez, amely teljes körű áttekintést adott volna egy nemzet könyvtártörténetéről, a jelen legfontosabb intézményeiről és a jövőbe mutató projektekről. A hibrid CD-ROM arra is lehetőséget ad, hogy a könyvtári honlapokat, adatbázisokat egy kattintással be lehessen hívni a képernyőre, így a lemez nem avul el a jövőben sem.

A 'Múzeumi séták Budapesten' című, magyar, angol, francia, német és olasz nyelvű CD-ROM hét – mitológiai alakok vezetésével tett – séta keretében mutatja be a látogatóknak az ezeréves államiságát ünneplő ország fővárosában található 27 gyűjtemény különlegességeit. A reprezentatív megjelenésű, zenei illusztrációkkal tarkított és ugyancsak Internet-hivatkozásokkal kiegészített hibrid lemez az OMFB, illetve a Frankfurt '99 Kht. támogatásával készült.

Az elefánt testrészei

Az információ-történelem mint szemléletmód

„Azt állítom, ...hogy a társadalmat csak a hozzá tartozó üzenetek és közlési lehetőségek tanulmányozása alapján lehet megérteni ember és ember, ember és gép, gép és gép viszonyában.” (Norbert Wiener)

Az elefántot különböző testrészeinek megtapintása után meghatározó vak bölcsekről szóló jól ismert keleti tantörténetben az ormány megérintője tömlőnek, a lábé oszlopnak, az agyaré csiszolt kőnek, a faroké kötélnek, a fülé pedig legyezőnek írja le az állatot.

A kommentárok általában egy értelmezést kedvelnek: szerintük a történet egyszerre mutat rá a világról alkotott tudás töredezettségére és korlátos mivoltára, valamint a részleges tudás általánosításának veszélyeire. Csakhogy a magyarázók elfeledkeznek a vak bölcsekről – nekik eszük ágában sincs általánosítani, mivel nincsenek tudatában annak, hogy egy nagyobb rendszer részeiként azonosítanak valóságelemeket. Korlátaikat kétségkívül érzik, de a megismerés-szakaszként felfogott tapintás előtti állapothoz képest a többi vak bölcshöz képest megnőtt az esélyük az elefánt-jelenség megragadására, egy másik elefánt-testrész detektálásán és a két ismeret-elem kombinációjával előállított új felismeréseken keresztül. Csalafinta dolog ez az információ: minél többet beszélünk róla, annál több oldala van, és annál kevésbé tűnik megfoghatónak.

Pedig a fenti példa segítségével gyorsan felismerhetjük, hogy banális ismeretelméleti csapdával állunk szemben: a valóság bármely eleme információvá is lesz, ha az emberi érzékelés nyomán belsővé válik és jelentéssel ruházódik fel (in-formáció). Másfelől az információ maga is anyagi természetű: idegrendszeri mintázat formájában rögzítjük, tároljuk és használjuk fel, a vele végzett (jel)műveletek tárgyiasulnak és kilépnek az idegrendszerből (ex-formáció).

Jurij Lotman hasonló okfejtéssel vezeti be kultúrameghatározását. (1) Abból indul ki, hogy az ember a létért folytatott küzdelemben két folyamatba kapcsolódik be: az anyagi-tárgyi értékek fogyasztásába és az információ-tárolásba. Az embernek mint biológiai létezőnek „elegendő az első, viszont a társadalmi lét mindkettő meglétét feltételezi”. Ezért mondhatjuk, hogy a kultúrát – e sajátosan emberi minőséget – „valamennyi nem örökletes információ, az információ szervezési és megőrzési módjainak összessége” jelenti.

Ebből – bár Lotman ezt már nem állítja – az következne, hogy a kultúra története az információkezelés története, hogy a kultúra fejlődése – ha elfogadjuk bizonyos fejlődéskritériumok meglétét – nem más, mint az információszervezés és -őrzés hatékonyságának fejlődése. Nyilvánvaló, hogy ez így paradox módon hat, mert kiszakítja a kultúrát a társadalmi lét egészéből és figyelmen kívül hagyja a kulturálisnak tekintett oldal kapcsolódási pontjait az anyagi-tárgyi (biológiai) és – tegyük hozzá – pszichológiai dimenzióval. Avval pedig, hogy közhelyszerűen kiemeljük: információmozgások nélkül nincs emberi társadalom, egy jottányit sem jutottunk közelebb a válaszhoz – de a jó kérdésekhez talán igen. Hol van a helye az információs jelenségeknek a társadalomtörténetben? Mi a szerepe a valóságformáló folyamatokban? Milyen magyarázó erő birtokába jutunk, ha információ-központú szemlélettel közelítünk a világtörténelemhez?

És mégis: hiába jók a kérdések, hiába ismerjük fel esetleg egy információtechnikai

megoldás fontosságát és valóság-átalakító erejét, az információs intézmények meghatározó voltát, továbbra is a társadalmi struktúrára és az anyagi-technikai szférára vonatkozó szempontokat érezzük mérvadónak egy-egy történeti állapot, változás vagy probléma vizsgálatakor. Az információs véráramot a társadalom működésében ugyanolyan természetadta, további értelmezést nem igénylő folyamatnak látjuk, mint mondjuk – pardon – az anyagcserét, amely persze „jelen van valamiképpen” a vizsgált tartományban, de a lényegi elemeket máshol kell keresni.

Lotman például tudatában van annak, hogy a kultúra nem egyszerű „információraktár”, hanem egy rendkívül összetett információmozgató gépezet, a „megismerés bonyolultan szervezett mechanizmusa”, amely egyúttal az információk birtoklásáért folyó társadalmi összeütközések terepe is, mégsem jut el az információs rendszerek és a társadalmi szerkezet, illetve változások egymásrahatásának irányzat-szerű elkülönítéséhez, az „információtörténelemhez” (inkább a kultúra szemiotikája felé „menekül”). Erre a kilencvenes évekig kellett várni.

Az információtörténelem színpadra lép

1998 májusában jelent meg *Alistair Black* rövid, de annál kihívóbb írása a *Library History* hasábjain, (2) amelyben a könyvtártörténetet nemes egyszerűséggel az „információtörténelem” részhalmazaként (sub-set) tárgyalja, megpróbálván elfogadtatni a könyvtárosszakkával azt, hogy tudományrendszertani helyét tekintve a könyv- és könyvtártörténet tulajdonképpen egy átfogóbb diszciplína alárendelt területének tekinthető. A kibontakozó viták ellenére a szemléleti fordulat lassan végbemegy: a japán szakmai szövetség (Japan Association of Library and Information History) már a nevével is az új felfogást kívánja tükrözni.

A „gondolati forradalom” azonban messze túlmutat Blacken és kollégáin – hiszen ha a könyvtártörténetre igaz a részhalmaz-elv, akkor bizony ugyanez igaz a sajtó- és nyomdatörténetre, a hírközléstörténetre... És sorolhatnánk hosszan a különböző diszciplínákat. Mert miután elfogadtuk az információtörténeti „paradigmát”, azonnal kiderül, hogy hívei számára forrásként rendelkezésre áll az a hagyomány, amelyik részben hasonló szemlélettel és teoretikus igénnyel dolgozott fel bizonyos kérdéseket, valamint az a hallatlan mennyiségű történeti irodalom, amelyik valamelyik információs eszköz-, tevékenység-, intézmény-, vagy jelenségcsoport önálló diszciplínaként való feldolgozására alapult. Az előbbieik között tisztelhetjük az információtörténeti gondolkodás előfutárait (3), az utóbbi tudományágak pedig – önértékük és szuverenitásuk elismerése mellett – ebben az összefüggésben a kibontakozó információtörténelem „segédtudományainak” tekinthetők. (4)

Pusztán „gyorsszemle” jelleggel, a teljesség és a belső összefüggések keresése nélkül vegyük számba azokat a legkézenfekvőbb területeket, (5) ahol a fenti logikának megfelelően „...történet” utótaggal információtörténeti segédtudományokra (6) bukkanunk. (ld. 1. táblázat)

Úgy tűnik, az „információtörténelem” fogalmával valami fontosat és aktuálisat sikerül megragadni, ami nem elsősorban a történeti folyamat sikeres újraértelmezhetősége, hanem a hol információs korszaknak (Information Age), hol információs társadalomnak (Information Society) nevezett jelenállapot jobb magyarázhatósága és elemezhetősége miatt fontos a számunkra. Az információs társadalom megértése elképzelhetetlen a történeti perspektíva beemelése nélkül, (7) s egyre világosabban kiderül, hogy az információs- és kommunikációs technológiák egyedül történeti „pályaképük” megrajzolásával ragadhatóak meg teljes egészében („történeti informatika”).

Az „információtörténelem” mint gyűjtőkategória persze átfogóbb, nagyobb igényű irányzat (8), amely négy fő területre oszlik. Az „információközpontú elemzés” tárgya

Eszköz	Tevékenység	Intézmény	Jelenség, „meta-alakzat”
Nyelv	Gondolkodás (mentalitás)	Tudomány	Technika, szakmai tudás
Mnemotechnika	Beszéd	Sajtó	Kultúra, „művelődés”
Írás- és számrendszer	Írás	Nyomda	Szimbólum, jelentés
Didaktika	Tanulás, tanítás	Iskola	Hagyomány
Hang- és képrögzítők és -továbbítók	Fordítás, tolmácsolás	Tömegkommunikáció	Szokás, norma, előírás, törvény(kezés), jog
Mérőeszköz	Döntés	Hírszerzés	Divat
Íróeszköz	Levelezés	Levéltár	Vallás, hiedelemrendszer
Könyv, nyomtatvány	Olvasás	Könyvtár	Presztízs, előítélet
Számológép, számítógép	Számolás, számvitel, adat(bázis)kezelés	Információs szak-apparátus	Titok
Térkép	Tájékozódás, navigálás	Cenzúra	Propaganda, manipuláció
Távcső, mikroszkóp	„Befogadás”	Múzeum	Művészet

1. táblázat

valamely történeti időszak, folyamat vagy esemény, amelynek jobb leírásához információs szempontokat mozgósít. Az „információháztartás” egy adott korszak, illetve terület információs rendszereinek együttesét, teljes keresztmetszetét helyezi a vizsgálat középpontjába. A „történeti informatika” feladata valamely információs tevékenység, információtechnikai eszköz vagy intézmény társadalomtörténetének művelése, az „információ-történet” pedig az információelvű történetírás világtörténeti folyamatra érvényes modelljének és egységes fogalmi hálójának kidolgozásán fáradozik. Ezek a vállalkozások „műfajtól” függetlenül tovább tagolhatóak annak függvényében, hogy mekkora területre, milyen időtartamra és mekkora információs keresztmetszetre terjed ki a vizsgálat köre.

De ideje, hogy visszatérjünk a vak bölcsekhez, mert – állatvédők hunyják be a szemüket – az elefántról „még egy bőrt szeretnénk lehúzni”. Azt kívánjuk ugyanis bemutatni, hogy egyetlen felismert és azonosított testrész felől (legyen ez az „információ-történelem”, az ormány) elindulva hogyan válnak kitapinthatóvá azok a kapcsolatok és összefüggések, amelyek segítségével képesek vagyunk felmérni a testrészekből összeálló nagyobb rendszert, illetve egy varázslatos, ráismerő pillanattal egycsapásra tudatosítani, hogy az általunk eddig külön-külön kezelt testrész-valóságalelemek egyazon Egész osztatlan részét képezik.

Ormány és fül: információ-történelem és globalizáció

Ma már egyre inkább elfogadottá válik az a hipotézis, amely az információ-történelem „alanyaiként”, illetve „aktoraiként” a közösségi tartományban nem a hagyományos alakzatokra, hanem az úgynevezett „információközösségekre”, vagyis az általuk közösen birtokolt információs mintázatok révén összekapcsolt csoportokra tekint. Ezek néhol meg-egyeznek a tradicionális közösségekkel (minél kisebbek, annál inkább), de sok esetben átvágják a megszokott és jól ismert határokat. Jól látszik ez a „hálózati közösségek”, a Net-communities esetében: a „hálózati polgárok” (Netizens) földrajzi, nemzeti, kulturális meghatározottságokkal nem törődve szerveződnek „érdeklődésközösségekbe” (affinity groups).

Információközösség-történeti szemüveget feltéve két alapvető dolgot látunk. Felismerjük, hogy az emberi közösségek természetes gyarodása nyomán előálló méretnövekedés minden esetben megbontja az információháztartásnak és a kommunikációnak azt a szerkezetét, amely „összeabroncsolta” az adott közösséget. A hirtelen támadt szakadék áthidalására, a megnövekedett kapacitás- és műveleti igény ellátására veszik

igénybe a közösségek a biológiailag adott információkezelő képességünket valamely művelési tartományban megnövelni képes eszközöket, és fejlesztik egyre nagyobb „hatósugarúvá” az információs szakintézményeket. Evvel összefüggésben feltűnik, hogy létezik egy monoton méretnövekedés, amely a kis létszámú, de nagyon sok közös információval rendelkező közösségi formáktól számtalan hibrid alakzaton át a nagy létszámú, de kevés közös információval rendelkező közösségekig vezet. A folyamat végpontja az a közösség, amely maradéktalanul tartalmazza az emberiséget, és egyre több közös jelenléssel huzalozza össze a tagjait – a globális tartomány, a „világközösség”. (9)

A „globalizáció”, amelyet sajnos még mindig sok elemző tart „konjunktúra-kifejezésnek” és ragad meg egy-egy rész-mozzanata felől, életre kel, ha a folyamatot információ-történeti érzékenységgel nézzük. Ez nem más ugyanis, mint új rendszerszintű információközösségi kapcsolatok kiépülése, amelynek infrastruktúrájaként nem véletlenül fejlődik diadalmasan és feltartóztatathatatlannal az Internet, az információs közvetítettségeket és a hierarchiakat multipont-multipont kapcsolati logikájával megszüntető világháló. Minden ember minden pillanatban számos információközösség része – a globalizáció csak annyit jelent, hogy az egyének hagyományos információközösségi beágyazottsága mellett mindinkább megerősödik és élővé válik a legátfogóbb tartomány. Innen nézve nevetségesessé válnak azok a félelmek, amelyek a globalizációt kizárólag az értékvesztés felől szemlélik – hiszen az egyén információháztartása felől ez csak „átstrukturálást” jelent, teljes összhangban a társadalomtörténet dinamikájával.

Ormány, fül és láb: információ-történelem, globalizáció, evolúció

Minden élő rendszer a komponensei közti anyag (energia)- és információtranszfer révén hangolja össze „működését”, illetve igyekszik optimalizálni viselkedését a környezettel való kapcsolatának függvényeként. Amikor az egyre többet tudó információs eszközökkel lehetségessé tett közösség-közi információs kapcsolatok révén egyre nagyobb csoportok összekapcsolására nyílik mód, feltűnővé válik, hogy a társadalom- és kultúratörténet rajzolata szerkezeti szempontból megegyezik a prehumán szakaszok rendszerszint-ugrást eredményező változásaival – ahogy azt *Csányi Vilmos* nagyhatású általános evolúciós elmélete (10) óta tisztán látjuk. Csányi globális biokulturális rendszernek nevezi azt a fejlődési szakaszt, amelybe az emberiség most fut bele, és az evolúciós interpretáció visszamenőleg is értelmezi a teljes világtörténeti folyamatot.

Hirtelen helyükre kerülnek azok a történészek, akik evolúciós szemlélettel közelítettek a történelemhez, s ennek során a rendszerszint-ugrást lehetővé tévő információs televényt vizsgálták konkrét történeti anyagon. *Hajnal István* például, aki az íráshasználati mód megváltozásában találta meg a modern kapitalizmushoz (és a modern nemzethez mint „tradicionális közösséghez”) vezető rekonstrukciós ösvényt „bejáratát”, gondosan elemelve azokat a „populációkat” (mint például az olasz kereskedővárosokat), amelyek a környezeti kihívásokra adott másfajta válaszok miatt nem juthattak el az íráshasználat tömegessé válásáig, s így átmenetileg „kikerültek” az evolúciós fősodorból. Az evolúciós kategóriákkal (változatosság, „öröklődő mintázatok”, szelekció stb.) megközelített információ-történeti anyag (elsősorban a nyelv keletkezésének, az írások keletkezésének, a korai magaskultúrák kialakulásának versengő hipotézisei felől) új szemlélettel közelít jól ismert folyamatokhoz és átrendezi korábbi tudásunk mozaikjait.

Innen viszont már nincs megállás: új szemléleti fegyvereinkkel elmerészkedhetünk az evolúciós szátra felfűzött társadalomtörténet folytatásának birodalmába is. Csányi logikája ebből a szempontból szigorú: amennyiben a Föld-típusú globális biokulturális rendszer nem válik replikatív egységgé, az „élet története az alacsony hőmérsékletek fizikájának egy alfejezete lesz csupán”. Másképp fogalmazva: az élő rendszerek és a társadalmak történetének logikájából szervesen következő forgatókönyv az emberiség „ür-ex-

panziója”. Az emberre – de méginkább az emberiségre, a „globális információközösségre” – mindinkább „ kozmikus létezőként” is kell tekintenünk. A lehetőségek számbavételét a gyorstüzelő tudományos-fantasztikus irodalom epikába öltöztette: természetnek legjava valódi szellemi kaland, amely a következő evolúciós lépcsőfok tartalmaira kérdez rá. Evvel együtt itt az ideje, hogy a tudomány és világképünk is megkezdje az elemző és a rendszerező munkát, amellyel „mélyrétegeibe építi” ezt a gondolati következményt is.

Ormány, fül, láb és agyar: információtörténelem, globalizáció, evolúció, kozmikus orientáció

Az információs társadalom – megismerő dinamikájánál fogva – „kozmosz orientációjú”: az emberiség a „személyes jelenlét szféráját” (11) a Holdig, a „távolbahatás” szfé-

Az információs társadalom – megismerő dinamikájánál fogva – „kozmosz orientációjú”: az emberiség a „személyes jelenlét szféráját” a Holdig, a „távolbahatás” szféráját a Marsig, az „információgyűjtés szféráját” bizonyos értelemben az Univerzum méreteire terjesztette már ki. A tulajdonnal (megvásárolható parcellák a Holdon) és a termeléssel (ritka nyersanyagok „űrbányászata”) kapcsolatos sajtószenzációk ellenére a világűr „logikája” posztindusztriális, sőt posztisztorikus (kooperativitásra épít, konszenzuális döntéshozást igényel, információs monopóliumok ellen hat, nem kisajátítható).

ráját (12) a Marsig, az „információgyűjtés szféráját” bizonyos értelemben az Univerzum méreteire terjesztette már ki. A tulajdonnal (megvásárolható parcellák a Holdon) és a termeléssel (ritka nyersanyagok „űrbányászata”) kapcsolatos sajtószenzációk ellenére a világűr „logikája” posztindusztriális, sőt posztisztorikus (kooperativitásra épít, konszenzuális döntéshozást igényel, információs monopóliumok ellen hat, nem kisajátítható). (13)

A „kozmosz orientációnak” ez a legújabb fejezete természetesen csak kiegészíti a tudomány- és kultúrtörténet hagyományos szempontjait: az égbolt legelső tanulmányozóitól az Univerzum egyre nagyobb leíró erejű modelljeiig vezető kacskaringós utat, ahol a megismerés szándéka mögött álló kérdések és motívumok mindig közvetlenül az emberre vonatkoztattak. Milyen kölcsönviszonyban vagyunk a minket körülölelő végtelen térrel és annak anyagi világával? Milyen befolyása volt és van az űrből érkező hatásoknak az élet fejlődéstörténetére? Van-e élet a Földön kívül? Mit rejteget még számunkra a Világegyetem?

A gondolkodástörténetnek ez az állandó összetevője még korántsem nyerte el az öt megillető helyet a pedagógiában és a közgondolkodásban. Különböző tantárgyaknak (fizika, földrajz, biológia, történelem) mozaikszerűen részét alkotják az erre a tartományra vonatkozó ismeretek, a sajtó szívesen ad helyet az „űr-extremitásoknak”, de a megközelítésmód, a gondolkodásnak keretet, vonatkoztatási rendszert kijelölő átfogó szemlélet megteremtése még várat magára. Pedig ez nem alapulhat máson, mint annak felismerésén, hogy az emberi közösségek fejlődése és növekedése a megismerő kompetencia, a világra vonatkozó tudás térbeli és időbeli sugarának szakadatlan növelésén keresztül valósult meg. Hogy a munkamegosztás révén „megismerő specialistává” tett tudományos közösség mint „tűravezető” hogyan és miképpen vezet maga után tudása „lefordításával” a „tömegeket”, s hogy a „saját célra” kifejlesztett információtechnológiai eszközökből és megoldásokból hogyan lesznek a hétköznapi információk műveleteit forradalmasító

„tömeg-eszközök”. Hosszú út vezetett a csigákból és fadarabkákból összeállított, néhány tucat négyzet-kilométernyi szigetet „bejárhatóvá tévő” kezdetleges hajózási térképek-kéktől (14) a mai háromdimenziós űr-térképezés 3 milliárd fényévnyi távolságba hatoló technológiáig. A következő öt évben az új térképezési eszköz révén megszerzett információ-tömeg a százszorosa lesz a civilizációnk története során a csillagászok által eddig felmért teljes adatmennyiségnek. (15) Jól látható, miként „fut bele” a társadalomtörténet, a megismerés-történet és az információ-történet a következő evolúciós rendszerszintbe. A Föld és a Mars között az IP-protokoll, az Internet működését lehetővé tevő alapterchnológia segíti a kommunikációt.

Elefánt a porcelánboltban: változó világ, átalakuló világkép

Ha felismertük az elefántot, szükségtelen tovább magyarázgatni, hogy milyen állat is ő. Vajon elgondolkodtunk-e azonban olyasmin, hogy a gyermeki gondolkodás formálódásakor az eddig körvonalazott szemlélet megléte és hiánya esetén milyen eltérő következtetési-viszonyítási-vonatkoztatási rendszerek alakulnak ki, s hogy mindezeknek milyen áttételes hatáskövetkezményük lehet számukra a világ birtokba vételekor? Vajon nem kiált-e multidiszciplináris vizsgálatokért, megközelítésekért, ismeretterjesztő alapmunkákért ez a sajátos megismeréstörténeti szituáció? Nem vezet-e egyenes úton egy új-fajta (társadalom)tudományi szintézishez?

Miközben a kihívás óriási, az óvatosság mindenesetre indokolt: a változások gyorsasága miatt az igazodási pontok cseréje csak lassan és megfontoltan mehet végbe. Csak azt ne felejtjük el: nem mi kiáltunk, a Föld dübörög.

Jegyzet

(1) LOTMAN, J. M.: *Szöveg, modell, típus*. Különösen: „Kultúra és információ” (269-280 old.) és „A kultúra elsajátítása mint tipológiai jellemző” (307-319. old.) Gondolat, Bp, 1973.

(2) *Information and Modernity: The history of information and the eclipse of library history*. Library History, 1998/1 39-46. old. Black Útja a könyvtártörténet paradigmaváltásán keresztül vezetett az információ-történelemhez: 1995-ös manifesztuma „új könyvtártörténetet” sürgetett, amely a felfedezés-központú pedagógiai stratégiát próbálta összepárosítani az új oldaláról felfogott könyvtártörténettel. Ld. *New methodologies in library history: A manifesto for the „new” library history*. Library History, 1995/1 76-85. old.

(3) Z. KARVALICS László: *Az információ-történeti gondolkodás ágazatai, kiindulópontjai és kezdetei*. Világtörténet, 1996/ősz-tél 10-25. old.

(4) Ez utóbbiak közül néhány a tudományrendszer-tani nomenklátúra szerint „hagyományos” minőségében is „segéd tudománynak” számított, mint pl. a mértékegység-történet, a diplomatika vagy a címer-tan.

(5) Sok helyütt egy-egy kategória további résztörténetek sorára bontható. A „sűrített ségre”, illetve a további tagolási lehetőségek mélységeire jellemző pl. a könyvtártörténet, amely tucatnyi (katalógus, sőt kötelese példány-történeti részletességű) ágazatra bomlik. Vagy gondoljunk csak a hangrögzítő-hangtovábbító eszközökre, amelyek nagy számuk miatt gyűjtő kategóriaként szerepelnek, de „mögöttük” számtalan eszköz önálló története található, s ugyanez igaz a külön ki sem emelt elektronikus képrögzítés- és továbbítás eszközeinél is. A „nyelv” kategóriájához számtalan vizsgálati lehetőség (kialakulás-történet/antropogenezis, egyes nyelvek és nyelvcsaládok története, mesterséges nyelvek, sőt akár a programnyelvek is) tartozik, s a látszatra egységes „Írás-rendszerek” kategóriája is számtalan további „al-történettel” (titkosírás-, gyorsírás-, betű-, írásmód-) egészíthető ki.

(6) Az „Eszköz” oszlopban az első négy sorban a nem dologi, de mégis eszköz-teremtésű „információtechnikák” kaptak helyet, amelyeknek „fizikai” megragadhatósága nincs, ám mégis egyfajta „kognitív képességnövelést” jelentenek. Ezek aztán eszközökkel „tovább-támogathatók” (ld. például az ismeret-átadás nem dologi technikáit – itt didaktika – támogató szemléltető illetve oktatástechnikai eszközöket, illetve ezek történetét) vagy a memóriafejlesztés eszközvilágát. A „dologi” természetű információtechnikai eszközvilág a kezelt információ érzékszervi típusa, a támogatott információs tevékenység jellege (szerzés, rögzítés, tárolás, továbbítás, feldolgozás), illetve funkciója, valamint a megoldás technikája (hagyományos, optikai, elektronikus, analóg/digitális, stb.) alapján önmagában kiterjedt történeti tipológiát igényel.

(7) WARNER, Julian: *An information view of history*. In: Journal of the American Society for Information Science, 1999/12 1125-26. old.

(8) Az elmúlt években ZALAI K. László (*Úton a történeti informatika felé*. Jel-Kép, 1991/1-2 131-139. old.

- Egy új kihívás: az információelvű történet szemlélet. Magyar Tudomány, 1992/8 945-951. old.) majd Z. KARVALICS László néven jegyzett tanulmányaimmal igyekeztem bemutatni ezt a problémakört. (*A történeti informatika igénye, előtörténete és programja*. In: Információ és társadalomelmélet. Pro Philosophia Szegedi-ensi. 165-175. old., Szeged, 1994. (angolul: The claims, pre-history and programme of historical informatics. Periodica Polytechnica Ser. Hum. and Soc. Sci. 1994/1 pp. 19-30.) *Információtörténelem – történeti informatika*. Világtörténet, 1996/ősz-tél 3-9. old. (LUGOSI Győzővel)). Az információ-történeti megközelítés egyes, konkrét kérdésekre való alkalmazására ld.: *A Teleház információ-történeti helye*. Magyar Távközlés, 1997/10. 3-6. old.; *A történeti informatika a könyvtárról*. Tudományos és Műszaki Tájékoztatás, 1995/1 7-16. old.; *Táv-közlés és történeti informatika*. Magyar Távközlés, 1994/2 12-15. old. Az irányzat hazai művelését az ELTE BTK és a BME ITTK Információtörténelem Műhelykurzusa mellett az R.VÁRKONYI Ágnes vezetésével folyó, a korai-újkor információs folyamatait feltérképező kutatómunka fémjelzi.
- (9) Részletesen ld. Z. KARVALICS László: *A világtársadalom, mint információközösség*. Norbert Wiener; az információ társadalomelméletének plebejus teoretikusa. In: Neumann Jánostól az Internetig. Akik nyomot hagytak a 20. századon. Napvilág, Bp, 1999., 29-71. old.
- (10) CSÁNYI Vilmos: *Evolúciós rendszerek*. Gondolat, Bp, 1988.
- (11) Pjotr VERNADSZKIJ létszféra-modelljét – ahonnan ez a „szféra” származik – Magyarországon DETRE Csaba népszerűsíti
- (12) A „távolbahatás” kifejezést az informatika és a robotika közös metszetére BEJCZY Antal, a Mars-járó egyik „atyja” ötlötte ki. (*Informatika és a távolbahatás tudománya*. In: A sikeres Magyarországért. Millicentenáriumi Tudóstalálkozó. Szerk: NAGY Ferenc. METESZ, Bp, 1997.) 35-38. old.
- (13) Ld. Z. KARVALICS László: *Az információs társadalom jelentéséhez*. (Pöt-előszó a „zöld információs társadalom” koncepciójához). Liget, 1998. január
- (14) A kézirat lezárása után akadt a kezembe a Columbia űrhajót megjáró német fizikus, Ulrich WALTER űr-expanszió-elképzeléséről beszámoló cikkecske, amelyből kiderül, hogy a szerző éppen a polinéz népcsoportok kirajzásának (2400 évig tartó, negyven évenként 100 kilométert megtevő) ritmusa alapján számította ki, hogy az emberiségnek tízmillió évre lesz szüksége a Tejútrendszer benépesítéséhez .
- (15) FREI Zsolt: *Univerzumkutatás. Kód előttünk, kód utánunk*. HVG, 2000. január 15. 62-64. old.

A Korona Nova Kiadó ajánlatából

Az ETO szükségessége

A magyarországi ETO néhány ember személyes teljesítményének köszönhetően lett olyan, amilyen: nemzetközi szinten is az elsők közé tartozó nemzeti változat. Köszönhette ezt az idők kezdetén Szabó Ervinnek (1877–1918). Amikor 1895-ben a belga Paul Otlet és Henry LaFontaine kezdeményezésére alakították át Dewey tizedes osztályozását Egyetemes Tizedes Osztályozássá, akkor ebben a kezdeményezésben az univerzális, nemzetközi eszmények mellett volt valami megváltó – a dokumentáció szakterületét megváltó – igyekezet és reménység. Nem véletlen, hogy a baloldali „megváltásban” reménykedő Szabó Ervin annyira értékelte ezt a kezdeményezést.

Szabó Ervin már 1900-ban alkalmazni kezdte Dewey Tizedes Osztályozását, és alig néhány évvel az ETO első, francia kiadása után, 1912-ben bevezette a Fővárosi Könyvtárban az ETO első, magyar nemzeti változatát. (Nagy ellenlábasa, a jobboldali *Gulyás Pál* (1881–1963) a Cutter-féle tárgyszavas osztályozást próbálta meghonosítani 1904–1911 között, lényegesen kisebb sikerrel, s ez hosszú időre meghatározta, hogy Magyarországon nem alakult ki az ETO-val egyenrangú tárgyszavas osztályozási kultúra.) (1)

A harmincas években *Káplány Gézá*nak (1880–1952) köszönhető, hogy a századelő úttörő és a magyar könyvtárügyet megtermékenyítő Szabó Ervin-i kezdeményezése, melyet az ország sok könyvtárában alkalmaztak már, koordináltan fejlődött tovább. Káplány, Szabóval ellentétben, konzervatív alapállásból kiindulva karolta föl az egyetemes osztályozási rendszert. Értékelvű gondolkodása számára elviselhetetlen lett volna veszni hagyni olyan fejleményt, mely széles körben elterjedt, bevált és nemzetközileg is kibírta az összehasonlítást. Hosszú évek munkája után 1943-ban jelentette meg az első magyar nyelvű rövidített kiadást.

A Szabó Ervin nevéhez tapadó „haladó” hagyománynak köszönhetően Magyarországon – *Veregy Gyula* (1897–1976) hozzáértő szellemi bábáskodásával – a negyvenes évek végén, az ötvenes évek elején a legtöbb hazai könyvtárba bevezették az ETO-t – sokkal szélesebb körben, mint a csatlós államok közül bárhol. Ez a hagyomány is nagyban hozzájárult ahhoz, hogy az egyetemes, valójában ízig-vérig „nyugati” kezdeményezést megóvhatták attól, hogy helyette marxista alapon, a szovjet „tapasztalatok” nyomán valamilyen „haladóbb” átfogó osztályozási rendszerrel próbáljanak kísérletezni (ahogy ez például a Szovjetunióban már a harmincas években és a háború után az NDK-ban történt).

Az ötvenes évek végétől a hetvenes évek végéig *Lázár Péter*nek (1919–1982) köszönhető az újabb, talán minden addiginál erőteljesebb fellendülés az ETO magyarországi történetében. Lázár Péter az országos műszaki könyvtár igazgatójaként és a könyvtárosok szövetségének vezetőjeként úgy próbált kitörni az 56-os forradalmat követően bedeszkázott égboltú országból, hogy meggyőzte a miniszteriális szakmai irányítást az ETO jelentőségéről és kierőszoakolta a FID-hez való hivatalos csatlakozást, a hozzá szükséges állami fejlesztési pénzekkel együtt. Megalakította a FID Magyar Nemzeti Bizottságát, amely ettől fogva a kiadásokat gondozta. Lázár Péter szervezésében és az intézményszerkesztésben, költségvetésből támogatott fejlesztési környezetben nagy és összehangolt

munkát végeztek mindazok, akik az ETO magyarországi teljes és középkiadásának készítésében évtizedeken keresztül részt vettek.

A színvonalas szerkesztési munkák végrehajtása és megkövetelése többek között Vередy Gyulának és *Babiczy Bélának* (1919-) köszönhető; utóbbi lényegében egész munkásságát az ETO magyar nemzeti változatának szentelte.

A magyarországi ETO megmaradásának szükséges – de nem elégséges – feltétele, hogy akadjon olyan ember, aki hosszú távon össze tudja vele kötni a sorsát.

Történeti kronológia

- 1873 Melvil Dewey kidolgozza tizedes osztályozását.
- 1876 Dewey tizedes osztályozási rendszerének 1. kiadása: „Classification and subject index...”.
- 1885 Dewey tizedes osztályozási rendszerének második kiadása: „Decimal classification and relative index for libraries,...”.
- 1893 Az első nemzetközi bibliográfiai kongresszus Brüsszelben, melyen Otlet és La Fontaine játszó a főszerepet.
- 1895 A második nemzetközi bibliográfiai kongresszus Brüsszelben. Az ETO kidolgozásának kezdete. A modern dokumentáció kezdete.
- 1900 Szabó Ervin a budapesti Kereskedelmi és Iparkamra könyvtárában bevezeti Dewey Tizedes Osztályozási rendszerét.
- 1902 A budapesti Kereskedelmi és Iparkamra könyvtárának szakkatalógusa tizedes rendszerben jelenik meg.
- 1904–1911 Gulyás Pál bevezeti a tárgyszavas osztályozást.
- 1905 Az ETO első (francia nyelvű) kiadása.
- 1912 Szabó Ervin kiadja a Fővárosi Könyvtár számára átdolgozott tizedes osztályozását.
- 1913 Máday István ETO-reform javaslata a Zentralblatt für Bibliothekswesenben.
- 1916 A Kereskedelmi Múzeum könyvtárában bevezetik az ETO-t.
- 1923 A Technológiai és Anyagvizsgáló Intézet könyvtárában (az OMKDK és az OMIKK elődjében) bevezetik az ETO-t.
- 1927–1933 Az ETO második nemzetközi kiadása: „Classification Décimale Universelle”).
- 1934–1953 Az ETO 3. (német nyelvű) nemzetközi teljes kiadása az NSZK-ban.
- 1936 A Széchényi Könyvtárban bevezetik az ETO-t.
- 1937 A Nemzetközi Bibliográfiai Intézet átalakul Nemzetközi Dokumentációs Szövetséggé (Fédération Internationale de Documentation; FID).
- 1938 Az ETO ideológiai jellegű átdolgozása a Szovjetunióban a tömegkönyvtárak számára.
- 1943 Káplány Géza magyar nyelvű rövidített ETO-kiadása.
- 1949 A FID megkezdzi az ETO fejlesztésével összefüggő változások rendszeres közzétételét („Extensions and Corrections to the UDC”).
- 1949–1950 Az ETO általános bevezetése a magyarországi könyvtárakban.
- 1950–1955 Az ETO magyar nyelvű rövidített táblázatainak évenkénti kiadása sokszorosított formában.
- 1958 Az ETO magyar nyelvű rövidített kiadása nyomtatott formában Lázár Péter szervezésében, Babiczky Béla szakmai irányításával.
- 1966 Megjelenik az ETO első hivatalos magyar nyelvű rövidített kiadása.
- 1968 Az ETO-t 110.000 könyvtárban használják a világon. A FID kiadja az ETO-táblázatok kiadásának és az ETO revíziójának új szabályzatát.
- 1968–1972 42 kötetben megjelenik magyar nyelven az ETO jórészt teljes kiadása Babiczky Béla szakmai irányításával, Lázár Péter szervezésében.
- 1978 Újra megjelenik – 6000 példányban – az ETO magyar nyelvű rövidített kiadása.
- 1979–1991 Az ETO hivatalos magyar nyelvű rövidített kiadásának újabb utánnomása.
- 1979–1986 Az ETO teljes magyar kiadásának további, befejező kötetei jelennek meg.
- 1982 Megszűnik az ETO FID által működtetett fejlesztési rendszere. A fejlesztést a Hágában meg-

	alakult UDC Consorcium veszi át profit alapon.
1983–1990	Magyarországon megszűnik az ETO intézményes fejlesztése.
1991	Az ETO hivatalos magyar nyelvű rövidített kiadásának újabb utányomása. A nyomdai adatállomány az OMIKK-ban.
1993	Az OSZK az ETO támogatásának „kicsikarása” érdekében szűk körű konferenciát rendez. A Könyvtártani és Módszertani Központot megbízzák fejlesztési iroda létrehozásával.
1994	A Nemzeti Kulturális Alap egymillió forintos eseti támogatásával a fejlesztési iroda rövid idejű, sikertelen kísérletet tesz az ETO középkiadásának feltámasztására. Az 1991-es rövidített kiadás adatállományának jelentős részét sikerült megmenteni.
1997	Eredmény nélkül zárul alkalmazói fórum az ETO magyarországi helyzetéről.
1990–2000	A magyarországi könyvtárakban változatlanul, érdemben nem csökkenő mértékben, de minden fejlesztési támogatás híján használják az ETO-t.
2000	Eszmecsere a „Katalist” levelezőlistán az ETO szükségességéről. (2)

*

Az ETO a szerkezete alapján monohierarchikus, a használata alapján prekoordinált, az információkereső nyelv típusa alapján mesterséges nyelven alapuló, a gyűjtőköre alapján egyetemes, a szerepe alapján pedig generalizáló (szintetikus) osztályozási rendszer.

Vele szemben vannak a többnyire polihierarchikus, posztkoordinált, természetes nyelven alapuló, túlnyomórészt speciális, individualizáló (analitikus) tárgyszavas és deszkriptoros információkereső nyelvek.

A két fajta rendező rendszer nem helyettesíti egymást, hanem kiegészíti. A korszerű könyvtárakban általában együtt használják osztályozási rendszert és információkereső nyelvet, az előbbi esetében jelentős részben az ETO-t. Mindezen az eltelt évtizedek számítástechnikai fejlődése érdemben semmit sem változtatott, sőt – nemzetközi téren újabban tapasztalható a Tizedes Osztályozás és az ETO térnyerése. (3) Ez annak köszönhető, hogy számos integrált könyvtári adatbázisrendszerben kialakították a mesterséges nyelven alapuló hierarchikus osztályozási rendszert kezelni tudó modulokat. A világ összes jelentős nemzeti és nemzetközi adatsere-formátumában kialakították az ETO, illetve a TO kezelésére alkalmas adatmezőket. Mindez az eltelt 10 év fejleménye.

Ma számos jelentős nemzetközi, az ETO típusához tartozó osztályozási rendszert használnak üzemszerűen. Például NSZO (Nemzetközi Szabadalmi Osztályozási Rendszer), NAICS (North American Industry Classification System) és a vele kompatibilizált SIC (Standard Industry Classification), továbbá a belőle 2002-re kifejlesztett NAPCS (North American Product Classification System) vagy a hazai FEOR (Foglalkozások Egységes Osztályozási Rendszere), ITJ (Ipari Termékek Jegyzéke). Jelentőségük egyre növekszik, mert bizonyos típusú rendezési és keresési igények csak az ilyen hierarchikus, prekoordinált osztályozási rendszerekkel valósíthatók meg. Ráadásul zömmel éppen olyan igényekről van szó, melyeket az egyre terebélyesedő termelési, statisztikai és államigazgatási információs rendszerek – többek között – követelnek meg. Ezek a rendező rendszerek ugyanúgy – és továbbra is – benne vannak a legfontosabb fejlődési trendben, mint nagy „ellenlábasaik”, az információkereső nyelvek szótárai (a tezauszok és tárgyszójegyzékek).

*

A magyar ETO tönkre fog menni.

Magyarországon a legjobb úton vagyunk ahhoz, hogy az a közel 100 éves, a hozzáértő elmékben, az oktatásban és a könyvtárak katalógusaiban felhalmozódott szellemi érték, mely a „nemzet csinosításának” egyik jellegzetes, speciális szakmai eleme, és amely az

ETO alkalmazásának kultúráján alapszik, jóvátehetetlenül megsemmisüljön.

Ennek a szegyeteljes folyamatnak nincsenek anyagi okai. A nemzetközi konzorciummal való kapcsolattartás és a rendszeres karbantartás és szerkesztés költségei eltörpülnek az osztályozási rendszer hazai jelentőségéhez képest.

Az ETO magyarországi lassú megsemmisülésének oka a félretájékoztatottság.

A könyvtáros és dokumentátor szakma jelentős része a számítástechnikai kihívással birkózva, anyagilag és szakmai értelemben lelkileg nagyrészt magára hagyva súlyos szakmai önértékelési válságban van és nem lép fel kellő határozottsággal a hazai könyvtárosság szellemi eredményeinek védelmében. Egy kisebb része éppen a legújabb számítástechnikai eredmények adaptálásával van elfoglalva; ebben megélt vélt vagy indokolt sikerélményei következtében érthetően nem érzékeli, milyen veszteségek fenyegetik azt a szakmát, melyet maga is művel és amelynek állapota majd a saját sorsát is befolyásolja. Mindezek következtében nincs megfelelő, határozott információáramlás és nyomásgyakorlás az ETO védelmében a kulturális politikát befolyásoló szereplők irányában. Az így kialakuló tájékozatlanság végzetes hatású azokon a helyeken, ahol ebben az ügyben érdemi, magas szintű döntést kellene hozni.

Ki kell mondani és képviselni kell az ETO-val kapcsolatban a következőket:

– Nem igaz, hogy az ETO a számítástechnika, az automatizált adatbáziskezelő rendszerek környezetében korszerűtlen osztályozási rendszer. Éppen ellenkezőleg: számítógépes környezetben sokkal inkább kihasználhatók a benne rejlő lehetőségek.

– Nem igaz, hogy az ETO az automatikus indexeléssel, illetve a tárgyszavas és deszkriptoros információkereső nyelvekkel (a teauruszokkal) szemben korszerűtlen rendező rendszer. Erről már csak azért sem lehet szó, mert a kétfajta rendező rendszer (a prekoordinált osztályozási rendszerek és a posztkoordináltan használandó információkereső nyelvek) a priori teljesen különböző, egymást ellentétesen kiegészítő eszköz a tartalom feltárására. Ugyanannyira nem játszhatók ki egymással szemben, ahogy az országúti vagy a vasúti közlekedés sem szemlélhető úgy, hogy melyik a korszerűbb. Mindkettőre elengedhetetlenül szükség van.

– Nem igaz, hogy az Internetnek és a mai, rugalmas felhasználói felületekhez szokott végfelhasználóknak idegen és alkalmatlan volna az ETO. Ez kizárólag az adatbáziskezelő rendszeren múlik. Ellenkezőleg: a korszerű felhasználói felületen sokkal inkább felhasználóbarát módon lehet érvényesíteni az ETO könnyű és egyszerű, például természetes nyelvű, a végfelhasználó által szívesen vett kezelését, többek között a természetes nyelvű mutatók, valamint az ETO magyarázatokban való szabad keresés segítségével.

*

Az ETO fejlesztése csak központilag oldható meg sikeresen.

Ennek a fejlesztésnek az ETO-t nemzetközi szinten karbantartó konzorciumhoz kell szorosan kapcsolódnia.

A konzorciummal való kapcsolattartáshoz szükséges – valójában nevetségesen kis – összeget, továbbá a rendszeres karbantartáshoz és a karbantartással megbízott személy fizetéséhez szükséges ugyancsak nem nagy összeget nem folytonosan megújítandó pályázatok útján, hanem állandó, a kulturális tárca költségvetésébe beépített összeg alapján kell fedezni, mert ennek a munkának a természete ezt az állandó támogatást megköveteli.

A rendszeres karbantartáson és szerkesztésen túlmenő, eseti nagyobb munkák (például újabb középkiadás, a teljes kiadás felújítása stb.) anyagi fedezetének előteremtésében részben pályázati, részben hosszútávon betervezett miniszteriális alapokra kell támaszkodni.

Annak érdekében, hogy erre egyáltalán kilátás nyíljk, egyrészt

– mindazokat, akiknek egyáltalán befolyásuk van a döntési helyzetben levő közszerep-

lőkre, határozott és személyre szóló formában, megfelelő személyi stratégia kidolgozása alapján arra kell készíteni, hogy befolyásukat az ETO érdekében latba vessék;

– ésszerű, takarékos, a tényleges munkára koncentrálnak munkaköri–szakmai tervet és rendszeres költségvetést kell készíteni a nemzetközi konzorciummal való kapcsolattartás és az ETO-állomány szerkesztési–karbantartási munkáinak folyamatos megvalósítására, hogy a szakági döntéshozók meggyőzhetőek legyenek a költségek központi fedezésének szükségességéről;

– a nagyobb fejlesztések (kiadási munkák, teljes kiadás adatállományának összegyűjtése, nagyobb volumenű fordítási és terminológiai munkák) érdekében hosszabb távú munkatervet és költségvetést kell készíteni a lehetséges központi és pályázati források párhuzamos feltárásával.

*

Az ETO szép.

Szép, mint minden, ami szervesen, emberek ezreinek hozzáértő, évszázados közreműködésével született. Az ETO mára a magyar szakmai kultúra közkinccse lett.

Az évezred első évtizedében fog eldőlni, hogy a jelenlegi könyvtári és dokumentációs szakmai igazgatás hogyan vonul be a magyar kultúrtörténetbe: mint akik elpocsékolnak vagy megmentettek valamit.

Jegyzet

(1) A két, egymással ellentétes felfogású magyar könyvtáros életútjának összehasonlító elemzését lásd KATSÁNYI Sándor: *Párhuzamos életrajzok. Gulyás Pál, Szabó Ervin és a korszerű közkönyvtár gondolatának kibontakozása*. In: *Könyvtári Figyelő*, 1995. 5. (41.) évf. 2. sz. 199–208. old.

(2) Információk a „Katalist”-ről: <http://www.lib.klte.hu/library/dolgozok/ebatfai/katalist.htm>

(3) Traugott KOCH: *Nutzung von Klassifikationssystemen zur verbesserten Beschreibung, Organisation und Suche von Internet Ressourcen*. In: *Buch und Bibliothek*, 1998/5. sz., 326–335. old. Magyarul: *Internet források tökéletesebb leírásához, szervezéséhez és kereséséhez alkalmas osztályozási rendszerek használata*. In: *Tudományos és Műszaki Tájékoztatás*, 47. évf. 2000/3.

Vázlat a művelődéstörténet helyzetéről

A Magyar Tudományos Akadémián a Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya a Filozófiai és Történettudományi Osztállyal karöltve megkezdte a Művelődéstörténeti Bizottság újjászervezését, a hazai művelődéstörténet helyzetének javítására. Ez a korábban készült vázlat diagnózis a kutatások állapotáról, illetve prognózis a jövőendő munkálatokról.

Diagnózis és prognózis. Azzal a megszorítással, hogy a jövőt illetően csak alternatívákat vázolhatok. Következmények, lehetőségek, esélyek változatait. A példák, a hangsúlyok jellegét, azt, hogy a régebbi évszázadokból vett jelenségekkel utalok a művelődéstörténet mai irányultságaira, két körülmény indokolja. Szakterületem révén ezt ismerem, ezekkel a korszakokkal foglalkozó művelődéstörténeti bizottságok munkájában vettem részt, a 16-17. század művelődéstörténetéről írtam monográfiát (sajnos, a pozitív lektori vélemények ellenére kéziratban maradt). Lényegesebb azonban a másik körülmény. A művelődéstörténet nemzetközi mezőnyében az egyik legjellemzőbb vonás a régebbi évszázadok iránt tapasztalható újszerű érdeklődés, az, hogy a régebbi korok tágan értelmezett művelődéstörténeti jelenségeit nem az aktualizálás, hanem a nagyfolyamatok mélyebb összefüggései szintjén kísérik nyomon a kutatók.

*

A magyar művelődéstörténet jelenlegi helyzetéről reális képet a tudományág egyetemes autonóm fejlődésének és nemzeti hagyományainak koordinátái között – röviden: Történelmi körülményeiben – vizsgálva kaphatunk.

A hagyományos értelemben vett művelődéstörténet körében néhány évtized óta világszerte szembetűnő átalakulás zajlik. A tudományok differenciálódásának és integrálódásának folyamataival s a csaknem korlátlan lehetőséget nyújtó technikai eszköztár használatba vételével összefüggésben.

A művelődéstörténet tárgyköre kibővült, módszere, fogalomrendszere megújult. Változott a tudományok közötti helyzete is. Többek között az asszociációs rendszerek, a befogadó közegek, a gazdasági, mentalitásbeli, környezeti, információs jelenségek iránti érdeklődés révén a szakágazatok határterületein mozog, s ami különösen érdekes, a természet- és élettudományok irányában is kibővült. Jelentősége az ezredfordulóhoz közeledve új értelmezéseket kapott. Többek között a századvég és a jövő kihívásai, a társadalomtudományokban világszerte észlelhető általános szemléletváltás következtében. Leegyszerűsítve: a determinisztikus törvények helyett a személyiség, az egyéni és társadalmi teljesítőképesség, a művelődés hatékonysága került előtérbe, nem függetlenül a kultúra mai, világszerte általánosan észlelhető devalvációjától és korunk értékviságaitól sem. A tágan értelmezett művelődéstörténet mint értékrendszerek története kerül az érdeklődés előterébe. A különböző korok műveltségét történeti kategóriaként értékörző és értékhordozó sajátosságaiiban vizsgálják. Az a felismerés, hogy egy kulturális közeg értékrendszere rendkívül lassan változik, bizonyos elemeit pedig továbbadják egymásnak a korszakok, a hosszú távú folyamatokra terelte a figyelmet, kialakítja az életfelfogások, szokásrendek, magatartásformák, kommunikációs mechanizmusok, szerepek, konflikt-

tusmegoldó készségek és interetnikus kapcsolatok története vizsgálatának új módszereit. A műveltség múltját az emberiség felhalmozott tapasztalatai összessége történetének tekintő felfogás, amelyhez minden nemzet hozzáadta a maga saját és tulajdonított értékeit, országok, szemléletek, iskolák változatos irányzatait alakította ki. Számos jele van, hogy a humán ismeretek iskolai oktatásában több országban is egyre inkább a művelődéstörténeti látásmód érvényesül. (Lásd az Európa Tanács nagyvonalú támogatásával működő „Európai Örökség Osztályok” programját, főleg annak a nyolcvanas évek eleji francia kezdeményezését, a nagyhírű „Classes du patrimoine” munkáját.) Az anyagi és szellemi kultúra egységét az életfelfogást, a megújulási készséget (lásd az osztrák programot), adaptációs és kommunikációs készségeket meghatározó szféráinak látják. Ugyancsak nagy figyelmet fordítanak a különböző civilizációs szinteken a tágan értelmezett kultúra integráló és identitást megtartó jellegére.

A korszak egyik nagy kihívása a környezetpusztulás megállítása. Ma már nyilvánvaló, hogy a régi évszázadok természetkezelési tapasztalatainak, természetvédelmi parancsainak, az ember önkorlátozó készségének sokaságát tárolják a művelődés szférái – mítoszok, vallások, irodalmak, szokásrendek, toposzok, szimbólumok stb. A táj felfedezései és allegóriái ugyanúgy részei lettek a művelődéstörténetnek (is), mint a régi korszakok tudatvilágában a tájhoz fűződő történeti és irodalmi emlékek kultikus és reális szférái.

A korszak másik nagy, régióinkhoz kapcsolódó kihívása Európa önazonossága. Az, hogy Európa mint történeti és kulturális egység miként hordja változatosságában is közös lényegét. Az új évezred küszöbén Európa meg akarja érteni és fogalmazni saját kultúráját mint az integráció egyik legfontosabb komponensét.

A művelődéstörténet a leíró jellegű diszciplínából a művelődést működésében, funkciójában vizsgáló diszciplína lett. S mint ilyen szinte korlátlanul él a nyugati világ technikai felszereltségének és könyvpiacainak lehetőségeivel. A fejlődés gyorsaságára e téren jellemző, hogy amíg például 1983-ban a Bécs felmentésének emlékére rendezett bécsi kiállításon nagy újdonságnak számított, hogy a tárgyak, képek, installációk részleteit a termék bejáratánál felfüggesztett monitorok vetítették a látogatók elé, ma már a számítógépek segítségével bárki felnagyíthatja magának és forgathatja, „kézbeveheti” a kiállított tárgyakat, lapozgathatja a könyveket, megkapva hozzá a megfelelő tájékoztatást és irodalmat is. A múzeumok árudái pedig életkor és műveltség szerint megcélzott rétegeknek szánt kiadványaikban, a kiállított tárgyakat összerakva és életképekben elrendezve nyújtják át látogatóiknak egy-egy korszak művelődéstörténetét.

A korszak egyik nagy kihívása a környezetpusztulás megállítása. Ma már nyilvánvaló, hogy a régi évszázadok természetkezelési tapasztalatainak, természetvédelmi parancsainak, az ember önkorlátozó készségének sokaságát tárolják a művelődés szférái – mítoszok, vallások, irodalmak, szokásrendek, toposzok, szimbólumok stb. A táj felfedezései és allegóriái ugyanúgy részei lettek a művelődéstörténetnek (is), mint a régi korszakok tudatvilágában a tájhoz fűződő történeti és irodalmi emlékek kultikus és reális szférái.

*

Magyarországon a művelődéstörténeti kutatás szűkebb értelemben egyidős a Magyar Tudományos Akadémia megalapításával. A professzionális társadalomtudományok kialakulásával együtt fejlődött, és koronként eltérő szemléletekben, de mindig is követte a

tudományfejlődés kettős menetét, részt vett a tudományok nagyfokú differenciálódásában és ugyanakkor a szakágazatok között az integráció egyik lényeges, összekötő tényezője volt.

Bár a társadalomtudományokkal együtt a művelődéstörténeti kutatásokra is hatottak az ismert körülmények – a korlátozások és az anyagi erőforrások beszűkülése –, a művelődéstörténeti kutatások folyamatossága a rendszerváltás után nem szakadt meg, hanem rendkívüli mértékben kiterjedt és sokrétűvé vált.

Tovább működtek régi intézményei és egyes szakterületeit felölelő bizottságai és műhelyei. Így az 1981-ben alapított és jelenleg is az ország egyetlen Művelődéstörténeti tanszéke (ELTE)*, otthont adva a művelődéstörténeti doktori iskolának is. Az MTA Művelődéstörténeti Bizottsága részben albizottságai, részben műhelye révén a művelődéstörténet interdiszciplináris jellegét érvényesítő köteteket adott ki (1986, 1987, 1990, 1994). Működtek a művelődéstörténet egyes korszakait vagy részterületeit felölelő bizottságai és műhelyei (Egyetemtörténeti bizottság, Reneszánsz Kutató Csoport, A Felvilágosodás történeti, Orvostörténeti, Technikatörténeti Bizottságok stb.)

Nagy jelentőségű, hogy a szomszéd országok magyarsága megteremtette vagy felelevenítette a maga kisebb-nagyobb tudományos műhelyeit, és ez különböző volumenű, de mindenképpen számottevő eredményeket hozott. Külön kiemelés érdemelnek az erdélyi magyar tudomány, az Erdélyi Múzeum Egyesület teljesítményei. Méltánylást a mostoha körülmények között is figyelemreméltó kárpátaljai, szlovákiai, horvátországi munkák.

Mindemellett az elmúlt évtizedben jelentősen kibővült a művelődéstörténet intézményi és kutatói bázisa. A régi és az új egyetemeken és főiskolákon (Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Károli Gáspár Református Egyetem, CEU) a történeti, régészeti, irodalomtörténeti, művészettörténeti, egyháztörténeti, filozófia, ókortudományi, modern filológiai, néprajzi és neveléstörténeti tanszékeken folyamatosan tartanak egyetemes és magyar művelődéstörténeti kollégiumokat és kialakult a szegedi művelődéstörténeti műhely. A társadalomtudományok hagyományos szakágazatai – a magyar és egyetemes gazdaság-, társadalom-, politikatörténet, irodalomtörténet, művészettörténet, néprajz, könyvtár-, sajtó-, orvostörténet stb. – a művelődéstörténet irányában bővítették kutatási területeiket, vagy a művelődéstörténet számára is

szolgáltak lényegbevágó újdonságokkal. Az újjáéledő egyházi tudományos közösségek ugyancsak indítottak jelentős művelődéstörténeti vállalkozásokat (METEM 1995, Mons Sacer 1996).

Nagy jelentőségű, hogy a szomszéd országok magyarsága megteremtette vagy felelevenítette a maga kisebb-nagyobb tudományos műhelyeit, és ez különböző volumenű, de mindenképpen számottevő eredményeket hozott. Külön kiemelés érdemelnek az erdélyi magyar tudomány, az Erdélyi Múzeum Egyesület teljesítményei. Méltánylást a mostoha körülmények között is figyelemreméltó kárpátaljai, szlovákiai, horvátországi munkák.

Szinte számbavehetetlenek a múzeumok, könyvtárak, a talponmaradásukért küzdő művelődési központok kiadványai és rendezvényei. A különböző kiállításokon rendszeressé váltak a művelődéstörténeti installációk, rekonstrukciós életképek, látványberendezések. A különböző társadalmi egyesületek szinte ontják a művelődéstörténeti előadásokat. A pályázati rendszer jóvoltából ugyancsak számottevőek a különböző korszakok valamely

*2000 januárjától a Pécsi Tudományegyetem Tanárképző Intézetében is megalakult az Egyetemes Művelődéstörténeti Tanszék (a szerk.)

szegmentumát feldolgozó egyéni művelődéstörténeti vállalkozások.

A művelődéstörténet növekvő jelentőségét jelzi, hogy az összefoglaló történeti művek általában mind tartalmaznak művelődéstörténeti fejezeteket (‘Magyarország története’, ‘Erdély története’, ‘Magyarok Európában’ sorozat stb.) A történettudományi és más társadalomtudományi szakfolyóiratok és ismeretterjesztő lapok különböző mértékben, de rendszeresen hoznak a hazai és az egyetemes művelődéstörténet körébe (is) vágó tanulmányokat és közleményeket. ‘Magyar művelődéstörténet’ címmel több rövidebb-hosszabb áttekintés látott napvilágot vagy van készülében – tudomásom szerint. A különböző könyvkiadók ugyancsak preferálják a művelődéstörténeti témákat. Az ismeretterjesztés új formáit megvalósító fórumok előszeretettel merítenek témát és anyagot a művelődéstörténet köréből, a tévé is jelentkezett egy magyar művelődéstörténeti sorozattal. Művelődéstörténeti fejezetek CD-n is kaphatók. S a hazai múzeumok egyedül az anyagi fedezet hiánya miatt nincsenek felszerelve a nyugati országokban már általában a látogatók rendelkezésére álló számítógépes információk rendszerekkel.

A hazai művelődéstörténet több évtized óta interdiszciplináris jellegű, az Akadémiai Művelődéstörténeti Bizottság tagsága a különböző társadalomtudományi ágak egységét képviselte. A hazai művelődéstörténeti műhelyek és kutatók az utóbbi évtizedben gyorsan befogadták az új irányzatokat. Szembetűnően nőtt az érdeklődés az egyetemes történeti témák és az európai kultúrákon kívüli kultúrák iránt. Különösen pedig az új szakágazatok gazdagították a magyar művelődéstörténetet mind tartalmi, mind módszertani vonatkozásokban (ikonológia, ikonográfia, hermeneutika, emblematika, antropológia, informatika-történet, életmódtörténet stb.) Külön említést érdemel az igen jó nemzetközi visszhangot kapott kultusz-történeti csoport munkája. Megjelentek a hagyományos társadalomtudományi szakok és a természettudományok érintkezési területét átfogó vagy integráló szakágazatok, például etnobotanika, környezeti régészet, történeti ökológia stb.) Kialakultak az udvari kultúra és a különösen nagy érdeklődést keltő elit kultúra – népi kultúra kölcsönhatásainak vizsgálatai. Láthatóan nőtt az érdeklődés az interetnikus kapcsolatok, a vallási közösségek élete, az egyéni hitélet, az asszociációs szférák s olyan témák iránt, mint az alkímia, a titkos társaságok, marginális rétegek múltbeli kultúrája stb.

A hazai művelődéstörténet különböző vonatkozásai – összefüggésben a magyar történelem, az irodalom, a tudományok, a művészetek egyetemes beágyazottságával és regionális, majd nemzeti sajátosságaival – folyamatosan témák a hazai és a külföldi nemzetközi konferenciákon (például mátrafüredi konferenciák, a honfoglalás millemcentenáriuma, a hungarológiai nemzetközi kongresszus Rómában és Nápolyban). A nemzetközi kapcsolatok főleg személyi jellegűek, de nagyon sokrétűek (vendégtanárok, ösztöndíjak, konzultációk stb.)

Ez az itt csupán nagyvonalúan vázolható üdítő sokrétűség és sokféleség egyszerre jelzi a művelődéstörténet iránt növekvő érdeklődést, a társadalomtudományok nyitottságát és termékenységét. A hazai művelődéstörténet színvonalában nincs elmaradva a nyugati országok hasonló műveitől, az egyetemi oktatás tartalmában nem rosszabb, sőt több vonatkozásban jobb a nemzetközi átlagnál. Ugyanakkor tagadhatatlan a magyar művelődéstörténeti diszciplína néhány súlyos problémája.

A magyar művelődéstörténetet ma főleg a nagyfokú extenzivitás jellemzi. Az adaptációs készség is többnyire megreked a ténygyűjtés, leíró jelleg szintjén. Kevésbé jellemzőek – bár vannak – a az integrációt, a szintetikus látásmódot segítő munkák. Ilyen ígéret például a Balassi Kiadónál készülő ‘Művelődéstörténeti Lexikon’ vagy ‘Kézikönyv’. A Művelődéstörténet rendszerezett fogalmi és elméleti újragondolására ösztönöző munkák elszigeteltek vagy hiányoznak. Születtek színvonalas és szellemes meghatározások a művelődéstörténet új fogalmáról, de a különböző elméletek, irányzatok, elkötelezettségek termékenyítő párbeszéde elmaradt. Nemigen alakultak ki határozott profillal művelődéstörténeti iskolák és folyamatos kutatások. Így fordulhat elő, hogy a művelődéstör-

ténet lehet (divatos) cím csupán, korszerűsített vagy eladható csomagolása az egyszerű politikatörténeti áttekintésnek. Más jellegű probléma, hogy a kultúra egyik vagy másik jelenségére, szakterületére szűkítve kap a művelődéstörténet fogalma általános minősítést és ily módon hiányos optikát.

A kritikák többnyire megrekednek a pusztán és sietős tájékoztatás szintjén. A történeti rálátással a művelődési folyamatok egyetemes és magyar beágyazottságát elemző vizsgálatot elvégző érdemi kritika hiánya következtében minden mű ki van szolgáltatva az önkényes értékeléseknek és a gyors feledésnek. Ez a tudomány szakértékváltásával járhat, különösen tudományos generációváltások idején.

Tanúi lehetünk nálunk is annak a világszerte észlelt folyamatnak, hogy a művelődés történeti kategóriáit és emlékeit kisajátítja a reklám, a szórakoztatóipar, az olcsó sikerekre vadászó szélsőségség, a nézők igényeit, szellemi színvonalát alábecsülő televízió s a rövidtávú és lealacsonyító nyers piaci érdek.

A hazai művelődéstörténet helyzetében a legfőbb probléma, hogy nem tudott megfelelően jelen lenni a nemzetközi, főleg az európai művelődéstörténetben. Bizonyos vonatkozásokban még az elmúlt évtizedekéhez képest is, általában pedig az ország jelenlegi súlyához viszonyítva folyamatosan hátrányos helyzetbe kerül.

A hazai művelődéstörténet helyzetében a legfőbb probléma, hogy nem tudott megfelelően jelen lenni a nemzetközi, főleg az európai művelődéstörténetben. Bizonyos vonatkozásokban még az elmúlt évtizedekéhez képest is, általában pedig az ország jelenlegi súlyához viszonyítva folyamatosan hátrányos helyzetbe kerül.

Tárgyszerűséget tartva szem előtt ismeretesek a hagyományos okok, a nehéz gazdasági helyzet stb. Most azonban – úgy látom – többről van szó, mint egy később, jobb időkből majd korrigálható sajnálatos je-lenségről.

Világszerte most zajlanak az elkövetkezendő évtizedeket, általában a hosszú távú folyamatokat meghatározó változások. Hogy mit jelent az, ha a magyar művelődés története kimarad az európai művelődéstörténetből, azt számomra *Jean-Baptiste Duroselle* professzor munkája bizonyította. A Sorbonne emeritus professzora, a 19. és a 20. századi nemzetközi kapcsolatok történetének szakértője művelődéstörténeti kategóriákban vélte megfo-

galmazhatónak Európa önazonosságát. Könyve – „L'Europe. Histoire de ses peup-les” – szerint „az európaiság”-ot olyan tágan értelmezett művelődési kategóriák alkotják, mint a kereszténység, az államalkotás, a humanizmus, reneszánsz, reformáció, a tudomány, művészet, irodalom, tolerancia, polgárosulás, környezetvédelem. Ennek az „európaiság”-nak a történetéből a magyar művelődés teljesen kimaradt.

Az 1990-ben a franciával egyidőben német, angol, spanyol, olasz, dán, holland, portugál, görög nyelven megjelent s azóta több kiadást ért meg, nagy dokumentációval (565 színes reprodukció, 43 térkép és több kronológiai táblázat) ellátott mű szerint Magyarország nem ismerte a humanizmust, reneszánszt, a magyarok nem vettek részt az ugyancsak fontos művelődési kategóriaként is felfogott török elleni harcokban (kereszténység védelme, a keresztény értékek védelme, elméleti, irodalmi művek). Magyarországon nem volt vallási tolerancia, hiányzott a magyar reformkor, *Széchenyi*, az Akadémia. Magyarország nem adott író, tudós, gondolkodót, művészt a világnak, és bár *Duroselle* hangsúlyozza, hogy a zenei formák sokféleségét az európaiak nyújtották az emberiségnek, *Bartók* nevét hiába keressük az „európaiság” történetének lapjain. A könyv olvasóiban fel sem merülhet, hogy a magyar és magyar-

országi tudósok, írók, gondolkodók is megfogalmazták Európa közös értékeit a Kárpát-medence tájain évszázadokon át, szakadatlanul.

Duroselle az európaiság egyik legszebb teljesítményének tekinti a vallásbékét és a lelkiismereti szabadságot, s pontosan ismerteti a hosszú út állomásait: az 1555. évi augsburgi „vallásbéké”-től a Lengyelországban 1573-ban meghozott Pax Dissidentumon, az 1598. évi nantes-i s az 1685-i potsdami edictumon át az 1787. novemberében kiadott francia türelmi rendeletig. Az Erdélyi Fejedelemség 1568. évi tordai országgyűlési törvénye azonban kimaradt. Az információ mint a népek kölcsönös megértésének eszköze kap hangsúlyt a könyvben, úgy is, mint egyik legfőbb kérdése az önazonosságát kereső Európának. (Részletesen ld.: An Undivided Europe? KOOKS Summer, 1996. 58-67. old.)

Ez a több példával is bizonyítható jelenség nagyobb figyelmet érdemelne, különböző, itt nem részletezhető összefüggésben is. Tudomásul kell(ene) vennünk, hogy az emberiség jövőjéről vázolt alternatívák között az egyik, hogy a következő század Európájának történetét a művelődés történetével írják le. Ennek az egyes nemzetekre nézve értékmeghatározó jelentősége lesz. A magyar művelődéstörténet pillanatnyi kirekesztődésének a jövőre nézve lesznek szomorú következményei.

*

Az Akadémia II. Osztályának hatékonyabb támogatásával újjáalakulandó Művelődéstörténeti Bizottság feladatai mindezek alapján elég világosan meghatározhatók.

Jó hagyományaira építve, azokat folytatva, különösen két nagyobb feladatkör mérlegelése indokolt. Ezek: integrálás és európai jelenlét.

A Bizottság az országos expanzív jellegű művelődéstörténeti kutatásokat és eredményeket integráló munkát végezhet, az integrálást *Eötvös József* megfogalmazásában értelmezve. Gyakorlatilag ez a különböző műhelyek ösztönzése, számontartása, színvonalának segítése mellett a szintetizáló tendenciák támogatását kívánja meg. A különböző szaktudományok (nyelvészet, irodalom, történelem, egyháztörténet, néprajz, művészet-történet, zenetörténet stb.) eredményeinek összefogásával a történelmi értelemben vett egységes magyar kultúra és magyarországi kultúrák tárgyyszerű rekonstrukcióját, európai beágyazottságát és működési mechanizmusainak feltárását segíti.

A Bizottság másik feladata lehet a magyar művelődéstörténet európai jelenlétét biztosító preferenciák, megoldások, feltételek kialakítása és előmozdítása.

Nyilvánvaló, hogy a jelenlegi anyagi megszorítások és körülmények miatt még a minimális program eredményességére is szűkös az esély. Változatlanul nincs a történettudománynak idegennyelvű folyóirata, a könyvkiadás esélyei mélypontra zuhantak, a könyvterjesztés csődjét többek között a német nyelvű, „Erdély története” sorsa dokumentálja. Mégis, mivel ezek az évek hosszú távon meghatározó jelentőségűek, indokolt számba venni a kihasználatlan lehetőségeket, felkutatni a más országokban hasonló célokat támogató forrásokat, az eddig mellőzött elméleti és gyakorlati kapcsolódási pontokat. Mindez azonban csak bizonyos feltételekkel lehetséges. Ezek: a különböző társadalomtudományi ágak művelői körében felhalmozott szellemi tőke mozgósítása, a generációk összefogása s legfőképpen az Akadémia erkölcsi támogatása.

Az oktatási expanzió: problémák és perspektívák

Az államszocializmus gazdaságát az ipari korszakban (Jánossy Ferenc egykorú megnevezésével) a „kvázi fejlettség”, a humán infrastruktúrát pedig mindvégig (Kornai János utólagos megnevezésével) a „koraszülött jóléti állam” jellegzetességei határozták meg. Ezek azután a rendszerváltást követően bizonyos vonatkozásokban számottevő tehertételt, más vonatkozásokban viszont jelentős fejlődési potenciált hagytak maguk után.

Szinte egyedüli kivételt a mennyiségi „előreszaladás” alól az oktatási rendszer jelentette. Ez nem a véletlen, hanem a munkaerő-tervezők tudatos tevékenységének következménye. A hatvanas évek elejének „szputnyik-eufóriája” idején nagyon is ambiciózus oktatási expanzió vette kezdetét, nemutolsó sorban az akkori szovjet vezetés példáját követve. Az évtized közepén a kialakuló gazdasági válságjelenségek kapcsán, valamint a korábbi szovjet vezetés bukását kihasználva az akkori Országos Tervhivatal állt egy oktatáspolitikai koncepcionális fordulat végrehajtásának élére, amely az akkor érvényes közoktatási törvény megváltoztatásában is testet öltött. Számunkra ma nem a hatvanas évek oktatáspolitikájának utólagos elbírálása érdekes, hanem az, hogy a munkaerő-tervezők akkori érványa szinte a rendszerváltásig meghatározó maradt, bizonyos következményei máig velünk élnek, s a kilencvenes évek oktatási expanziója sem érthető meg ismerete nélkül.

Az érvanyag három pilléren nyugodott. Először is kijelentették, hogy a népgazdaság távlati munkaerőigénye tudományosan előrelátható, s az oktatási rendszernek a legfontosabb feladata ennek kiszolgálása. Másodszer az ennél nagyobb volumenű oktatást a költségvetést súlyosan terhelő „túlképzésnek” minősítették, amit igen súlyos népgazdasági veszélyforrásnak nyilvánítottak. Végül harmadszor a „túlképzést” mint számottevő társadalmi feszültségforrást jellemezték. A távlati munkaerőigény áltudományos megalapozója az a tétel volt, hogy minden ország a GDP-növekedés során lényegében ugyanazon a fejlődési pályán megy keresztül, így a mindenkori GDP egy meghatározott ágazati szerkezetet, az pedig egy meghatározott munkaerő-szerkezetet determinál. Az így levezetett szükségletet csak minimális mértékben szükséges az eltelt időből következő termelékenység-növekedésre hivatkozva „felfelé” korrigálni. Ezen az alapon az akkori távlati tervekben megcélzott GDP által megkövetelt munkaerő-szükséglet legnagyobb gondjaként azt prognosztizálták, hogy az általuk alkalmazott oktatási restriktió ellenére a munkahelyi igényekhez képest túl kevesen fognak az ezredfordulón igénytelen fizikai munkára vállalkozni. Ezt kedvenc ötletükkel, a 10 osztályos általános iskolával szerették volna megoldani, amit hol a szovjet példával, hol az élet által megkövetelt nagyobb általános műveltség igényével, hol pedig a szakmák iránti igény mozgékonyágával indokoltak a pillanatnyi konjunktúrának megfelelően.

A lakossági tanulási igényeket tudatosan figyelmen kívül hagyó s a túlképzés pozitív társadalmi feszítő erejét tagadó retrográd diktátum éppen az első időszakban ütközött a

legközvetlenebbül a tanulók és családjaik törekvésébe. Az úgynevezett Ratkó-korszály demográfiai többlete a hetvenes évek elején ostromolta a felsőoktatás bezárt kapuját. A tervezők annak köszönhetően koncepciójuk talpon maradását, hogy történetesen ugyanekkor bontakozott ki egy olyan átmeneti sikereket arató, valójában hatalomátvétellel próbálkozó politikai kurzus, amely a nagyüzemi munkásság társadalmi vezető szerepét állította kampánya középpontjába. Így a felsőoktatás bővítése szükségességének képviselőit senki sem mert vállalkozni. A munkaerő-tervezők első részleges vereségüket csak a nyolcvanas évek közepén szenvedték el. Ekkor lényegében ugyanazok a személyek arra törekedtek, hogy a hetvenes évek közepe táján született második demográfiai hullám teljes létszámtöbbletét középfokon a szakmunkásképzés keretei közé tereljék. Az oktatási lobby ekkorra már megerősödött, s legalább azt a kompromisszumos döntést kiharcolta, hogy az elfogadott tervek a demográfiai többletet „aránytartó” módon kívánják átvezetni a középfokú oktatáson, s ez az elhatározás egy korábban nem volt középiskola-építési kampányban is testet öltön. Ez önmagában csak az abszolút számok tekintetében jelentett expanziót, az adott kohorsz középiskolázási arányaiban nem.

Vagyis a munkaerő-tervezők gazdaságilag és társadalmilag kártékony politikája „sikerrel” járt. Elérték, hogy a felsőoktatásban résztvevőket tartósan a korcsoport tíz százalékában rögzítve Magyarország a kontinens sereghajtói közé került. Ezzel párhuzamosan eredményesen járatták le a gimnáziumot mint kívánatos középfokú iskolatípust mindazok előtt, akik nem akartak vagy nem reméltek a felsőoktatásba bejutni. Ezzel szemben (minthogy valódi opciójuknak, a 10 osztályos általános iskolának nem tudtak elég támogatást szerezni) a nagyüzemi lobbynak engedve intézményesítették a lakosság által nem kedvelt szakmákban a szakmunkás-túlképzést, komolytalanná téve a tervezés gondolatát a tanulók s a szülők körében, mert az érettségizők számának megnöveléséhez képest szemükben ez még mindig a „kisebbségi rossz” volt. Mindezáltal a posztindusztriális, információs társadalom humán erőforrásbeli előfeltételeihez képest lemaradás következett be, s dinamikus felzárkózás vált szükségessé a mennyiségi arányok tekintetében. A mestersegesen visszatartott fejlődés gyors leküzdése pedig közismerten hátrányos a minőségi vonatkozások tekintetében. Így jutott el a magyar oktatási rendszer az intézményi struktúra tekintetében a rendszerváltáshoz.

Rendszerváltás és spontán oktatási expanzió

A tárgyalásos rendszerváltás eleve a kontinuitások és diszkontinuitások bonyolult szövetét implikálta. Ezen belül a közoktatás az 1985-ös törvényt követően amúgy is az óvatos, de a pluralizmus irányában próbálkozó reform állapotában volt. Így a szakma aktívizálható köreinek nézetei zömmel egymással rokonok vagy legalábbis kompatibilisek voltak. Ezt tükrözték a pártok választási programjainak oktatási fejezetei is. További közös jellemzőjük volt az iskolázással kapcsolatos nagyfokú optimizmus, amely a „stratégiai ágazat” közhelyének népszerűségében mutatkozott meg. Ám az oktatás expanziója nem tartozott a felszínre került törekvések közé. Így a tankötelezettség kiterjesztésének célkitűzése nem jelent meg a közoktatási arénában. Más volt a helyzet a felsőoktatásban, ahol nem volt a megelőző években reformpezség. Itt az autonómia evidens igénye a kormány által diktált keretszámok eltörlésének vágyát hordozta.

A közoktatásban az optimizmus mindenekelőtt a pedagógusi vágyak kielégülésére irányult, ami jobb munkafeltételeket és magasabb bért jelentett volna. A szakmai önállóság valójában a korábbi, minisztériumi jóváhagyáshoz kötött törekvések alanyi jogúvá tételét jelentette az adott kontextusban. A diszkontinuitást mindenekelőtt az addig tabunak tekintett egységes iskolaszervezet megbontása, a fenntartói pluralizmusra irányuló, illetve a szabad iskolaalapítás jogát igénylő törekvések, valamint a korábban államilag diktált világnézettel való szakítási törekvések jelentették. Ebből következett logikus mó-

don a szabad iskolaválasztás elvének igénye. A lakosság egyes csoportjai számára értelemszerűen a „vissza” típusú törekvések voltak a leginkább kézzelfoghatóak: a hetvenes években körzetesítés miatt bezárt általános iskolák újraindítása, az államosított egyházi iskolák visszaadása, korábbi iskolatípusok, mindenekelőtt a nyolcosztályos gimnázium visszaállítás, az iskolai hitoktatás tanrendbe iktatása. Ezek közül azoknak voltak ellenzői is, amelyek mások valóságos vagy vélt érdekeit sértették. A szabad iskolaválasztás azonban a lakosság részére is többé-kevésbé kielégítő konfliktuscsoökkentő szerepet jelentett.

Az oktatás sorsának alakulását azonban legalább ennyire befolyásolták az ágazat szempontjából exogénnek tekinthető politikai és gazdasági fejlemények. Ezek közül az önkormányzati törvényt, az ebből következő finanszírozási konstrukciókat, a tömeges vállalati csődöket és az ezzel együtt járó hirtelenül megugró munkanélküliséget, valamint a kilencvenes évek közepéig minden figyelmeztetést negligálva tudomásul nem vett sajátos demográfiai viszonyokat célszerű kiemelni.

Jelen tanulmányomnak nem tárgya a rendszerváltás utáni oktatástörténetnek még leg-sematikusabb felvázolása sem. Az erőtér megjelölését azonban elkerülhetetlennek tartom az expanzió jelenségekörében történtek bemutatásához és utalásszerű magyarázati kísérletéhez. Ez utóbbi következképpen hézagos lesz, s nem minden esetben fog sikerülni mindenkit meggyőző logikai láncokat rögzíteni.

Az oktatás expanziójának, mint már nyilván a kiinduló helyzet fentebbi leírásából is kitészett, archimedeszi pontja a felsőoktatási felvételi létszámok alakulása volt. Ennek több oka is van. Az egyik, hogy itt volt a lemaradás a legnagyobb: a 18 és 21 év közöttieknek Magyarországon kevesebb mint feleakkora hányada volt felsőoktatási hallgató, mint az OECD országokban átlagosan. A másik, aktuálisan talán legfontosabb elem az, hogy a rendszerváltáskor a demográfiai hullám a középiskola második évfolyamában járt, s nem volt világos, hogy érettségi után a megnövekedett létszámból milyen arány fog tudni tovább tanulni. Márpedig a legnagyobb évjárat vonatkozásában több mint 20 százalék többlet férőhely volt szükséges ahhoz, hogy az addigi megszokott felvételi esély ne romoljon. Egyben ez jelenti a harmadik elemet: egy csökkenő felvételi esély kilátása mind a már középiskolásokat demotiválta volna a tanulásban, mind a későbbi évjáratokat a középiskolába való jelentkezésben. Ezeket a veszélyeket háritotta el a felsőoktatási szféra saját kezdeményezésű expanziója, jóllehet a szereplőknek a demográfiai összefüggésről fogalmuk se volt. Motivációjukat minden bizonnyal elsődlegesen a közgazdászok által a szocializmusban feltárt mindenhol fellelhető növekedési készletés továbbélése jelentette. Racionális okként ezt az alapozta meg, hogy ha a hallgatószám alapján finanszírozzák az intézményt, akkor egy ésszerű határig (sőt esetenként azon túl is) az újabb felvett hallgató képzésének marginális költsége lényegesen kisebb az átlagosnál. A későbbi években pedig, ami a relatív arányt illető expanzió tekintetében kulcsfontosságú, az oktatók munkahelyének védelme jelentette a racionális motivációt. Ugyanis a demográfiai hullám fogadása idején, (amikor közel kétszeresére nőtt az első évfolyamra felvett hallgatók száma) a bővülés számottevő része ugyanolyan társadalmi háttérű, tanulási beállítottságú stb. fiatalokból kerül ki, mint amilyeneket a korábbi években megszoktak. Adaptálódni, új megoldásokat keresni, vagy fokozni az intézményen belüli szelekció mértékét akkor kellett, amikor az expanzió már nem első sorban a hallgatók abszolút számában, hanem az évjáraton belüli arányában jelentkezett. Ennek szaldóját a statisztika még nem tükrözi. Mert míg az első évfolyamos hallgatók száma az 1990/91-es tanévhez képest az 1996/97-es tanévre megduplázódott, ugyanebben az időszakban az oklevelet szerettek aránya a 22 éves népesség százalékában csak 10,9-ről 13,7-re nőtt, s ezek is zömmel még a demográfiai hullám során születettekből kerültek ki. Néhány év múlva lehet csak egyértelműen megítélni, hogy a felsőoktatásban, s ezen belül közel hasonló arányban az egyetemi képzésben a kilencvenes években végbement impozáns ex-

panzió hogyan csapódik le a diplomások arányának alakulásában. A fejlemények helyes értelmezéséhez azonban szükséges annak rögzítése is, hogy míg az évtized elején az expanziót a korábbi felsőoktatási intézmények indították el, a későbbiek során beléptek az újonnan alapítottak is. Ezeknél vagy a nem állami fenntartó, vagy a korábban felsőoktatást nem vagy csak szűk spektrumban folytató települések létjogosultságukat igazolandó nyilván többen megtettek hallgatóik rekrutációja, illetve megtartása érdekében, mint a patinás intézmények.

A felsőoktatás expanziója kapcsán elvben szólni kellene a keresleti oldalról is. Ami a rendszerváltást követő spontán hatásrendszerrel illeti, felvetődhetne a családok jelentős részének reáljövedelem-csökkenése, a hallgatók eltartási és tanulmányi költségeinek megugrása (ez utóbbiakkal kapcsolatban elég a tankönyvek „árforradalmára” utalni), a tömeges s ezen belül a pályakezdő, illetve a diplomás munkanélküliség berobbanása, a korábbi béarányok drasztikus átrendeződése mint komponens számbavétele. Mindezt azonban ellensúlyozta a demográfiai csúcs felsőoktatásba érése, a könnyebb bejutás miatt érzett eufória, valamint a gyerekek sorsáról igényesebben és távlatosabban gondolkodó családok olyan beállítódása, amely szerint a felsőoktatás parkolópálya lehet, elkerülendő a gyerek munkanélküliségét.

A felsőoktatásról az ellentétes pólusra, a kötelező alapoktatásra ugorva arra hívom fel a figyelmet, hogy a kilencvenes évek elejét ott is az expanzió jellemzi, jóllehet azt a demográfiai helyzet korántsem indokolta. Itt mindenekelőtt az újonnan megválasztott önkormányzatok eufóriája működött, hogy joguk és módjuk nyílik újra megnyitni a körzetesítés során „elvet” helyi oktatást. Az expanzió alapfokon kizárólag az intézmények számában tudott jelentkezni azokon a településeken is, ahol addig is működött általános iskola. A fenntartói pluralizmus kisebb részben járt együtt új épületek bevonásával a közoktatásba, jobbra korábbi iskolák átadását, illetve két intézmény közös épületben való működését eredményezte. Amikor a fenntartói pluralizmusról szólok, akkor természetesen mindenekelőtt az egyházi, az alapítványi, illetve a magániskolákra gondolok, jóllehet az általános iskolák átkerülése az önkormányzatok fenntartásába szintén szélesítette a skálát, s adott esetben változtatható az addigi iskolaépület-állományon. A pedagógiai tartalom tekintetében is színesebbé vált a kínálati paletta. Mennyiségi expanzióról azonban a gyerekek adott, a demográfiai apályra jellemző száma miatt nem lehetett szó, hiszen az államszocializmus idején is közel teljes volt a tanköteles korosztály tényleges beiskolázása.

A 14 éven aluli, alapfokú iskolába járók számát mennyiségileg talán nem számottevő-

Előbb a nyolcosztályos, majd egyre inkább a hatosztályos középiskolák mindenekelőtt azoknak a szülőknek a régóta meglévő, de addig erőszakkal lefojtott igényét elégítették ki, akik már szinte pelenkás korukban is felsőoktatásba szánták gyerekeiket. Számukra az egységesnek mondott általános iskola értelmetlen, az ismételten tanított tananyag pedig feleslegesen időrabló volt mindig is. A korábbi rendszerben is keresték azokat az általános iskolákat, amelyekben a tagozatok, a kísérleti programok már valamit megelőlegeztek a valóságos távlati iskolázási igényeikből. Az általuk keresett iskolák, osztályok értelemszerűen már ekkor is társadalmilag szelektívek voltak, minthogy szabad iskolaválasztási jog nélkül is ezt gyakorolták kerülő úton.

en, ám jelentőségét tekintve érdemlegesen tovább csökkentette a gimnáziumi oktatás életkorban lefelé való terjeszkedése. Előbb a nyolcosztályos, majd egyre inkább a hatosztályos középiskolák mindenekelőtt azoknak a szülőknek a régóta meglévő, de addig erőszakkal lefojtott igényét elégítették ki, akik már szinte pelenkás korukban is felsőoktatásba szánták gyerekeiket. Számukra az egységesnek mondott általános iskola értelmetlen, az ismételt tanított tananyag pedig feleslegesen időrabló volt mindig is. A korábbi rendszerben is keresték azokat az általános iskolákat, amelyekben a tagozatok, a kísérleti programok már valamit megelőlegeztek a valóságos távlati iskolázási igényeikből. Az általuk keresett iskolák, osztályok értelemszerűen már ekkor is társadalmilag szelektívek voltak, minthogy szabad iskolaválasztási jog nélkül is ezt gyakorolták kerülő úton. Az előrehozott középiskola-választás csak ezt legalizálta és kiiktatta a felesleges tantervi hurkot. Az általános iskolának azonban általában, s az ambiciózus tanulóinak észrevehető részét elvesztőknek pedig különösen presztízsvesztéssel járt a hosszabb időtartamú középiskolázás megjelenése. Ezt tetézte az amúgy is csökkenő létszámot tovább apasztó (még oly szerény) tanulóvesztés, ami a fenntartónál fejkvóta csökkenést is okozhatott.

Az alapfokú oktatásban a bővülő iskolakínálat és a csökkenő tanulószám a rendszerváltást követő éveken még nem fenyegetett közvetlenül az iskola megszűnésével. Ám az előre látható beiskolázási problémák, valamint nem utolsó sorban az eredményesen tanítható gyerekekért folytatott harc az általános iskolák egy kisebb részét előre menekülésre készítette: fenntartójuk támogatásával felfelé, a 12 osztályos iskolává alakulás irányába indította el a terjeszkedés útján. Ez azonban már átvezet a középiskolázás területére.

Közbevetőleg megjegyzendő, hogy a demográfiai apály időszakában mind a rendszerváltást megelőzően, mind azt követően az oktatásirányítás egy talán pótolhatatlan mulasztásban marasztalható el. Azzal, hogy nem vette tudomásul a demográfiai változást s ezáltal az egy pedagógusra jutó gyerekszám drasztikus csökkenését, kihagyta azt az intenzifikálási lehetőséget, amelyet az adottságok felkínáltak. A felmenő rendszerű NAT munkálatai, valamint a körülötte kikerekedő viták alibit jelentettek annak elmaradására, hogy a hátrányosabb helyzetű tanulócsoportokban a személyre szabottabb foglalkozást, valamint az alaposabb begyakorlást valósítsák meg, az előnyösebb helyzetűekben pedig az iskola világába behozott tevékenységek és műveltségterületek skáláját gazdagítsák, miközben a pedagógusok mindenhol megpróbálják a módszertani repertoárjukat kibővíteni, megújítani. Ez az elmaradt munka mind a későbbi expanzió minőségi deficitjében, mind pedig a később kötelezően kialakításra került helyi tantervek színvonalában bizonyára leképződik. A feltevésemet természetesen ellenpróba híján tételesen bizonyítani nem lehet. Felvetése csak időben későbbi (mai, jövőbeni) alternatívák mérlegelése érdekében funkcionális.

Ami a középfokú oktatást illeti, fentebb már szóltam arról, hogy a rendszerváltás az abszolút számokat illetően egy demográfiai háttérű expanzió közepén volt. Ennek továbbhaladása spontán módon problémátlannak tűnhet, valójában nem volt az. A középiskolákban minden egyes távozó, kisebb létszámú érettségiző évfolyam helyére felveendő nagyobb létszámú első évfolyam fokozódó épületfelhasználási nehézséggel jár. Ezért ha az oktatásfinanszírozás nem sugall olyan szemléletet a fejkvóta terminus propagálásával, amely az iskolavezetést a több gyerek felvételére serkenti, a gyengülő oktatásirányítás kontrollvesztése a beiskolázási procedúrában járhatott volna az expanzió eme formális indikátorának romlásával is. Ez nem történt meg. Ugyanakkor a rendszerváltást követően gyorsan és látványosan összeomlott a korábbi időszak politikai kedvence, a nagyüzemi alapú szakmunkásképzés, elsősorban a tanműhelyek fenntartás illetően, de egyszersmind legitimitációját, rekrutációjának mechanizmusát tekintve is. Ezáltal fokozódott a társadalmi nyomás a teljes értékű középiskolázásra. Az örökölt középiskola-hálózat kapacitását évről évre csökkentette a szerkezetváltás is: minden 14 éven aluli új középiskolai tanulócsoport egy 14 éven felülinek az osztálytermét foglalta el, minthogy a

fenntartó nem azzal a feltétellel engedélyezte a középiskola életkorban lefelé „terjeszkedését”, hogy feltételül szabta volna a gondoskodást a megfelelő térbeli kapacitás növeléséről. (Erre az elnéptelenedő általános iskolák terhére lehetőség lett volna.) Az ilyen jellegű kapacitáscsökkenést a vadonatúj alapítású középiskolák csak mérsékelten tudták volna ellensúlyozni. Ehhez a „felfelé építkező”, érettségig célba vevő általános iskolákra is nagy szükség volt. Ugyanígy az életben maradás által motivált spontán középiskolai expanzió ágensei voltak a szakközépiskolai vagy a gimnáziumi képzés területére is átarszoló szakmunkásképző intézetek, sőt (az „elmaradt kár” értelmében) a gimnáziumi osztályokat indító szakközépiskolák is

Az igazi kétesélyes kérdés azonban nem annyira a nagy, hanem az őket követő kis létszámú kohorsz középiskolázása volt. Valódi veszélyt jelentett ebből a szempontból a 10 osztályos általános iskola lidércének újjálagos felbukkanása a politikai spektrum legkülönbözőbb pontjain. Ez a veszély olyannyira valóságos volt, hogy a NAT készítői feladták eredeti, 12 osztályra kiterjeszkedő elképzelésüket, s a 10 évfolyamos tanterv változatain dolgoztak a továbbiakban. De ennek jegyében készült a közoktatásról szóló törvény több újabb tervezete, majd az elfogadott változata is. Ugyancsak e veszély valóságát mutatja, hogy ejtették az alacsonyabb életkorban eszközlendő kötelező diagnosztikus mérés gondolatát, s nagy oktatáspolitikai hangsúlyt látszott kapni a kötelező, a majdani érettségizőkre is kiterjedő úgynevezett alapműveltségi vizsga. Ha ez az irányzat sikerrel járt volna, a középfokú oktatás expanziója az alkalmas kritikus történelmi pillanatot veszítette volna el. Így csak néhány kilencedik vagy tizedik osztály indításával próbálkozó általános iskola zsákutcás kísérlete volt a kifizetendő ár.

A kínálati oldal mellett ebben a tekintetben is nagy jelentőségű volt a keresleti oldal magatartása. A tanulókat és szüleiket sokkszerűen érte a tömeges munkanélküliség s ezen belül különösen a pályakezdők munkába állásának nagyfokú kilátástalansága. Ez utóbbi abból következett, hogy míg munkahelyek tűntek el vagy csökkentettek létszámot, új munkahelyek alig keletkeztek. Érthető, hogy meglévő embereit senki sem küldte el ezen felül azért, hogy helyükre pályakezdőket vegyen fel. Így a „minél hamarabb szabadulni az iskolától és pénzt keresni” stratégiája nem látszott követhetőnek, noha a csábító fogyasztási cikkek kínálata robbanásszerűen megnőtt. Ebben a helyzetben a családok két taktika között választhattak. Az egyik a gyerek iskolában, illetve távlatilag ígéretesnek tűnő szakképzésben tartása volt akár elsődleges szándékként, akár csupán „parkoltatásnak” szánva a tanulást. A másik az volt, hogy addig tartották csak iskolában a gyereket, amíg az akkori rendelkezések szerint pályakezdő létére munkanélküli segélyre vált jogosulttá. S ennek első pillanatában már a sorban állók közt volt a gyerek, hogy a hivatalos segélyt aztán némi fekete jövedelemmel egészítse ki.

Ennek az erőternek a spontán szaldója a teljes értékű középiskolázás most már proporcionális, tehát az adott évjárat nagyobb hányadára kiterjedő expanziójának megindulása volt. Ezt az oktatásfinanszírozás lehetővé tette, de nem kényszerítette ki. Ennyiben mindenképpen szerves társadalmi folyamat részének tekinthető. Ez utóbbi ténynek (csakúgy, mint a felsőoktatási expanzió ugyancsak szerves voltának) a magam részéről kiemelkedő fontosságot tulajdonítok annyi voluntarista oktatásügyi fejlemény után, amely szinte az első világháború vége óta tetten érhető a magyar oktatásügyben.

Az expanzió történelmi jelene és várható jövője

Az alábbiakban az utóbbi évek fejleményeit igyekszem felvázolni. Véleményem szerint fordulópontot jelentett az 1996. évi törvénymódosítás és az azt megalapozó oktatáspolitikai: a tankötelezettségi kor fokozatos felemelése 18 évre, valamint annak deklarálása, hogy hivatalosan is céllá vált a teljes értékű középiskolázás arányának jelentős emelése, az oktatási expanziót spontán folyamatból tudatos állami törekvéssé tette. Ez

gátolta ugyanis azt a lehetséges törekvést, hogy a pénzügy-restrikció a középiskolai expanzió visszanyesésére vezessen. Amennyire ezt alapvető és pozitív döntésnek tartom, annyira szakmai és oktatáspolitikai szarvashibának vélem azt, hogy olyan NAT-ot fogadtak el, amely nem a vizsgarendszerrel szorosan iterálva készült. A kétszintű érettségi s a nem érettségizőknek az alapműveltségi vizsga szerintem igen szerencsés konstrukció, ám leginkább éppen a középfokú expanzió időszakában lenne értékes, sőt nélkülözhetetlen. Az alacsonyabb szintű érettségi tartalmának alapos vitája minden bizonnyal olyan társadalmi és tantervi összefüggéseket tárt volna fel, amelynek következtében alkalmasint sokkal modernebb, a tradicionális memorizált műveltségnél korszerűbb és mind a továbbtanulásban, mind a munkában és életvitelben közvetlenebbül hasznosuló tantervi ideál szélesebb körökben is népszerűvé tehető lett volna. Ez egyszersmind azt is implikálja, hogy a kétszintű érettségit nem a didaktikailag indokolható felmenő rendszerben vezették volna be, hanem a társadalmi szükségleteknek megfelelően gyorsan, legfeljebb többször módosítva. Így a teljes értékű középiskolázás mennyiségi expanzióját nem kísérné ilyen mértékben a minőségért való (egyébként indokolt) aggodás, minthogy

A felsőoktatásba jelentkezettek abszolút száma a demográfiai csúcs levonultával jelentéktelen mértékben, vagyis néhány ezer fővel csökkent. Ezzel szemben ugyanebben az időszakban a felvettek száma folyamatosan és érdemlegesen nőtt, összességében több mint egy tizedével. Ez imponáló mértékű expanzióról tanúskodik, hiszen durva becsléssel közeledik a kohorsz egyharmadához, ami azt jelenti, hogy Magyarország igen rövid idő alatt e téren felszámolta a mesterségesen előidézett súlyos lemaradását.

akár minden egyes tantárgyban az alsóbb szintet megcélzó tanulás nem kétes értékű, hanem más lenne, mint a felsőoktatást megcélzó. Kevesebb tere lenne a naiv vagy hipokrita siránkozásnak az esélyegyenlőség sérelmének valós, ám mélyen társadalomidegen felhánytorgatása kapcsán, különösképpen az operatív beavatkozás igényével. Minthogy mindezekben a kérdésekben (sem a pozitív, sem a negatív oldalon) az új kormány törvénymódosításai sem hoztak változást, a kormánypolitikák közötti különbségek elemzését igyekszem mellőzni, s csak azokat a mai oktatáspolitikai aspektusokat érintem, amelyek szorosan az expanzióhoz tartoznak.

Ezen a ponton (minthogy egy tudatos politikai célkitűzéssel kapcsolatban egyértelmű értékelő kijelentést tettem) indokolt röviden deklarálni saját pozitív beállítódásom okait a középfokú és felsőfokú oktatás expanzióját illetően. A magam részéről a

most felnövekvő ifjúság jövőjéről semmiféle határozott képpel nem rendelkezem. Meggyőződésem, hogy az ipari korszak véget ért, de sem azt nem tudom, hogy a posztindusztriális korszakbanmilyen állami keretek között fog élni a magyar populáció, sem azt, hogy mekkora társadalmi és életnívóbeli különbségek lesznek az adott egységen belül, s így azt sem, hogy mi lesz (mik lesznek) az egyének legitim jogának forrása(i) a megélhetés bizonyos szintjéhez. A jelen tapasztalatok alapján azonban úgy ítélem, hogy minél inkább rokon a társadalom tagjainak intézményes szocializációja a felnőttkorig vagy legalábbis annak küszöbéig, mennél inkább van lehetőség az egymás közötti kulturális kommunikációra, valamint a hozzáférhető információk egymással rokon dekódolására, annál nagyobb a valószínűsége az integrált társadalom funkcióképességének, a társadalmi koordináció eszközei közül a nyílt erőszak tartós háttérbe szorulásának. Ez pedig számomra feltétlenül kívánatos. Ezen belül az az instrumentális érv, hogy az oktatási expanzió hozzásegíti Magyarországot az Európai Unió többi tagországához való hasonuláshoz, fontos, de csak másodlagos szempont számomra. Mindazonáltal az expanzió pozitívu-

mának tekintem önmagában is, hogy a felfelé való csoportos társadalmi mobilitás eszköze, ami (minden ellentétes részletmozzanat ellenére) magában hordja az egyéni mobilitások jelentős számát is.

Rátérve a kilencvenes évek második fele oktatási expanziójának áttekintésére ismét a felsőoktatásból indulok ki, minthogy (mint korábban kifejtettem) ezt tartom az egész rendszer legfontosabb „felfüggesztési pontjának”. Az adatok azt mutatják, hogy ebben az időszakban a képzési intézmények száma már nem nőtt. Mint tudjuk, az integrációs iniciatíva miatt a jövőben inkább csökkenni fog. A felsőoktatásba jelentkezettek abszolút száma a demográfiai csúcs levonultával jelentéktelen mértékben, vagyis néhány ezer fővel csökkent. Ezzel szemben ugyanebben az időszakban a felvettek száma folyamatosan és érdemlegesen nőtt, összességében több mint egy tizedével. Ez imponáló mértékű expanzióról tanúskodik, hiszen durva becsléssel közeledik a kohorsz egyharmadához, ami azt jelenti, hogy Magyarország igen rövid idő alatt e téren felszámolta a mestersegesen előidézett súlyos lemaradását. (Ez természetesen az első évesekre vonatkozik, minthogy a demográfiai okok következtében a 18 és 22 év közötti korosztályon belül a felsőoktatásban résztvevők aránya 1990 és 1998 között „csak” megduplázódott.) Így az is nyilvánvaló, hogy a társadalmi igények már korábban is lényegesen meghaladták az állam által kijelölt kereteket, hiszen e nélkül ilyen dinamikus fejlődés lehetetlen lett volna. Annál is inkább így van ez, mert a rendszerváltás nem változtatta meg azt a korábbi konstrukciót, hogy a felsőoktatás hallgatói családjaik eltartottai. Márpedig a hallgatók közvetlen és közvetett költségei az elmúlt években dinamikusan nőttek, szemben annak a hovatovább 150 000 család jelentős részének teherbíró képességével, akiknek gyermekei felsőoktatási intézmények hallgatói. A felsőoktatás látványos expanziója nyilvánvalóan egyik lényeges előfeltétele és hozzásegítője volt annak, hogy a demográfiai apály nemzedékeiből olyanok, akik erre korábban nem gondoltak volna, perspektívát láthattak a teljes értékű középiskolában való továbbtanulásra.

A középfokú oktatás expanziójának mérése tekintetében módszertani problémákkal kerülünk szembe. A nemzetközi összehasonlításban leginkább elterjedt, mert legegyszerűbb indikátor az, hogy egy adott korosztály milyen hányada található nappali iskolázásban. Véleményem szerint a magyar iskolarendszer sajátosságai miatt ez a mérőszám nálunk keveset mutat. Így többet mond ki a dezaggregált, lépésről lépésre való megközelítés.

Mindenekelőtt azt szükséges hangsúlyozni, hogy a nyolcadik osztályt, amelyet az alapfokú oktatás végének tekintenek, viszonylag sokan tizennegyedik életévük után fejezik be. Korábban ennek legfőbb oka az évismétlés volt, az idők folyamán azonban egyre inkább elterjedt a hétéves korra halasztott iskolakezdet, ami nem elsősorban a gyengébb tanulókra jellemző. Az általános iskola befejezése tekintetében a rendszerváltás nem idézett elő számottevő változást. Az államszocializmus idején a tanulók mintegy 80 százalék a 14 éves korára, további mintegy 15 százalék pedig 16 éves korára eredményesen befejezte az általános iskolát. 1990 óta a 14 évesekre vonatkozó adatok lényegében változatlanok. Az általános iskolát eredményesen befejezők aránya az évtized elején valamelyest süllyedt, ami arra a veszélyre utalt, hogy a társadalmi integráció eróziója kezdődhet meg. Az évtized második felében ez a tendencia megfordult: évek óta minimális ingadozással 96 százalékpont körül, jobbra felette van a sikeres alapiskolázás. Ez a tény azért figyelemre méltó, mert ezen a szinten és ebben a körben minden tizedszázalék mögött igen szívós és sokszereplős munka áll. Véleményem szerint ebben a jelentős eredményben a családok érdekeltiségi rendszere, az általános közhangulat és az iskolai túlkínálat egyaránt lényeges szerepet játszik.

Nem mutat ennyire egyértelmű képet az általános iskolát befejezők továbbtanulási arányának alakulása, jöllehet ennek az ingadozásának a léptéke nem túl nagy. A rendszerváltást közvetlenül megelőzőleg és követőleg ez az arány 93 és 95 százalék körül

ingadozott. 1993 után néhány évig ez öt éven át 97 százalék fölé ugrott, 1995-ben a szinte hihetetlen 99,3 százalékos adattal találkozhatunk. Ez szintén a családok, a tanulók és az oktatási intézmények igen pozitív attitűdjéről tanúskodik mind a tanulás szerepét, mind a jövővel kapcsolatos pozitív beállítódást illetően. Egyben igen jó bizonyítványt állít ki a decentralizált oktatási rendszerről: olyan ágensek hozták létre ezt a kiemelkedő eredményt, akik nem tagozódtak be hierarchikusan szervezett, szisztematikusan ellenőrzött struktúrába, sőt gyakran nem is voltak egymással semmilyen valóságos, de még csak virtuális kapcsolatban sem. Ezek után figyelmet érdemel a továbbtanulási arány hirtelen csökkenése 1988 őszén 94,8 százalékra. A változás világosan lokalizálható a szakmunkásképzés részarányának hirtelen, 10 százalékpontos csökkenésében. Ez utóbbi önmagában akár pozitívum is lehet, a továbbiakban azonban odafigyelést, a jelenség tartóssága esetén egy speciális tanulói réteg igényeinek megfelelő képzési kínálatról való gondoskodást tesz indokolttá a társadalmi integráció érdekében.

A középfok leginkább látványos expanziója az érettségit ígérő, teljes értékű középiskolázás területén ment végbe. Mint korábban már szóltam róla, a rendszerváltás a középiskolázást egy demográfiai csúcsponton érte. Így a korábban célként kiküzdött „aránytartás” az abszolút számok tekintetében expanziót jelentett. A távlatos kérdés az volt, hogy mi lesz a középiskolázással a csúcspont után. A minimális remény az lehetett, hogy az abszolút számok megtartása mellett az igényesebb középiskolázásban résztvevők aránya növekedjen, mégpedig a demográfiai adottságok következtében jelentősen. A valóság ezt a reményt felülmúlta. Ugyanis az osztályok száma is évről évre folyamatosan emelkedett mind a gimnáziumokban, mind a szakiskolákban. Ez az évtized első felében jobbra más törekvések spontán eredménye volt, mint új iskolák alapításáé, általános iskolák és szakmunkásképzők fennmaradásukért vívott küzdelméé. Az évtized

1990 óta a gimnáziumi osztályok száma mintegy 25 százalékkal, a szakközépiskolaiaké pedig több mint 70 százalékkal nőtt. Ugyanígy természetesen a képzést folytató iskolák száma is folyamatosan növekedett. Ezzel párhuzamosan a továbbtanulók közül a gimnazisták aránya közel másfélszeresére, a szakközépiskolásoké pedig 38 százalékkal nőtt. Így 1998-ban a továbbtanulók több mint kétharmada teljes értékű középiskolába iratkozott be.

második felében ez a terjeszkedés már deklarált oktatáspolitikai szándékot tudhatott maga mögött. Így 1990 óta a gimnáziumi osztályok száma mintegy 25 százalék, a szakközépiskolaiaké pedig több mint 70 százalékkal nőtt. Ugyanígy természetesen a képzést folytató iskolák száma is folyamatosan növekedett. Ezzel párhuzamosan a továbbtanulók közül a gimnazisták aránya közel másfélszeresére, a szakközépiskolásoké pedig 38 százalékkal nőtt. Így 1998-ban a továbbtanulók több mint kétharmada teljes értékű középiskolába iratkozott be.

Am az is nyilvánvaló, hogy a tanulmányok megkezdése önmagában keveset mond. Mindenekelőtt mellé kell tenni az iskolák tanuló-megtartó képességének alakulását. A rendszerváltás előtt a gimnáziumok a négy év alatt rendszeresen a tanulóik 12 százalékát veszítették el, a szakközépiskolák pedig 16 százalékát. A gimnáziumokban a lemorzsolódási arány a rendszerváltást követő évtized első felében változatlan maradt, majd az azt követő években valamelyest alacsonyabb lett. A szakközépiskolákban azonban végig, de különösen az utóbbi években dinamikusan javult a tanuló-megtartó képesség. Így ma már ezekben az iskolákban kisebb a lemorzsolódási arány, mint a gimnáziumokban.

A korábban is indokolatlanul túlfejlesztett, tehát széles körben méltán funkcióját vesz-

tett szakmunkásképzés „méretre vágásán” kívül tehát a középfokon is teljes sikertörténetnek látszik az expanzió. A finomabb elemzés azonban természetesen már problémákat is láthatóvá tesz. Mielőtt azonban erre a kérdésköre térnék, szükségesnek tartom tisztázni: véleményem szerint van olyan előfeltétele az elért sikernek, amit nem szokás észrevenni.

A magyar oktatási rendszert átvilágító nemzetközi pénzügyi és gazdasági intézmények (Világbank, OECD, bizonyos értelemben az IMF) egyöntetűen azt állapítják meg, hogy a sok tekintetben mostoha körülmények között működő magyar közoktatási rendszer egyben súlyosan pazarló. Ezt olyan mutatókkal szokták alátámasztani, mint az egy tanulócsoporthoz jutó, vagy az egy pedagógusra jutó tanulók alacsony száma stb. Az ő gondolkodásuk szerint vitathatatlanul tűnik, hogy kevesebb, jobban felszerelt iskolában kevesebb, jobban fizetett pedagógus eredményesebb munkát tudna végezni, s ez akár szaldójában még költségmegtakarítással is járhatna. Nézetüket osztják a magyar Pénzügyminisztérium tisztviselői, valamint más közgazdászok is. Ez utóbbiak hivatkoznak a demográfiai apályra is, amelynek kevés a nyoma az iskolahálózat méretén vagy az alkalmazott pedagógusok számában. Ezenközben szokásszerűen elfelejteneek különbséget tenni az általános iskola és a középiskola között, jóllehet (mint fentebb bemutattam) az utóbbiban a demográfiai apály létszámnövekedéssel járt együtt. A költségvetési restriktió általában, az önkormányzatok különleges sanyargatása pedig különösen a valóságban is iskolabezárásokhoz vezetett, bár ehhez nagy helyi ellenállással is meg kellett küzdeni a fenntartóknak. Az átlagos mutatók mindazonáltal mindmáig kedvezőek (más megközelítésben: pazarlóak) maradtak. A középiskolázás esetében más a helyzet, mert ott a települési önkormányzatoknak nincs törvényben előírt ellátási kötelezettsége. A község vagy város bármelyik évben átadhatja középiskoláját a megyének, legfeljebb azt kell ezzel kockáztatnia, hogy majd a megye fogja bezárni az intézményt és átirányítani a tanulókat máshová.

Ez a logika azzal nem számol, hogy gyakran a fennmaradásuk peremén egyensúlyozó iskolák igazgatói és pedagógusai évről évre és napról napra olyan feladatokra vállalkoznak, amelyre szerencsésebb körülmények között dolgozó kollégáik nem vállalkoznak, sok esetben nem is képesek. Ahol az iskolában jelentős túljelentkezés után veszik fel a tanulókat, még a leginkább gyerekszerető pedagógusok is természetesnek veszik, hogy alapvetően a diák alkalmazkodik az iskolához, és nem megfordítva. A tanulóihiánnyal küszködő iskolák viszont sokra hajlandóak egy-egy problémás gyerek megtartásáért. Többségük szakmai lelkiismerete nem engedi meg, hogy a követelményekből korlátlanul engedjenek, de megküzdeneek számos olyan nehéz feladattal, amely végül a buktatás elkerüléséhez vezet. Ilyen iskolák valósították meg Magyarországon a sok szakember által ideálisnak ítélt komprehenzív iskoláztatást, ahol az intézményen belül többféle profilú osztályt is működtetnek, s ezáltal próbálják már a felvételi során vagy menet közbeni át-helyezéssel megtalálni mindenkinek a leginkább célravezető képzési formát, akár „lefelé”, akár „felfelé” mozgatva a tanulót, akár még évisméltés segítségével is. A gazdasági indítékú racionalizálás éppen erről az expanzió folyamatában szinte elengedhetetlen tevékenységmezőről mondana le. Oktatáspolitikailag ennek a kérdésnek akkor van különlegesen nagy súlya, ha a mostani kétharmados, teljes értékű középiskolai arányt valaki nem tekinti a folyamat lezárásának, hanem az ilyen képzés további expanzióját is feladatnak látja. Ennek során ugyanis a jelenlegi problematikus pedagógiai helyzetek száma aligha csökken, sőt alkalmasint nő.

Mennyit ér az iskolai papír?

Nemcsak közgazdasági, hanem mindennapi életbeli közhely, hogy ha valaminek csökken a ritkasága, akkor általában csökken az értéke is. Ebből szinte mechanikusan adódik az a következtetés, hogy az oktatási expanzió csökkenti az ott kiadott papírok értékét. Ezt

kétféle értelemben lehet elgondolni: az egyik a piaci leértékelődés, a másik pedig az, hogy a végbizonyítvány mögött kevesebb a tartalmi fedezet, mint korábban, mert az adott képzés „felhígult”. A korábbi történelmi korszakokban, amikor szintén expanzió ment végbe egyes oktatási szektorokban, ugyanezek az aggályok rendre felmerültek. A gondolat természetesen nem nélkülöz bizonyos alapot, de a hatásmechanizmus sokszorosan bonyolultabb.

A kérdéskört először érdemes azon a szinten tárgyalni, hogy elfogadjuk a nagy aggregátumokban való gondolkodást, s a „diploma”, az „érettségi” s más hasonló, valójában sematikus gyűjtőfogalmak szintjén maradunk. Ezeknél az adott papírral való rendelkezés pusztán státusértéke bizonyára valóban csökken elterjedtségének ugrásszerű növekedésével. Egyáltalán nem következik azonban ebből a bizonyítvány piaci értékének csökkenése. Ezt alapvetően a piaci kereslet alakulása s ettől nem függetlenül a honorálási arányok

Egyfelől tény, hogy a szakszerű, összehasonlítható standard mérések a tanulók teljesítményének romlásáról tanúskodnak. Másfelől semmi jel nem mutat arra, hogy akár a munkáltatók az általuk felvett pályakezdők, akár a felsőoktatási intézmények a hallgatóik súlyos képzetlensége miatt nyilvánosan panaszkodnának. Ennek az elemzése önálló kutatást igényelne, ám felvethető az a gondolat, hogy a későbbi beválás és a standard mérés között talán nem is olyan szoros a kapcsolat, mint sokan feltételeznék. Ez pedig a tantervi gondolkodás számára hozhat figyelemre méltó tanulságokat.

alakulása dönti el. Egy gyökeresen átalakuló gazdaságban és társadalomban ezt olyan mértékben figyelembe kell venni, hogy szinte értelmetlenné is teszi a korábbi értelmezési keretnek megfelelő interpretációt. Ami pedig az elvont státusértéket illeti (aminek társadalmi relevanciája külön elemzést is megérdemelne), arra a sok területen felismerhető sémára hívnám fel a figyelmet, hogy a ritkaság csökkenésével inflálódó érték egy ponton abba a fázisba csap át, amikor az adott jószág társadalmi értékét az jelenti, hogy hiánya negatív státusismérvvé válik.

Ami mármost a magyar oktatási expanziót illeti, karakterisztikus vonása, hogy a rendszerváltással párhuzamosan ment végbe. Ez az alapvető gazdasági-társadalmi átalakulás annyi korábbi értéket, relációt és sztereotípiát rúgott fel, hogy szinte irreleváns a hatásmechanizmusát a régi viszonyokhoz mint mércéhez viszonyítani. Megszűnt az egyes papírokhoz ténylegesen vagy virtuálisan hozzákötött állami garanciarendszer, sőt magának a végzettségnek a társadalmi legitimitációs szerepe is drasztikusan lecsökkent. (Más kérdés, hogy a magam részéről az államszocializmusban is túlzottnak tartottam azt a jelentőséget, amit mértékadónak tekintett társadalomkutatók a „szellemi tőkének” tulajdonítottak a társadalmi struktúrában, eldugva mögé mind a hatalmi dimenziót, mind a vele csak lazán kapcsolatban lévő kapcsolati tőke szerepét, mind pedig az állami legális pénzjövödelmekhez nem kötődő gazdagságot, életszínvonalat. Ez az aktualitását veszített vitakérdés azonban látványosan beszüremkedhet a mai helyzetértékelésekbe is.)

A magyar gazdaság transzformációs válságának lezárultával már semmi jele nincs annak, hogy a frissen végzett kvalifikált fiatalok összességükben kedvezőtlen helyzetben lennének a munkaerőpiacon. Vannak ugyan „súrlódásos” problémák, ám a csökkenő munkanélküliség igazi kárvallottjai a krónikus munkanélküliek, a kvalifikálatlanok, a depressziós térsegek lakói, valamint a középkorúak és annál idősebbek. A pályakezdők közül csak azok, akik a felsoroltak közvetlen környezetében és kultúrájában szocializá-

lódta. Így az expanzió a nagy egészet illetően nem járt a papír piaci leértékelődésével.

Más kérdés, hogy hogyan alakult – szintén még a nagy egész tekintetében – a papírok tartalmi fedezete. Egyfelől tény, hogy a szakszerű, összehasonlítható standard mérések a tanulók teljesítményének romlásáról tanúskodnak. Másfelől semmi jel nem mutat arra, hogy akár a munkáltatók az általuk felvett pályakezdők, akár a felsőoktatási intézmények a hallgatóik súlyos képzetlensége miatt nyilvánosan panaszkodnának. Ennek az elemzése önálló kutatást igényelne, ám felvethető az a gondolat, hogy a későbbi beválás és a standard mérés között talán nem is olyan szoros a kapcsolat, mint sokan feltételeznék. Ez pedig a tantervi gondolkodás számára hozhat figyelemre méltó tanulságokat. Ebből a szempontból alighanem az érettségi rendszer tehet először komoly előrelépést, közelítve a felsőoktatás és a munkahelyi szelekció prioritásaihoz.

Az elmondottak első látásra valamiféle túlzott elismerést sugallhatnak az expanzió elért eredményeivel kapcsolatban. Nem ez volt a szándékom, inkább az, hogy a szóban forgó kérdéseket megpróbáljam realisztikus dimenziókba helyezni. Ezt megtoldanám még két gondolattal. A fentiekből kiderült, hogy ma már egy kohorsz több mint kétharmada teljes értékű középiskolában kezdi meg tanulmányait. Ha arra gondolunk, hogy a társadalom mekkora hányadát kell anyagilag és/vagy kulturálisan leszakadtnak tekinteni (valamint figyelembe vesszük a közismert differenciális termékenységet is), akkor nem gondolhatunk másra, mint arra, hogy e családok gyerekei közül egyesek ténylegesen is bekerülnek a gimnáziumok, szakközépiskolák padjaiba. Ez egyszerre kihívás és igen számottevő eredmény, amelynek oktatáspolitikai implikációi különleges figyelmet igényelnek. Ugyanígy érdemes az oktatási expanzió állását egy nézőpontba vonni mind azzal a siralmas eredménnyel, amit a katonai sorozások tükröznek az eléjük kerülő fiatalok testi, mentális és egészségügyi helyzetéről: itt is részben ugyanazokról a fiatalokról van szó. A devianciáról, fiatalkori kriminalitási trendekről tanúskodó rendőrségi, gyámügyi és egyéb információk esetében is célszerű gondolatban – vagy akár kutatásban – az iskolázás kérdéskörével való egybevetés.

Ez utóbbi gondolatok már erősen megkérdőjelezzik azt a lehetséges optimista summatot, amit talán sok olvasómnak az általam kifejtettek sugallnak az oktatási expanzió társadalom-integráló szerepéről. Ezeket részben magam is osztom. Arról azonban mélyen meg vagyok győződve, hogy háttérben maga a változó világtörténelmi vagy kevésbé fennkölt kulturális korszakváltás húzódik meg, közvetlenül pedig a családi szocializáció korunkbeli sajátos problémái. Az iskolától irreális feladatok megoldását eleve nem lehet elvárni, így a saját legjobb funkcióját úgy találhatja meg, ha arra vállalkozik, amit a valós helyzet megismerése után, annak figyelembe vételével, a „sohasem ártani, a lehető legtöbbet használni” elv jegyében kialakít és klienseivel elfogadta.

Az eddigiekben annak a logikának a mentén fejtettem ki problémákat és dilemmákat, hogy az oktatási rendszer intézményeinek nagyobb típusait egységnek kezeltem. A valóságban természetesen minden iskolafokozaton nagyon is differenciált, sokrétűen tagozott rendszer húzódik meg az azonos cégtábla mögött. Ezt közismertnek tekintem, s jelzésére beérem néhány utalással.

Az egészen tandíjmentesen és közpénzekből ösztöndíjakkal működött felsőoktatás végzősei közül bizonyosak az állásbörzéken az átlagember számára lélegzetelállító kezdőfizetéssel helyezkednek el, míg mások a végzés után a minimálbért alig meghaladó fizetésért kénytelenek elhelyezkedni, ha tanult szakmájukban akarnak maradni. Ezek közül bizonyos foglalkozási, illetve munkáltatói ágakban remélhető későbbi anyagi kárpótlás, másokban nem. Ettől gyakran nem függetlenül egyes felsőoktatási intézményekben egészen más szociális összetételűek a hallgatók, mint másokban. Az egyetemi, főiskolai hallgatók fele rendszeresen a középiskolák ugyanazon 16-18 százalékából kerül be, 90 százalék pedig az 56-58 százalékából, tehát már a középiskolai felvételtkor nagy valószínűséggel döntés születik a felsőoktatásba kerülésről is. Ennek sajátos, intézménye-

sített formáját jelentik a nyolc, illetve hat osztályos gimnáziumok. Az érettségizett – szakképzett vagy nem szakképzett – pályakezdő, ha nyelvtudása stb. alapján multinacionális cégnél helyezkedik el, belső tanfolyamokat elvégezve gyors és jó keresetet kínál karrier elé nézhet. Már az általános iskolákban egyre nyílik az olló az egyik iskola teljesítménye és a másiké között, s ennek kulcsa jelentős mértékben az iskola telephelye. Az utalásszerű példák száma fokozható ugyan, de egyaránt az iskolai esélyegyenlőség hiányáról tanúskodik. Ezt aligha ellensúlyozza az, hogy a tőzsdén, a vállalkozói szféra egyes szektoraiban, a sportban, illetve a csak később „kifehéredő” kriminalitásban az iskolázástól teljesen függetlenül tetemes vagyonokhoz, számottevő pozícióhoz lehet jutni. A kérdés az, hogy az iskolázás határozza-e meg a társadalmat, s hogy ebbe a folyamatba akaratalagosan eredményesen bele lehet-e nyúlni.

Véleményem szerint az esélyegyenlőség gondolatkerében örökösen zavart okoz, hogy hol az akárhogyan definiált elitebe való bekerülési esélyekre gondol hangoztatója, hol nagyobb társadalmi csoportok nyitottságára vagy zártságára. Ugyanígy zavarforrás, hogy hol az individuum esélyei jelentik a mérlegelés tárgyát, hol az egyént „küldő csoportja” reprezentánsának tekintik. Végül nem tisztázott az iskolázás és az egyéb tényezők egymáshoz való viszonya sem e problematika kapcsán. Így ezen a nyelven termékeny diskurzus nehezen folytatható.

A magam részéről a társadalomban, különösen az állandó változás korában élő verseny társadalomban működő sok törekvés vektor-összegzéseként kialakuló zajlásokat jóval erősebbeknek tartom, mint az évtizedes léptékű, napi kis lépésekben manifesztálódó iskolai törekvéseket. Am ha nem hiszek is az iskolázás messianisztikus ihletettséggű tudatos társadalomformáló erejében, az intézményes szocializáció eme talán csökkenő erejű, mégis igen fontos intézményének szerepét korántsem bagatelizálom. A jövő esélyeit kétségtelenül befolyásolják az iskolázással kapcsolatos felismerések, különösen, ha azok a lényegi befolyásolás csomópontjait képesek megtalálni. S ha a felismerések ilyenek, hasonlóképpen fontosak az azokon alapuló döntések, azok átvitele egyfelől a célszerű intézkedésekbe, másfelől az összes érintett szereplő (iskolafenntartó, iskolavezető, pedagógus, szülő, tanuló stb. stb.) meggyőződés-világába, természetesen az egyedi variációk sokféleségének megőrzése és segítése mellett. Am ezek a távlatos, nagy kérdések legalábbis a nagyrégiók szintjén (esetünkben: EU) lényegében analóg módon vetődnek fel. Ezért értelmes formában csak ebben a kontextusban kezelhetőek.

Mindez nem jelenti azt, hogy az azonnali léptékű országos és lokális törekvéseknek, döntéseknek ne lenne véleményem szerint fontossága. A magam részéről az oktatási expanzió fenntartását preferálnám az olyan korrekatív lépések előtérbe állításához képest, amelyek ezt a folyamatot visszavetnék. Ami nem jelenti azt, hogy a jelenleg és a várható jövőben jelentkező látszat-iskolázást piederesztálra kellene állítani. Éppen ellenkezőleg, amennyire csak lehet, még többlet anyagi áldozatok árán is segíteni kellene közeledésüket a feladataikkal sikeresebben birkózó iskolákéhoz (például idegennyelv-oktatás, informatika). Ugyanígy abból, hogy az esélyegyenlőség erőltetése nem csak irreális, de adminisztratív eszközök használata esetén még kártékony is lehet, nem következik, hogy segítségre szoruló, azt igénylő tanulók ne kapjanak ilyet a lehető legváltozatosabb formák között. Szerintem tudomásul kell venni, hogy mai, sok szempontból elbizonytalanodott világunkban a szabad iskolaválasztás kiemelt érték, tehát a választott korrekatív eszközöknek azzal kompatibiliseknek kell lenniük. Az esélyegyenlőség fogalma helyett tehát szívesebben használnám mind az esélyfelkínálást, mind a nagyobb kulturális aspiráció iránti igény felkeltését mint irányadó pedagógiai és finanszírozási törekvést. Az iskolai expanzió jövőjének – s ezen belül az oktatási intézmények által kiállított papírok értékének – igazolását pedig az ország remélt prosperitásától s ebben a felnövekvő nemzedékek otthonra találásától várom. Más fejlemények esetén legfeljebb csak a „kisebbségi rossz” alternatíváit mérleghelhetjük.

A könyvtár jövője – a jövő könyvtára

A tudástársadalom a globális világ pozitív alternatívájaként nemcsak a gazdasági és politikai élet szereplői számára jelent újabb kihívásokat. A könyvtárak, ezek a tudáshelyek – megfelelő menedzselés esetén – az információhoz, tudáshoz való hozzáféréseken túl a tudástársadalom fontos színtereivé válhatnak, s a modern tájékoztatási technológia eszközeinek felhasználásával és segítségével az iskolai könyvtárak is az oktatás, a művelődés, az információ szétszórásának fontos központjai lehetnek.

Mielőtt a könyvtárak jövőjéről beszélnék, nézzük meg, hogyan próbálták az egészen közeli múltban definiálni a könyvtár helyét és szerepét.

A kilencvenes évek válaszkísérletei

– A könyvtár meghal – lejárt az ideje, idejétmúlt. E vélekedés mögött ugyanaz a félelem húzódik meg, amely a televízió rohamos elterjedésével a Gutenberg-galaxis végét jövendölte.

– Interaktív hely – ahol a számítógép a főszereplő. Ma is sokan gondolják azt, hogy a multimédiás programokat futtatni tudó számítógépek olyan eszközök, amelyek képesek lesznek pótolni és helyettesíteni a könyveket.

– Status quo szindróma – minden marad a régiben, semmi sem változik. E nézet szerint az újfajta technikának nincs helye a könyvtárban, az nem oda való, és nem kell ezeket a dolgokat összekeverni.

– Kulturális műemlék, a múlt egy érdekes darabja, amit meg lehet mutatni. Szerintük a könyvtár a legjobb esetben is múzeumává válik. Ennek oka az, hogy semmilyen értelemben sem lesz képes megfelelni az új kihívásoknak.

– Mindent keveseknek – csak azok fogják használni, akiknek pénze van. E nézet szerint a könyvtár a piacgazdaság egyik új szolgáltatójaként tevékenykedik majd.

– Keveset mindenkinek – olcsó és hozzáférhető, de keveset tud nyújtani. E vélekedés azt jelenti, hogy habár a könyvtárak többsége rendelkezik majd bizonyos tech-

nikai szinttel, hardverrel, szoftverrel és hálózati kapcsolattal, mégsem lesz képes követni a technológiai és a tartalomszolgáltató ipar robbanásszerű fejlődése által generált igényeket.

– Ismereteket nyújtó szalon – egy elegáns és divatos hely. Szerintük „divatba jönnek” a könyvtárak, éppen azért, mert követik az igényeket, s olyan környezetet és olyan lehetőségeket képesek biztosítani, amelyek otthon nem mindenki számára érhetőek el.

– Politikailag szelektáló hely. A politika mindig beleszólt abba, hogy milyen támogatást kapjanak a könyvtárak és kinek legyen ez elérhető. A tudáshoz való hozzáférés lehetőségének legitimálása minden történelmi korban aktuálpolitikai kérdés volt, csak a módszerek változtak. A kulturális örökség többször is veszélybe került a történelem során politikai okok miatt.

– Otthoni könyvtár. Voltak és vannak olyanok is, akik szerint a könyvtár fogalma az otthoni könyvtár fogalmára fog redukálódni.

E válaszkísérletek sokfélesége is jól mutatja, hogy milyen ellentmondásos a könyvtárak szerepének és lehetőségeinek megítélése. A válaszkísérletek tartalmaznak ugyan részzigazságokat, de mindegyik vélekedés mellé és ellenében is nagyon sok érvet fel tudnának sorakoztatni a laikusok és a szakértők egyaránt.

Mire is valók a könyvek?

Egy civilizált nemzet identitása miatt nagy jelentősége van annak, hogy kultú-

rájának, történelmének és irodalmának irásos bizonyítékait megőrizték. Minden kor felteszi a maga kérdéseit, s ezekre a kérdésekre ugyanazokból a forrásokból kíván válaszolni. Emiatt a könyvek nem tekinthetők egyszerű „termékeknek” vagy „információhordozóknak”. A generációkon át hagyományozódó könyvek megőrzésének a célja az, hogy bárki, akit érdekel, hozzájuk tudjon férni. A hozzáférés lehetősége viszont ellentmond a megóvás követelményének. Hisz optimális tárolás esetén a könyvekhez nem lehetne szabadon hozzájutni. Ha viszont korlátlanul hozzáférhetővé tesszük őket, akkor az utókor számára nem tudjuk megfelelő állapotban megőrizni.

A legfontosabb kérdések

Az eredményes és céltudatos tevékenységhez a könyvtáraknak olyan jövőképre van szükségük, melynek alapján megfogalmazható a könyvtár „küldetés-nyilatkozata”. A reális jövőkép kialakításához azonban sok kérdést meg kell válaszolnunk. Először is azt kell tisztáznunk, hogy „kiknek” és „mikor” kell(ene) a válaszokat megtalálni? A „kiknek” kérdésre viszonylag egyszerű a felelet:

- a döntéshozóknak – politikusoknak;
- a kulturális élet szakembereinek;
- a könyvtárüggyel foglalkozó szakembereknek;
- a könyvtárak fenntartóinak;
- a könyvtár vezetőjének;
- a könyvtárosnak.

Ám ahogyan haladunk a gyakorlati megvalósulás színterei felé, egyre nyilvánvalóbbá válik: azzal, hogy a könyvtáros megfelelő válaszokat talál arra a kérdésre, hogy mi az általa vezetett könyvtár jelenlegi szerepe, mik a feladatai, csak a lelkiismeretét nyugtathatja meg. Hiszen ahhoz, hogy bármi is megvalósulhasson ebből, az összes többi, felette lévő szint egyetértése és mindenféle értelemben vett támogatása is szükséges. Ezek a szintek pedig sok esetben „agyonyomják” a könyvtárügyet, mellékes, sokadrangú kérdésként kezelve azt.

A „kiknek” kérdése után próbáljuk

megválaszolni a „mikor” kérdését. Ez már jóval nehezebb feladat, hiszen négy évenként új megváltók jönnek, és új falovakból új messiások hirdetik a „szébb jövőt”. Tehát mikor kell válaszolni?

- a jövő társadalmi berendezkedéseinek megtervezésekor (prioritások);
- a kulturális és oktatási terület megtervezésekor;
- a könyvtárügy stratégiai fejlesztésének kialakításakor;
- egy-egy könyvtártípus stratégiai céljainak kialakításakor;
- egy adott könyvtár stratégiai céljainak kialakításakor.

Két, témánk szempontjából rendkívül fontos fogalom van itt: prioritások és stratégia. A megfelelő stratégiai tervezéshez ugyanis elengedhetetlenül szükséges a prioritások felállítása. Azonban hiába tudom, hogy mit akarok kiemelten kezelni, ha ennek megvalósításához nem rendelkezem megfelelő stratégiai tervvel. A stratégiai terv fontos része a források feltárása, azonban ezek hosszú távon tervezhető biztosítását a döntéshozók sok esetben feláldozzák az aktuálpolitika oltárán.

Mert jó ma az, hogy törvény írja elő az iskolai könyvtárak létrehozásának és fenntartásának szükségességét. Jó, hogy 1998-ban „pántlikás pénz” állt rendelkezésre az iskolai könyvtárak és az iskolai informatikai rendszerek fejlesztésére. De nem jó, hogy 1999-ben ezt a pénzt csökkentették, és ismét bekerült a települések „nagy kalapjába”, ami sok helyen előrevetítette az „átcsoportosítás” lehetőségét.

A másik kulcsszó a stratégia. Magyarországon egy múltba néző rendszerváltás zajlott le. Valahogy úgy volt, hogy mindenki mást akart, de ami kijött belőle, azt senki sem akarta. Az azóta eltelt időszakot a jövőképek és stratégiák hiánya jellemezte. Ezért is örömteli dolog, hogy a közelmúltban a Miniszterelnöki Hivatal felkérésére kiváló szakértői gárda elkészítette azt a tanulmányt, mely remélhetően a magyar információs társadalom stratégiája kidolgozásának egyik alapidokumentuma lesz.

A jelenlegi világtrendek sora és Ma-

gyarország Európai Unióhoz való csatlakozásának folyamata ezeket a lehetőséghatárokat ma nagymértékben kibővítette! E kibővült lehetőségeket figyelembe véve kell elkészíteni a könyvtárak cselekvési programját, mely a politikai megfontolásokat is figyelembe vevő szándékolt döntések összehangolt rendszerét tartalmazza. A távlati tervezéshez ismernünk kell a jövőképet alakító legfontosabb politikai, gazdasági, társadalmi és szociális tényezőket. A stratégia elkészítéséhez tervekkel, programokkal, fejlesztési koncepciókkal, forgatókönyvekkel, prognózisokkal és jövőképekkel kell rendelkezünk.

A könyvtárügy fejlődése szempontjából azonban számunkra még fontosabbak a szakterületünket érintő fejlődési irányok, trendek. Ezek alapján ma a következőket kell megvizsgáljunk:

– Mit jelent a globalizáció a könyvtárügyben?

– Mit jelent a világméretű együttműködés?

A könyvtári munka többek között adatbázisok kezelését is jelenti. A globalizáció során azonban nemcsak adatbázisok kezeléséről, hanem egyre inkább adatbázisok egymás közötti kommunikációjáról van szó. Ez pedig olyan humán interakció keretében történik, amelyben a könyvtáros kulcsszerepet tölt be.

Világméretben azt mondhatjuk, hogy még alig kezdődött meg a kéziratok és archív anyagok gépi feldolgozása. Az is igaz viszont, hogy az Internet megjelenésével ma már egyre több országra vonatkozó gyűjteményt megtalálhatunk. Az átalakuló világnak van néhány olyan jellemzője, amelyre munkánk során oda kell figyelünk:

– az információszerzés és feldolgozás lehetetlen mértékű felgyorsulása;

– az alternatív információforrások megjelenése;

– egy olyan nemzedék tagjainak megjelenése, akiknek akár még arra is van esélyük, hogy sikeresek legyenek. Ők azok, akikkel meg kell tanulnunk együtt dolgozni.

A nemzetállamok funkcióvesztésének, a hálózati nemzedék megjelenésének, (1) az

új közösségiségnek, az individualizációnak, a globalizációnak a korábban különös hangsúlyt kap az identitás kérdése. Az Európai Tanács kulturális alapelvei szerint a cél az, hogy minden ország őrizze meg kulturális identitását, mert csak ez tudja biztosítani a világ sokszínűségének kívánatos fennmaradását. Az alapelv egyértelmű, a cél nemes, de például az ehhez a kérdéskörhöz tartozó kisebbségi nyelvhasználat ma is konfliktusok és politikai ellentétek állandó forrása. A nemzetnyelvi identitás megőrzésének jó eszköze és terepe lehet az Internet, s az ehhez való hozzáférést az iskolai könyvtár is biztosíthatja.

A könyvtár újfajta szerepének kiteljesítéséhez a szereplők közötti együttműködésre és egyensúlyra van tehát szükség. Együttműködésre a források megteremtése, a szolgáltatások és a tapasztalatok átadása terén. Egyensúlyt kell teremteni a legkorszerűbb információs és kommunikációs technológia és az emberi kommunikáció között olyan módon, hogy az alkalmazott technológia az emberi kommunikáció kiegészítő eszközeként szolgálja a gyorsabb és hatékonyabb hozzáférést.

Megváltozott szerepek

Mik a szerepváltás szükségszerűségének okai és indokai?

– Egyfajta paradigmaváltás zajlik le. Az információs társadalomban a tudás maga az erőforrás!

– Alapvetően megváltoznak az információszerzési és használati módszerek.

– Még ma is fontos a könyvtáros közvetítő funkciója, ehhez azonban ma a megfelelő szakmai ismeret mellett a „számítógépes írástudás” képessége is szükséges. Ennek megléte esetén a presztízszünk is emelhető.

– A korrekt válaszokhoz maximálisan együtt kell működni a használókkal!

– Velük együtt kell megfogalmazni a kérdéseket, és a megválaszoláshoz szükséges kapaszkodókat is magunknak kell kialakítani és felépíteni.

A könyvtáros megszűnt „minden titkok tudójának” lenni. Információátadó funk-

cióját csak úgy tudja megtartani, ha együttműködik a használókkal. Az a könyvtár és az a könyvtáros tudja presztízsét megtartani, amelyik és aki meg tud felelni e megváltozott igényeknek.

Ebben a globalizálódó világban, ahol a homo sapiens egyre inkább homo informaticussá alakul, meglepte a kutatókat az a tény, hogy mennyire felértékelődött a lokalitás szerepe. Mennyi új „helyi csoda” született, mely a globális hálózatok segítségével lokális értékek megőrzését, fejlesztését és átadását tűzte ki célul.

Az információs társadalom veszélyeit kutatók szerint a társadalom 75-80 százalékát a végleges leszakadás veszélye fenyegeti. Ebben a világban a könyvtárak egyik legfontosabb szerepe a társadalmi esélyegyenlőség szolgálata! Ez pedig már életminőséget befolyásoló tevékenység, melyet a könyvtár jó emberi légkörben, fogódzók adásával segíthet. Az információs társadalom új „agorákat” nyit meg, melyek közül éppen a könyvtár az egyik!

A könyvtár ezeknek a feladatoknak csak úgy tud megfelelni, ha a könyvtárosnak sikerül az új lehetőségeket az emberi kapcsolatok, az emberi kommunikáció szolgálatába állítania. Ehhez egy újfajta közvetítői attitűd kell. Ennek legfontosabb elemei: a hivatás- és feladattudat, rengeteg figyelem, nagyfokú segíteni akarás. És még valami, ami ma még egy kicsit szokatlan és nem ennyire egyértelmű: a mainál több alázat és szerénység. Mert ma még az is előfordulhat, hogy akár egy gyerek is többet tud nálunk a jól felszerelt könyvtárunk lehetőségeiről!

Persze az igazi nagy kérdés azért ezek után is mindnyájunkban felmerülhet: hoz-

e a fejlett technika fejlett emberi kapcsolatokat? A gépek segítségével megspórolt időt arra tudjuk-e fordítani, hogy „emeberről éljünk”?

Mik tehát ma a könyvtárak feladatai?

- adatok és információk közvetítése;
- értéknövelt szolgáltatások készítése és közvetítése;
- információkezelési, szervezési és értékelési tapasztalatok közvetítése, az információs intelligencia növelése;
- alkalmazható szabályok, normák „előrejtésére”;
- a szocializáció segítése.

Egyetértek *Torsten Husén*: „Az oktatás világproblémái” című könyvének azon

megállapításával, mely szerint minél magasabb egy nép (nemzet) átlagos iskolázottsági szintje, annál gyorsabban képes reagálni a megváltozó körülményekre. Ma nemcsak a könyvtárügy sorsa múlhat a gyorsaságon, alkalmazkodóképességen és kreativitáson.

Nagy feladat vár a magyar könyvtárakra. Az élethosszig tartó tanulás követelménye, az önálló tanulás szüksé-

gessége, a távoktatás fokozatos elterjedése a közkönyvtárak, a szakkönyvtárak, az iskolai könyvtárak szerepének átalakulásához vezet.

A könyvtárak mobilizálható komponensei egyre gazdagabbak. A számítógépek jelentősége a könyvtári katalogizálás és a levéltári munka terén egyértelmű, és számos program, valamint esemény is felhívta a figyelmet ennek lehetőségeire a világban. Egy teljes nemzetközi katalógus a 18. század könyveiről nemrégiben készült el, és arra szolgál jó példával, hogy az egyezményes formátumot és katalógus-szabványokat mennyire hatékonyan lehet

Az információs társadalom veszélyeit kutatók szerint a társadalom 75-80 százalékát a végleges leszakadás veszélye fenyegeti. Ebben a világban a könyvtárak egyik legfontosabb szerepe a társadalmi esélyegyenlőség szolgálata! Ez pedig már életminőséget befolyásoló tevékenység, melyet a könyvtár jó emberi légkörben, fogódzók adásával segíthet. Az információs társadalom új „agorákat” nyit meg, melyek közül éppen a könyvtár az egyik!

alkalmazni. Vagy itt van például az UNESCO által kezdeményezett „Világ emlékezet” elnevezésű program. Ennek célja az, hogy biztosítsa a világ dokumentációs örökségének megőrzését és hozzáférését. (2) 1994 óta működik a Magyar Elektronikus Könyvtár, amely ma már több mint 3000 dokumentumot tartalmaz. A NIIF Program támogatásával indult kezdeményezéshez tavaly szeptembertől az Országos Széchényi Könyvtár biztosítja a szükséges intézményi és szakmai hátteret.

A könyvtáros csak úgy tudja a könyvtárat funkcionális rendszerként hatékonyan működtetni, ha túllép saját közösségén és hagyományos feladatkörén. A könyvtáros szakma napról-napra alakul, lehetőségei nagy sebességgel bővülnek. A köztudatban élő reál vagy humán értelmiségi könyvtáros-tanárral mellé belép a könyvtári informatikus. A „gondolkodj globálisan, cselekedj lokálisan” igazságaránk, könyvtárosokra is vonatkozik. A globális világ megélésének csak az egyik lehetséges, igaz, pozitív alternatívája a tudástársadalom. Ma már az egymástól ed-

dig elszigetelten létrejött és működő „helyi csodák” sok helyen tudnak egymásról, és az ország középső részében elkezdődött a Pest és Bács-Kiskun Megyei Tudásrégió Projekt megvalósítása. E kezdeményezéshez már több megye és térség is csatlakozott, és egy tavaly november eleji balatonfüredi informális konferencia jóvoltából az ország minden megyéjében ismerik ezt a kezdeményezést.

Megindult egy olyan erjedési folyamat, melyet figyelniünk kell, s ahol csak lehet, be is kell tudnunk kapcsolódnunk. Hiszen a kisebb településeken az iskola és a könyvtár az a hely, ahol valamiféle „tudásköz-

pont” hozható létre. Ez lehet Teleház vagy KINCS, ami Kommunikációs és Információs Csomópontot jelent. Az iskolai könyvtár szerepe definiálásának alapidokumentuma az iskola helyi pedagógiai programja, mely a prioritások kialakításával meghatározza az iskola s azon belül a könyvtár szerepét e megváltozó társadalmi erőterben.

Az Erdőkertesi Neumann János Általános Iskolában 1996. szeptembere óta indult el az ATOM (Alapfokú Térinformatikai Oktatási Módszertan) Program. Az elmúlt 3 évben a 41 fős tantestület 30.000 órát fordított arra, hogy a számítógéppel jó barátságba kerüljön. (3) Településünk a

A kisebb településeken az iskola és a könyvtár az a hely, ahol valamiféle „tudásközpont” hozható létre. Ez lehet Teleház vagy KINCS, ami Kommunikációs és Információs Csomópontot jelent. Az iskolai könyvtár szerepe definiálásának alapidokumentuma az iskola helyi pedagógiai programja, mely a prioritások kialakításával meghatározza az iskola s azon belül a könyvtár szerepét e megváltozó társadalmi erőterben.

Pest Megyei Tudásrégió Projekt Tudásfolyosó alprojektjében vesz részt. A cél térinformatikai felnőttoktatási, szakoktatási központ, akkreditált pedagógusképző hely kialakítása, oktatási információs térségi központi szerep, multimédiás bázisiskola kialakítása, részvétel a Sulinet-Írisz program tartalomszolgáltatási fejlesztésében, stb. Ehhez egy olyan tudásközpont kialakítá-

sára van szükség, amelynek az iskolai könyvtár szerves része.

A mintegy 6000 kötetes iskolai könyvtárunk egyre inkább forrásközponti szerepet tölt be. A nyilvántartás és a kölcsönzés már számítógépes program segítségével történik. A közeljövőben tervezzük 2-3 multimédiás, Sulinet hálózatba bekapcsolt gép beszerelését (az első világban, a világ legfejlettebb részén az Internethez való hozzáférés legfontosabb helye a könyvtár). A kollégák igényeinek megfelelően tartom a könyvtárismereti órákat, a szaktanárok által tartandó könyvtári órák legfőbb akadálya a helyhiány. Napi gon-

dokkal küzdünk, de úgy tartjuk, hogy aki a lehetetlennek látszó dolgokba nem mer belevágni, az a lehetőségeket sem fogja megvalósítani.

Végezetül hadd idézzek egy gondolatot a finn Észak-Karéliai Tudásrégión Programjából (www.inco.hu), melyet nagyon tanulságosnak tartok: Ma a valóságos világban élünk, dolgozunk, tanulunk, szórakozni pedig a virtuális világba „járunk”. Jó lenne, ha a jövőben ez megfordulna: a virtuális világot munkára és tanulásra használnánk, s a megóvott, féltve őrzött valós világot választhatnánk szórakozásunk, kikapcsolódásunk színteréül.

Irodalom

A mai világ és a jövő foratókönyvei 1. Szerk.: VARGA Csaba és TIBORI Tímea. Nemzeti Stratégia 2020-ig Könyvek c. sorozat. Kapu Kiadó, Bp, 1997.

Magyar jövőképek 2. Szerk.: VARGA Csaba és TIBORI Tímea. Nemzeti Stratégia 2020-ig Könyvek c. sorozat. Kapu Kiadó, Bp, 1998.

Mi a jövő? Szerk.: BOGNÁR Vilmos, FEHÉR Zsuzsa, VARGA Csaba. OMF-B-ORTT-HÉA Stratégiakutató Intézet, Bp, 1998.

Zöld könyv az információ társadalomról Portugáliában. Információs Társadalom Könyvek 2. OMF-B-ORTT-HÉA Stratégiakutató Intézet, Bp, 1998. 47-50 old.; 54-65. old.

Információs Világjelentés 1997-1998. Szerk.: VARGA Csaba. Információs Társadalom Könyvek 4. Magyar UNESCO Bizottság-ORTT-HÉA Stratégiakutató Intézet, Bp, 1998.

Megérteni a globalizációt. Szerk.: MOLNÁR János, KISS Endre. Friedrich Ebert Alapítvány, Bp, 1999.

HUSÉN, Torsten: *Az oktatás világproblémái.* Kerkaban Kiadó, Bp, 1994.

Az iskolai könyvtár. Szerk.: CELLER Zsuzsanna. OPKM, Bp, 1998.

NYÍRI Kristóf: *Globális társadalom és lokális kultúra a hálózottság korában.* Magyar Tudomány, 1998/11 sz. 1286-1297. old.

MAGYAR Gábor: *A telematika és a fenntartható társadalom.* Magyar Tudomány, 1998/11 sz. 1298-1310. old.

Az INCO című Internetes újság 1, 2. számának anyagai (www.inco.hu).

Adatbáziskezelők Országos Konferenciája. Bp, 1998. (FONYÓ Istvánné, GYÜRE Péter, BOBOKNÉ BELÁNYI Beáta előadásai)

Z. KARVALICS László: *A gyermek második évszázada.* Internet Kalauz, 1999/12. sz. 58-59. old.

Jegyzet

(1) Az Internet Kalauz decemberi számában Z. KARVALICS László írását ajánlom figyelmükbe, melyben Don TAPSCOTT: „Digitálisként felnőni” című bestsellere kapcsán ír a billentyűzetten formálódó net-nemzedékről. Mi legjobb esetben is csak „használjuk” a számítógépet. Ez a nemzedék azonban már „számítógépezik”. S ez nagy különbség.

(2) A kezdeti terv Prága, Szentpétervár, Moszkva városaiiban, valamint Bulgáriában és Jemenben található kéziratok digitalizálását tűzi ki célul. A „Világ emlékezete” Nemzeti Bizottság ma már tíz országban létezik.

(3) Az „ATOM Program”-ot részletesen megismerheti az INCO 2. számából. (www.inco.hu)

Beély Gábor

A Szabó Ervin Könyvtár új székháza

A fejlesztés célja, hogy a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár (FSZEK), amint a főváros egyik legértékesebb közgyűjteménye jelenlegi helyén kibővülve méretében, funkcióiban és szolgáltatásaiban korszerű, minden igényt kielégítő nagyvárosi könyvtárrá válhasson. A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár rekonstrukciójával és bővítésével tervezett székház-együttest a könyvtár meglévő három, egymáshoz csatlakozó épületéből alakítjuk ki.

W jelű épület: Budapest, VIII. Szabó Ervin tér 1., Wenckheim-palota (műemlék)

R jelű épület: Budapest, VIII. Reviczky u. 3. (egykori lakóépület)

B jelű épület: Budapest, VIII. Baross u. 18. (új épületrész, egykori lakóépület helyén)

A palota építtetője gróf *Wenckheim Frigyes* volt (1842-1912). Az építkezést 1886-ban kezdték meg és 1891-ben fejezték be. A fényűző eklektikus főúri palota tervezője *Meining Artur* (1853-1904), német származású építész. 1926 végén a Főváros megállapodott az épület megvételéről az örökösökkel. A könyvtárrá történő átalakítási munkák 1927-től 1931-ig foly-

tak. A Wenckheim-palotába történt 1931-es beköltözés óta a palotában átfogó rekonstrukció nem volt. Az eltelt évek állománygyarapodása a helyhiányt nyomasztóvá, az állomány hozzáférhetőségét nehézkesé, a lehetséges szolgáltatásokat korszerűtlenné tette.

1995 októberében a Fővárosi Közgyűlés a FSZEK kezelésébe adta az úgynevezett Pálffy-palotát, mely a FSZEK-ral közvetlenül szomszédos (Ótpacsirta u. 5.). A MATESZ tervezőiroda (vezető építész tervező Hegedűs Péter) elkészítette a Pálffy-palota rekonstrukciójának és átalakításának terveit a Zenei Gyűjtemény és a könyvtári irodák egy része céljára. E lépés meghatározó jelentőségű volt, mert – mint az épületegyüttes negyedik épülete – biztosítja a központi könyvtár rekonstrukciójának és bővítésének feltételét jelentő kubarát.

Mindezen előzmények 1997 elején aktuálissá tették a FSZEK központi könyvtára bővítésének és rekonstrukciójának alapját jelentő szakmai program elkészítését. A Papp István főigazgató-helyettes által kidolgozott szakmai program alapján 1997-ben a MATESZ tervező iroda építési engedélyezési tervet készített, melyre az Országos Műemlékvédelmi Hivatal 1997 októberében adott építési engedélyt. A tervezett fejlesztéshez a Magyar Állam céltámogatást biztosított, így 1998-ban megkezdődhetett a kiviteli tervek készítése, és még ebben az évben a Baross u. 18. alatti új épületrész alapozása is elkészült. Az építkezés azóta – a könyvtár üzemelését lehetővé tevő ütemekre bontva – folytatódik. A teljes befejezés és átadás 2001-ben lesz.

A tervezett koncepció részletei a FSZEK szakmai, gazdasági, műszaki és üzemeltetési vezetésének, valamint a tervezőknek a részvételével működő testület ülésein alakultak megvalósításra elfogadott kiviteli tervvé.

Ezzel mintegy 1.000.000 kötetes, korszerű könyvtár jöhet létre, mely mind a használat, mind az üzemelés szempontjából szerves egységet képez, megőrizve és új elemekkel kiegészítve a palota műemléki értékeit és hangulatát.

Az épületegyüttes új eleme a Baross u. 18. sz. épület telekrészére tervezett zárt sorú beépítés, mely a meglévő telekhatárra, a Wenckheim-palota és a Baross u. 20. sz. épület közé épült, a Reviczky utcai épület udvari szárnyaihoz is csatlakozva. Az épületrész Baross utcai homlokzata a Wenckheim-palota homlokzati tagolódásához igazodik (lábazat, övpárkány, főpárkány), párkánymagassága a Baross u. 20. sz. főpárkányához, gerincmagassága a két meglévő épület gerincmagassága közé illeszkedik. A Reviczky u. 3. belső udvarát megőrizzük. A Wenckheim-palota csatlakozó hátsó udvarát a három épület egybenyithatósága érdekében beépítjük, központi belső udvara üvegtetővel fedett új előcsarnokká változik. Az épületegyüttes közönségforgalmi bejárata a belső udvarba vezető Reviczky utcai oldalbejárat lesz. A Wenckheim-palota Szabó Ervin téri főbejárata rendezvényi bejáratként funkcionál.

A koncepció legfontosabb elemei, melyek a meglévő adottságok mellett feltételei egy jól működő és hosszú időre tervezett könyvtárnak:

– A három épület egyetlen szerves egységgé alakítása úgy, hogy a Wenckheim-

A fejlesztés előtt a meglévő területek a három (W + R + B) épületben összesen	7.042 nettó m ²
ebből W (Wenckheim-palota) területe	4.410 nettó m ²
R (Reviczky u. 3.) területe	1.500 nettó m ²
B (Baross u. 18. lebontott épület) területe	1.132 nettó m ²
A tervezett fejlesztés utáni alapterület összesen	12.875 nettó m ²
ebből W (Wenckheim-palota) területe	5.773 nettó m ²
R (Reviczky u. 3.) területe	2.135 nettó m ²
B (Baross u. 18. lebontott épület) területe	4.967 nettó m ²

palotát tehermentesítsük a kiszolgáló funkcióktól és megőrizzük értékeit;

– az olvasó, a könyvtáros és a könyv útjának határozott elkülönítése;

– tágas bejárati térrendszer kialakítása;

– világos és könnyen áttekinthető térkapcsolatok létrehozása;

– a nyilvános szolgálat térrendszerének felfűzése a nagyobb forgalmú terektől az elmélyültebb használatot biztosító terekig;

– a szolgálati pontok elhelyezése a raktárak és nyilvános övezetek határán;

– a fő függőleges közlekedési útvonal elhelyezése és megoldása az eltérő szintmagasságú épületrészek között;

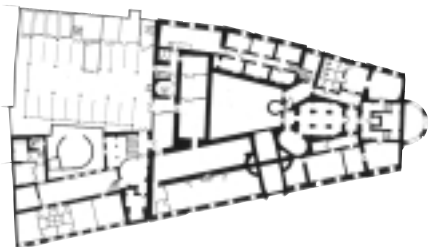
– a lakosság minden rétegének szabad mozgását lehetővé tevő nyilvános szolgálati terek;

– a pince- és padlásterek tehermentesítése a főfunkcióktól.

A térbeli elrendezés megfogalmazásánál a fenti szempontok érvényesültek. A közönségforgalmi lépcső- és felvonóblokk, a könyvraktárakra „támaszkodó” szolgálati lépcső és felvonók a szintenkénti olvasószolgálati pontokkal, valamint a közönségforgalmi vizesblokkok az épület-együttes súlypontjába kerültek anélkül, hogy az épületrészek áttekinthető összennyitását akadályoznák.

1. szint és pincészintek:

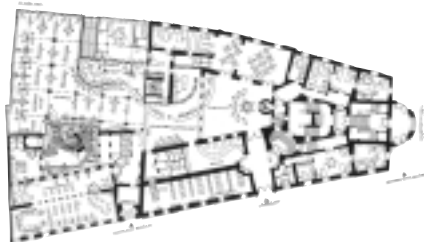
A szolgálati parkológarázs, a szociális blokkok és raktárak (göngyöleg, karbantartás), valamint a gépészet területe. (Trafó, sprinkler-központ, hőközpont, szellőzőgépház.) A Wenckheim palota ablakos alagsori szintjein kiszolgáló funkciókat helyeztünk el, ide került a rendezvényi ruhatár, rendezvényi és szolgálati vizesblokk és a földszinti ruhatárból nyílóan a ruhatár „bővítése”.

2. szint, földszint:

A palota Reviczky utcai oldalbejárata a könyvtár új nyilvános bejárata, mivel a Szabó Ervin téri bejárathoz nem tartozik megfelelő előcsarnok, nem szolgálható ki felvonóval és az új könyvtáregyüttest tekintve „külponos” elhelyezkedésű. E bejárat reprezentatív rendezvényi bejáratként funkcionál. A díszes oldalbejárat az üveg-tetővel fedett belső udvarba, illetve a ruhatárba vezet. E fedett belső udvar – városi tér – az ellenőrzési pont előtt helyezkedik el és egybenyílik az egykori kocsi-szín területén elhelyezett, többcélúan használható kávézóval. A napilapolvasókávézó a belső udvar területére is kiterjed.

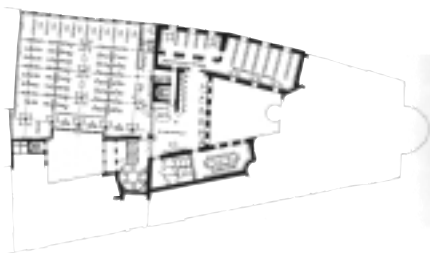
A kölcsönzési-ellenőrzési pont elhelyezése a hátsó keresztzárny alatt, annak pilléresítésével történt. A legnehezebb feladat az eltérő szintmagasságú épületeket összefogó, ugyanakkor minden, a nagyforgalmú épület előírásait kielégítő lépcső- és felvonóblokk elhelyezése volt. Ennek alkalmas helye az I. és II. épület határán, a Reviczky u. 3. sz. épület szervesen bekapcsolódjék a könyvtár térrendszerébe, hiszen szintjei eltérnek a palota és az ahhoz igazodó új Baross utcai épületrész szintjeitől.

A Baross utcai új épületrész a nagyforgalmú, szabadpolcos böngészde területe, míg a Reviczky utcai – eltérő padlószintű – épületbe az egyébként is elkülönítendő funkciókat helyezük; a földszinten ez a gyermekrészleg. Elhelyezkedése ideális, saját belső védett játszóudvarral, az udvarban sárkányos samott-plasztikával, melyre a szabadpolcos könyvkiválasztó övezetekből rálátni. A szolgálati bejárat a hozzá kapcsolódó térsoporttal a Baross utcáról nyílik, közvetlenül kapcsolódva a szolgálati lépcsőhöz és felvonóhoz.

3. szint:

A Wenckheim-palota meglévő félémelete a ruhatár fölötti földemmezővel kiegészül, és kapcsolódik hozzá a teljes Baross utcai épületrész tágas, pillérhálós szabadpolicos könyvkiválasztó övezete, mely a földszinti böngésződével együtt a könyvtár legnagyobb forgalmú területe. Az olvasószolgálati pont (a földszinti fölött) itt is súlypontban, a szolgálati lépcső és a felvonók körül helyezkedik el.

4. szint:

A teljes emelet a nem kölcsönözhető (prézens) szolgáltatások területe. A Wenckheim-palota olvasók által kedvelt, gyönyörű termei felújítva továbbra is olvasótermekként működnek. A palota Reviczky utcai szárnyában lévő raktárak helyén is olvasótermet (szociológia) helyezünk el. A korábbi díszes katalógusterem is olvasóteremként működhet, és a tükörfolyosó területe is megszabadul a katalógusszekrényektől. A középső apszisos terem a szomszédos termekkel és a tölgyfateremmel rendezvény- és olvasótermek.

A Baross utcai új épületrész a Reviczky utcai belső udvar felé félköríves olvasóterasszal kitágul. A terasz mentén körben olvasóhelyeket telepítünk, mögötte folyói-

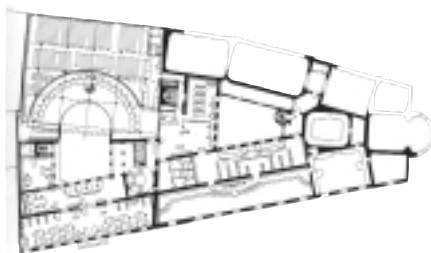
ratállványokkal. A Reviczky utcai épületrész olvasóterme az új lépcső- és felvonómag segítségével érhető el.

5. szint:

E szinten a Reviczky és a Baross utcai részen a Budapest Gyűjtemény termei, olvasóhelyei, kutatófülkéi, illetve a különgyűjtemények klimatizált raktári területei valamint egy, az R épület belső udvara körül felfűzött galéria található.

A Wenckheim-palotában ez a szint csak a Reviczky utcai szárny egy részére és a kereszt szárnyra korlátozódik, kézikönyvekkel és olvasóhelyekkel (szociológia). Az olvasószolgálati pont – a szint alapterületével arányosan – kisebb területű.

Ez a szint az utolsó olvasói szint. Efölött már könyvraktárak, valamint irodák helyezkednek el. A földemkek a raktárakban mindenütt tömör raktárra méretezettek.

6. szint:

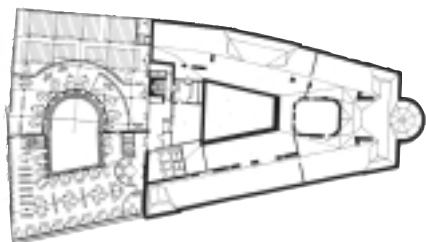
E szint a legnagyobb raktári szint. A Baross utcai teljes alapterület raktár, és felújítva megtartjuk a Wenckheim-palotában meglévő Ganz-Danubius raktári polc-

rendszerrel is. E raktársor két legtávolabbi termébe kerül (klimatizálva) a nem kölcsönözhető, védett állomány.

7. szint:

A Reviczky utcai épület tetőszintjén kialakított és a Baross utcai épületrészre félkörívesen átforduló irodaszintet helyezünk itt el, egységes irodai övezetben (szerzeményezés, feldolgozás, katalogizá-

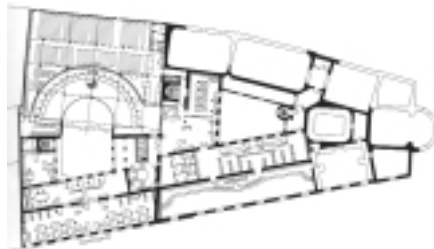

lás, számítógépesítés, irodák stb.). Mögötte a személyzeti lépcsőre és felvonókra fűzve könyvraktárt telepítettünk. A Wenckheim-palota keresztszárnyának te-

tejére került a gázkazánház, gázmérő és szellőzőgépek.

8. szint:

A Baross utcai új épületrészben helyeztük el az utolsó könyvraktári szintet. Az épület súlypontjában, süllyesztett tetőszintű „udvarba” telepítettük a hűtőtornyot és ide fordul a szellőzési rendszerek nagy része is.

Hegedűs Péter

Könyvtárpedagógia

Az oktatási-nevelési intézmények könyvtáraiban a különböző korok információhordozóinak megfelelően fejlesztették az állományt, mindig meghatározó volt rá a kor szellemi élete, a pedagógia elmélete és gyakorlata. Befolyásolta a könyvtár működését a szülői ház és a tanárok, tanulók által igénybe vehető iskolán kívüli könyvtárak fejlettsége. Így van ez napjainkban is. Korunk igényének megfelelően és az új információhordozók megjelenésével a fiatalok könyvtári ellátása színessé és széleskörűvé vált.

A közoktatásban mindig óvakodni kell az egyoldalúságtól, a kor múló divatjának túlzott hatásától. Ma fontos, hogy a gépesítés előnyeit és hátrányait előítélet nélkül végiggondolva alakítsuk ki az iskolai könyvtári élet legkényelmesebb és leghatékonyabb módját. Meg kell keresnünk annak a lehetőségét, hogy nyugtalan, zajos világunkban, míg egyre több helyen zúg, kattog, villog a gép, a könyvtár csendjét igyekezzünk megőrizni területünk legalább egy részében. Össze kell egyeztetnünk a mindenütt (lakásunkban, közlekedésünkben, munkavégzésünkben) jelen levő hasznos gépesítést a csendet igénylő elmélyüléssel. Az iskolában nem elég csak az informá-

ciót biztosítani a tanárnak, diáknak. A gondolkodásra, a találkozásra, az elmélyült alkotó munkára, a csendben megszülető egymásra találó vélemények csiszolására is lehetőséget keresnek a tanárok és a tanulók.

Mészáros István így ír az iskolai könyvtárakról: „Az 1970-es évek végén merült fel a hazai iskolai könyvtárügyi szakirodalomban az iskolai könyvtárakra alkalmazva a „tanulási forrásközpont” elnevezés. Szolgai átvétel ez a kifejezés a nyugat-európai, amerikai szakirodalomból, amely az iskolai könyvtárnak – e fontos komplex (= nevelési és oktatási) feladatokat ellátó intézménynek, az iskola szerves részének – sem lényegét nem jelzi, sem teljes funkcióját nem fe-

jezi ki, sőt egészen elfedi a tanulók nevelésében betöltött, mással nem pótolható, nélkülözhetetlen szerepét.”

A könyvtárpedagógia fogalma

Az Új Pedagógiai Lexikonban a sportpedagógia meghatározása: „a sportoló személyiségfejlődésének a sporttevékenység során felmerülő sajátos pedagógiai (nevelési és oktatási) problémáival foglalkozó alkalmazott jellegű tudományág. A problémákat a sport alapvető célkitűzéseinek, a teljesítmény fokozásának nézőpontjából vizsgálja.”

Az egyes szakok módszertana a próbálgató, véletlenszerű lépések színes sora után alakul ki. Egyre több gyakorlati mozzanat és ismétlés után válik szükségessé a gyakorlat megfigyelése, sor kerülhet elemzésére, az elvont tételek megfogalmazására.

Ezután lehet beszélni a szak pedagógiájáról. A „mit”, „hogyan” kérdések után már a „miért”, „kik”, „milyen céllal” is egyre nagyobb teret kap. Egy téma módszertana egy bizonyos fejlődési fokon kiteljesedik, átalakul tantárgypedagógiává.

A könyvtárpedagógia fogalom nem szerepel az idézett lexikonban, csak a könyvtárpedagógia egy részlete, a könyvtárhasználatra nevelés.

Az említett lexikonban olvasható sport-

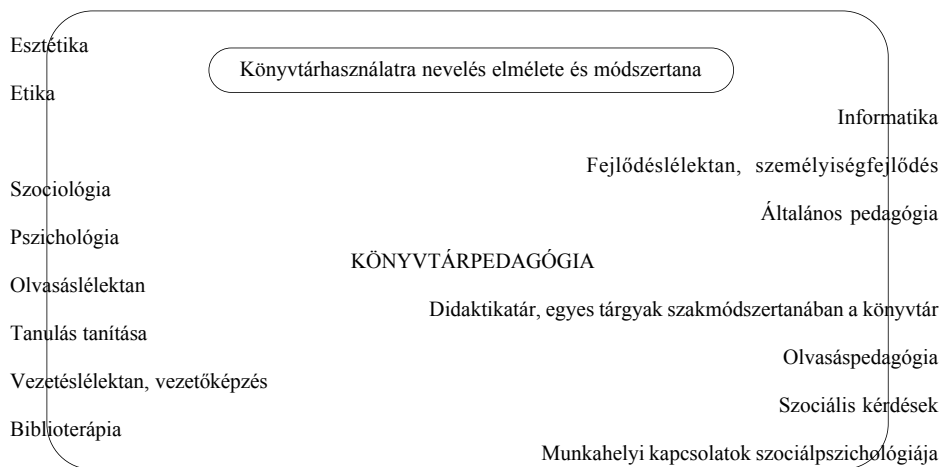
pedagógia rövid meghatározásához hasonlóan így írható le a könyvtárpedagógia: a személyiségfejlődésnek a könyvtári tevékenység során felmerülő vagy az egyébként meglévő, sajátos pedagógiai (nevelési és oktatási) kérdésekkel foglalkozó alkalmazott jellegű tudomány. A problémákat a könyvtár alapvető célkitűzésének nézőpontjából vizsgálja. Felöleli a szülők, a tantestületek, a közművelődési és szakkönyvtárak kérdéseit, az oktatásirányítók és a könyvtárpolitika területeit, a civil szervezetek, a média hatásrendszerét.

Az eddigi könyvtárpedagógiai gondolatokat tágabb összefüggésben kell vizsgálni. A sokoldalú elemzést segítik a pedagógiai művek. Ezek tanulmányozása után szükséges a könyvtárpedagógiai sajátosságok további kidolgozása.

A könyvtárpedagógia fogalmában benne van a könyvtárhasználatra nevelésen kívül több más terület kisebb-nagyobb része.

Az említett terület (*1. ábra*) akkor válik a könyvtárpedagógia részévé, ha jelen van a könyvtár eszközként: megfelelő térben a megfelelő berendezés, az információhordozók a szükséges eszközökkel, továbbá a könyvtárpedagógiai munkát végző egyén, aki a könyvtárat használva, használtatva (nem csak kellemes háttérként, vagy teremhiány esetén szükség-térként elfoglalva) pedagógiai munkát végez.

A könyvek ismeretét, használatát, az

1. ábra. A könyvtárpedagógia és kapcsolatai más területekkel

Bíróné dr. Nagy Edit: Sportágpedagógia Budapest, 1983.	XY: Könyvtárpedagógia Budapest, 2000
Előszó 1. Bevezetés a sportpedagógiába 1.1. A sportpedagógiai tárgy, jellege, feladatai 1.2. A sportpedagógia interdiszciplináris kapcsolatai, helye a tudományok rendszerében 1.3. A sportpedagógia és a sporttudomány 1.4. Összefoglaló kérdések	Előszó Bevezetés a könyvtárpedagógiába A könyvtárpedagógia tárgya, feladatai A könyvtárpedagógia kapcsolatai, helye a tudományos rendszerben A könyvtárpedagógia és a könyvtártudomány
2. A sport társadalmunkban és az egyén életében 2.1 A sport társadalmi jelentősége 2.2 A sport és az egészségvédelem 2.3 Életrend-szabadidő-sport 2.4. A sport egyéb funkciói a mai társadalomban 2.5 A sporttevékenység célja a teljesítményfokozás	A könyvtár társadalmunkban és az egyén életében A könyvtár jelentősége, szerepe a tanulásban A könyvtár és a szellemi egészségvédelem Életmód-szabadidő-könyvtár A könyvtárpedagógia célja a személyiségfejlesztés és az információszerezés elsajátítása az életben át tanulás és igényes életmód érdekében Összefoglaló kérdések
2.6 Összefoglaló kérdések	Összefoglaló kérdések
3. A sportoló felkészítése pedagógiai folyamat 3.1 A sportoló felkészítése pedagógiai folyamat 3.2 A sportoló nevelésének főbb szinterei és ezek kapcsolatai	A tanuló felkészítése pedagógiai folyamat A könyvtárpedagógia főbb szinterei A könyvtárostanár, a tantestület, a tanulók, az iskolán kívüli könyvtárak kapcsolata
stb.	stb.

1. táblázat

önálló ismeretszerzés egyes fogásait a tanárok vezetésével az osztályterekben is el lehet sajátítani. Ez azonban önmagában nem könyvtárhasználat, csak könyvhasználat. Szükséges, hogy a tanuló dokumentumok sokféleségét tároló a könyvtári környezetben is gyakorolja a könyvek használatát, mert csak ebben az esetben válik a folyamat a könyvtárhasználati gyakorlat részévé. Csak a könyvtárban, a könyvtárral folyhat könyvtárpedagógiai munka. A „többkönyvű oktatás” történhet osztályteremben – és történjék is minél többször. Ez segíti a könyvtárpedagógiai célok elérését a maga útján – azonban nem jelent könyvtárhasználatot, önmagában nem jelent könyvtárpedagógiai munkát. Medence és víz nélkül megtaníthatom az úszás szabályait, de az úszást nem fejleszthetem, a sportpedagógiai célokat elérni nem tudom. Könyvtár nélkül nem beszélhetünk könyvtárpedagógiai munkáról.

Mára eljött az ideje annak, hogy a felhalmozott gyakorlati tapasztalatok elemzése, összegzése után kidolgozásra kerüljön a könyvtárpedagógia elmélete és szakmódszertana. Több tanári szak elkészítette

már szakdidaktikáját. Például az egyik legújabb mű a „Kémia tantárgypedagógia” (1997, szerk.: Victor András).

A sportpedagógia ezelőtt negyed százada jelent meg először. Az 1983-ban megjelent könyv tartalomjegyzékének részlete mellé illesszünk egy képzeletbeli könyvtárpedagógiai összeállítást. (1. táblázat)

Kik azok, akik könyvtárpedagógiai munkát végezhetnek?

Első helyen áll a család. Ezt fogalmazzák meg az olvasáskutatók is. Ezen a téren van a legsürgősebb teendő: a fiatalok felkészítése során gondolkodásra kell készíteni a tanulókat, a jövőre vonatkozó néhány kérdéssel. Mit fognak felolvasni kicsiny gyermeküknek, milyen könyveket gyűjtenek lakásukba a számítógép mellé, milyen könyvekért küldik kamaszukat könyvtárba? Készülniük kell arra, hogy felelős feladatuk lesz szülői szerepükben ezen a téren is. A családi életre nevelésben több időt kell szánni a könyvtár szerepére. Ha a szülők életükkel jó példát mutatnak, ha tudatában lesznek a könyvtár gyerme-

keik életére gyakorolt hatásának, akkor lényegesen javul az iskola könyvtárpedagógiai munkájának eredménye.

Kivehetik részüket a könyvtárpedagógia munkából az iskolán kívüli könyvtárosok, a tantestületek tagjai. Meghatározó az oktatáspolitikai, az oktatáskutatók munkája, a közgyűjtemények dolgozóit befolyásoló könyvtárpolitika. Az érvényes törvények segítik vagy gátolják a könyvtárpedagógiai munkát végzőket. Befolyásoló tényező a média, a sajtó.

A követelményt és a mérési, értékelési módokat meghatározva a szakszerűen felkészített pedagógusok: a könyvtárostánárok végzik a könyvtárpedagógiai fejlesztő munkát több évre megtervezve, szervezeten, kollégáikkal, a helyi program szerint.

Az osztályfőnöki témák közül különösen alkalmasnak látszik könyvtári feldolgozásra a honismeret, helytörténet, iskola-történet (az iskola névadója, volt növendékek, az iskola és könyvtárának bemutatása), családi élet (pedagógiai esztétikai, gazdálkodási, egészségügyi, jogi kérdések), környezetvédelem, pályaválasztás, hivatástudat, etika, szakközépiskolában: művészet (lakáskultúra, zene, képzőművészet), szakkönyvtári lehetőségek.

Mivel a közoktatásban a munka nagy része osztálykeretben folyik, egy osztályban egy adott tárgy, téma esetében az illető szaktanárnak (történelem, könyvtár, matematika stb.), nevelési szempontból pedig az osztályfőnöknek kiemelt szerepe van. A tantestület egészének igényességét befolyásolja egy-egy szaktanár vagy szakmai közösség. Ahol a tantestületben hivatástudattal dolgozik az énektanár, ott koncertlátogató sok tanár és diák. Kiállításra jár a tantestület, képzőművészeti szakkörök sok tanuló, ahol a szaktanár sugározza a művészet szeretetét. A sokat olvasó könyvtáros olvasottságával, könyvtári munkájával hozzájárul a tanárok és diákok olvasási igényeinek fejlesztéséhez.

E természetes, alkalmi hatáson kívül kiemelt szerepe van a könyvtárostánárnak a helyi pedagógiai program készítésekor. Tervét az osztályfőnökkel, szaktanárokkal

közösen fogalmazza meg s a tantestülettel kell jóváhagyatnia.

Hiányok és eredmények

Visszatekintve és a mai helyzetet vizsgálva a következőket kell végiggondolnunk.

Hazánkban a hatvanas évek második felében több gimnáziumban jártak külföldi csoportok. A hetvenes években rendszeresen visszatértek vendégeink Csehszlovákiából, Lengyelországból, Franciaországból, Angliából stb. Több helyen az iskola könyvtárában is időztek. A látogatók megdöbbentek szegényes, kopott állományunkon, silány berendezéseinken és megcsodálták a könyvtárainkban folyó életet, a több helyen bevezetett könyvtár-tematika szerint végzett következetes munkát. Német, angol, szovjet, francia kollégáktól kértünk programot – de ők nem készítettek, nem használtak tervet, nem végeztek szervezeten tudatos könyvtárpedagógiai munkát.

Dán vendégekkel egy budai könyvtárban találkoztunk a kilencvenes években. Egy dán iskolai könyvtár életéről néztünk meg filmet.

Néhány perces könyvtárbemutató és beszélgetés után a vendégek elkezdtek érdeklődni a mi könyvtárostánári munkánk iránt. Nagy figyelemmel hallgatták beszámolóinkat s elismerésüket fejezték ki. Csodálkoztak: hogyan jutottunk el idáig? Miért gyenge az állományunk, szemben az olvasók körében végzett pedagógiai munkánkkal?

Állományunk hiányosságainak oka többek között:

- gazdag állományú iskolai könyvtárak nagy része külföldre került a trianoni szerződés után;

- államosított iskoláinkból az 1950 előtti könyvek többségét zúdába szállították (kivéve ahol a könyvet védő pedagógusok a rendeletet nem hajtották végre);

- az ötvenes években vita folyt arról, kell-e az iskolákban könyvtár a fejlődésnek indult közművelődési könyvtárak mellett, s a viták tüzeiben nehezen indult

meg az oktatási intézményekben az állománygyarapítás;

– az iskolai könyvtáraknak nem volt költségvetési keretjük;

– a könyvkiadás hiányosságai;

– a nagy pedagógus- és teremhiány nehezítette az iskolai fejlesztést.

A tanárok igyekeztek tudásukkal egyensúlyozni a magyar iskolai könyvtárak állományának szegénységét, a családi és az akkori közművelődési könyvtárak hiányát, egyengeségét. A mindjobban terhéssé váló egykönyvű oktatás közben a könyvtárban megtartott szakkörökkel, órákkal a tanárok és a diákok egyaránt szabadabbá váltak a közvetlenebb és kötetlenebb módszereket kiváltó könyvtári környezetben.

A középiskolai könyvtárakba – az elmúlt századok hagyományainak megfelelően – kitűnő tanárok kerültek kezdetben. A hatvanas években itt már több korábbi vezetői, igazgatói munkakörben vagy egyetemen dolgozó, 3-4 nyelvet beszélő tanár, számos költő, neves kutató dolgozott. (Néhány ismert név: Sopron: *Pröhle Je-*

nő, Kecskemét: *Orosz László*, Debrecen-Budapest: *Győri Gáspár*, Miskolc: *Bod Andor*, Kunszentmiklós: *Illyés Bálint*, Budapest: *Apai Béláné*, *Jobbágy Károly*, *Kopré József*, *Littván György* és mások.) Az igényes tanári felkészültség mellett könyvtárosi tudással is rendelkező kolléga még kevés volt, bár néhányan ezen a téren is kiválóak voltak (*Apai Béláné*, *Győri Gáspár* és mások). Az ő példájuk, hivatástudatuk és különösen a szigorú szakmai követelményeket támasztó *Kisfaludi Sándor* (OPKM módszertani osztályvezető) hatására a hatvanas évek második felében a gimnáziumi könyvtárban dolgozó fiatal

tanárok közül sokan elvégezték kiegészítésként *Kovács Máté* tanszékén a könyvtár szakot. (Tanárok voltak többek között: *Szentmihályi János*, *Fülöp Géza*, *Szelle Béla*; hallgatók: *Ballér Endréné*, *Gelencsér Gézáné* Pécsről, *Pásztor Emilné* Egerből.)

Kisfaludi Sándor és munkatársai (például *Károlyi Ágnes*, *Szepesi Hajnal*) 1970-ben az iskolai könyvtárak megyei szakfelügyelítőit már elvárták, hogy a tanári szak mellé szerezzék meg az egyetemi könyvtári szakot is. (Aki ezt nem vállalta, nem lehetett tovább megyei vezető Kisfaludi Sándor idejében.) Az új vezetők felkéré-

sekor természetes volt a legmagasabb szintű képzettség megléte ebben az évtizedben.

A jelenlegi könyvtárpedagógiai munka eredményesebbé válna, ha a pedagógusokat képző felsőfokú intézmények első évfolyamán végre sikerülne bevezetni a szakirodalmi kutatást és könyvtárhasználati alapismereteket, valamint egy könyvtárpedagógiai modult. A könyvtár tanszékeken az általános könyvtár szak

A jelenlegi könyvtárpedagógiai munka eredményesebbé válna,

ha a pedagógusokat képző felsőfokú intézmények első évfolyamán végre sikerülne bevezetni a szakirodalmi kutatást és könyvtárhasználati alapismereteket, valamint egy könyvtárpedagógiai modult.

A könyvtár tanszékeken az általános könyvtár szak mellett szükségessé válik a könyvtár- tanári pálya elismerése, a tanári hivatástudat elmélyítése a tanulmányok során.

válak a könyvtár- tanári pálya elismerése, a tanári hivatástudat elmélyítése a tanulmányok során. Az intenzív hatékony munka majd akkor indul meg az iskolában, ha lesz minden közoktatási intézményben, különösen a tanárképző intézmények gyakorló iskoláiban szakképzett könyvtár- tanár, aki tervezi- szervezi a tantestület könyvtárpedagógiai munkáját.

Az önálló ismeretszerzés képességének fejlesztése és az ízlés, olvasói igényesség formálása az egyik legösszetettebb, legtöbb átgondolást igénylő pedagógiai munka. Előre átgondolt és évekre bontott

cél nélkül (különösen a 45 perces, kötött csoportos foglalkozások során) viszonylag csak alacsonyabb szintet lehet elérni.

A könyv és könyvtár használatának gyakoroltatása, a megfelelő szintű olvasói igényesség kialakítása a mindennapok feladata és az egész nevelőtestület dolga. A pedagógusok ilyen irányú munkájukat részben könyvtárban végzik, napjainkban egyre több a könyvtárban tartott szakóra. Összehangolt pedagógiai munkával elérhető, hogy a könyvtárban tartott többszöri foglalkozás során a tanulók mindegyike magasabb szintű jártasságra tegyen szert. Az önálló tájékozódásra nevelésről beszélve Kisfaludi Sándor többek között a koncentráció alapelvére hívta fel a figyelmet a következő mondatokkal: „Mivel ez a készségfejlesztés minden tantárgy tanításában központi helyet foglal majd el, kínosan ügyelnünk kell arra, hogy mit tanulnak már az egyik tárggyal kapcsolatban, és mi az, amit most hallanak először. A hézagok veszedelmesek lehetnek, az ismétlések, ha nem a gyakorlást szolgálják, nem növelik a tanulók lelkesedését....”

Felkészülés a könyvtárhasználatra

A tantestület számára fontos, hogy a tanulócsoporthoz minél rövidebb idő alatt sajátítsák el a szükséges anyagot, hogy minél magasabb szintre jusson el minden tanuló. Ezek mellett szempont az is, hogy egy-egy tanár minél kevesebb energiával érje el célját. Sok egyeztetést, külső könyvtárosokkal és az iskolai könyvtárstanárral történő megbeszélést feleslegessé tesz egy tanév elején elkészített könyvtárhasználati tematika.

Egy könyvtárhasználati tematika az olyan könyvtárban tartott komplex órák sorát tartalmazza, ahol a szakóra, illetve osztályfőnöki foglalkozás egy részében új könyvtárhasználati ismeretet is nyújtunk, vagy egy könyvtárhasználati készséget kiemelten fejlesztünk.

A hatvanas évek óta több típusú tematika készült. Ezeknek egy csoportja csak egyetlen terület részeként értelmezte a könyvtári anyagot: először a könyvtáris-

meret (Ugrinné, 1968; Könyves Tóth Lilla, 1974), az osztályfőnöki óra (Győri Gáspár, 1970), majd az irodalom (1978-as tanterv), végül az informatika (NAT, 1995) részeként. Megismerhető azonban a tantestület egészét érintő, valamennyi tárgyat szolgáló terv is például 1979-ből, legújabbban 1999-ből. A tervezésről korábban megjelent több írás Ugrinnétól, legutóbb egy tanulmány *Homor Tivadartól*. Ezek további kiegészítését a terjedelmi korlátok nem teszik lehetővé.

Amikor egy tematika elkészül, s az iskola vezetője jóváhagyta a tervezetet, a könyvtárostanárnak egyetlen feladata marad: igyekezzék minél intenzívebb könyvtári segítséget adni a megvalósításhoz. Ezt a segítséget megadni feladata, sőt kötelessége. Ő a felelős a tanulók rendszeres tájékoztatásáért, tudásuk és igényük emeléséért. Nem kizárólag a könyvtárba egyedül betérőkért – az egyedül soha nem betérőkért is. A nem kölcsönzőkért sokszor többet kell tenni. A tanulócsoporthoz könyvtárhasználati készségének fejlődéséért, a fejlődéslélektani kérdések figyelemmel kíséréséért, a személyiségfejlődés segítéseért a tantestület egésze felelős, a könyvtárostanár különösen!

Összegzésül: napjainkban egyre több a könyvtárban tartott óra, de még nem minden esetben nyújtunk fiataljainknak rendszeres oktatást-nevelést a könyvtárhasználat terén. Az oktatási intézmények célja az, hogy mindenkit elindítson a leginkább megfelelő könyvekhez és könyvtárhoz vezető úton. Egy minimális, de az iskola egészére érvényes tematika könnyebbé és eredményesebbé teheti a tantestület munkáját.

A tantestület felelőssége

Hogyan oszlik meg a felelősség a tantestületen belül a könyvtárpedagógiai kérdéseket illetően? Talán így:

- könyvismeret és könyvhasználat szakórákon – ez a szaktárgyi tanárok felelőssége (a könyvtárban ismétlődő feladatok szükségesei);
- könyvtári ismeretek és könyvtárhasz-

nátal területe – ez egyértelműen a könyvtárostánár felelőssége (a könyvtárban osztályfőnöki óra és a gyakorlat érdekében néhány szakóra szükséges);

– olvasási igényesség, írásbeliség szintjének emelése, személyiségfejlesztés – ez a teljes tantestület közös felelőssége, különösen az osztályfőnöké (a könyvtárostánár feladata a kezdeményezés és a tanárok, tanulók munkájának támogatása).

A könyvtárostánár a felelős azért, hogy az adott iskola évfolyamai részére elkészüljön a könyvtári program, az iskola évfolyamainak megfelelően 4, 6, 8, 10 vagy 12 évre, melyet a tantestület közösen valósít meg. A helyi pedagógiai program mellékleteként ajánlatos egy könyvtári hálót is készíteni, melyet valamennyi tantestületi tagnak átadnak a programok készítésekor. (A hetvenes években útmutató jutott el több iskolába.) Napjainkban a NAT és a készülő kerettantervek törvényi szabályozása, a minimális könyvtári óraszám rögzítése segíthet az utóbbi harminc év gyakorlatának hasznosításában, ha a könyvtárostánár a könyvtár működési szabályzatának mellékleteként elkészíti az iskola sajátos könyvtárpedagógiai tervét, évfolyamokra bontva.

Pedagógiai feladat például a honismereti, helytörténeti, környezetvédelmi téma feldolgozása az osztályfőnöki órán. Míg hatodik osztályban a témával kapcsolatos ismeretek elsajátítása és az érdeklődés felkeltése lehet a fő cél, s ezért adatokat gyűjtenek az iskola könyvtárában a tanulók az irodalomórán már megismert kézikönyvekből; a nyolcadikban az igényes életmód megalapozása, a szabadidő értelmes eltöltésére nevelés lehet a pedagógiai cél, s ezért az osztályfőnök bibliográfiát kér a helyi közkönyvtár meglátogatásakor, lehetőleg a gépi adatbázis felhasználásával is. Ez a látogatás egyben az utolsó szervezett látogatás a lakóhely szerinti könyvtárban, hiszen kilencediktől sokan más városban tanulnak majd, de a helyi könyvtárhoz

való kötődésüket is jó lenne megőrizni a középiskolai tanulmányok, majd a felnőttkor idején is. A kilencedik osztálytól kezdve az esztétikai nevelés előtérbe kerül az osztályfőnöki órákon – hiszen a tanulók 80 százaléka nem részesül folyamatos, rendszeres művészeti nevelésben az irodalomórán kívül. Ezért a szakközépiskolában egy tizedik osztályos osztályfőnök a helyismereti, környezetvédelmi foglalkozáson a könyvtárban az építészeti, néprajzi, színes fotókkal illusztrált földrajzi albumok használatával az esztétikai nevelésre is figyelmet tud fordítani, nyitottabbá neveli tanítványait.

A könyvtárostánár a mindennapi gyakorlatban az osztályfőnökkel tud elsődlegesen kapcsolatot tartani egy osztály érdekében. Meg tudják beszélni, hogy milyen az osztály szintje, ki az a tanuló, aki nem hátrányos helyzetűként szerepel és nem is

kiemelkedő tehetségként a tanárok szemében, de a könyvtárban valamilyen szempontból említésre méltó a tudása, viselkedése, gondolkodása. Az

A könyvtárostánár pedagógiai munkája láthatatlan, hatása azonban látható, kimutatható.

osztályfőnök tart szoros kapcsolatot a tanulókkal, az osztályban tanító tanárokkal és a szülőkkel. Ő tudja továbbítani direkt vagy indirekt módon a könyvtárostánár jelzéseit – s ő tudja tájékoztatni a könyvtárban dolgozót az eredményekről és megoldandó problémáiról.

A könyvtárostánár pedagógiai munkája láthatatlan, hatása azonban látható, kimutatható.

Hogyan mérhető a könyvtárostánár pedagógiai munkájának eredményessége?

Mit lehet és mit érdemes mérni? Miért van fontos szerepe az osztálykönyvtárosi hálózatnak? Hogyan szolgálja az iskola pedagógiai munkáját, ha van a tantestületben egy könyvtári munkaközösség? Hogyan hat, kikre egy könyvtári szakkör, a *Bod Péter*-verseny megrendezése vagy egy íróval rendezett könyvtári délután?

A személyiségfejlesztésben mi a korszerű informatikai eszközök szerepe?

Külön ki kell térni arra a tényre: a könyvtárban tartott osztályfőnöki és szakórákon két tanár vesz részt azonos időben. A jelentős új lehetőséget, amit ez a szituáció magában rejt, nem mindig használjuk ki, a kutatók nem tárták fel.

A könyvtári hatásvizsgálat során a könyvtárpedagógiai munka személyi és tárgyi feltételeinek a számbavétele is időszzerű. Gyakran csak „az” iskolát emlegetjük annak ellenére, hogy a különféle könyvtári környezetben működő, a különböző szerkezetű iskolákban különböző könyvtárra van szükség.

Az iskolai pedagógiai program eredményessége elvész, ha az iskolán kívüli könyvtári rendszer fejlettsége nem biztosított. Csökken a pedagógiai munka hatása, ha nem nő meg a családok igényessége is párhuzamosan. Az iskolán kívül a család és a képzett olvasószolgálatosok munkája lesz a biztosítéka a gyermekolvasók megtartásának felnőtt korukban is.

Iskolán belül az első feladat a könyvtári helyzet felmérése. Valamennyi könyvtár-rostánár fogalmazza meg, hogy könyvtára milyen szinten szolgál a tanulók szempontjából az információszerzés, az önevelés eszközéül, a tantestület szempontjából a könyvtárpedagógiai munka eszközéül.

Azonnal meg kell szervezni a tervszerű kutatást a könyvtárpedagógia területén. Emellett már ma el kell kezdeni valamennyi évfolyamon, a tantestület valamennyi tanárának, az adott feltételek által behatárolt színvonalon a megtervezett könyvtárpedagógiai munkát a könyvtár-rostánár tervezésével és szervezésével a 18. századi Bod Péter szellemében:

„Mert valamiképpen a hazának ártani nem szabad, azonképpen annak nem használni mikor lehetne, nagy vétek.”

Irodalom

BALOGH Mihály: *Gyere, beszéljék meg! (Egy könyvtár-rostánár időszerű kétségei)*. Új Pedagógiai Szemle, 1996/3. 22-26. old.

BALOGH Mihály: *Könyvtáros? Tanár? Könyvtár-rostánár?* Könyvtárhasználatlan, 1994/1-2. 17-20. old., valamint Könyv, Könyvtár, Könyvtáros 1994/6.

BALOGH Mihály: *Lélek nélkül?* Könyvtári levelező/lap, 1997/2. 1. old.

CSAPÓ Edit: *A könyvtár-rostánári hivatásról*. Könyvtárhasználatlan, 1994/9. 76-77. old.

DÁN Krisztina: *Iskolai könyvtáraink a 203/1986-os Fejlesztési Útmutató tükrében*. Könyv, Könyvtár, Könyvtáros, 1993/6. 54-64. old.

GEREBEN Ferenc – KATSÁNYI Sándor – NAGY Attila: *Olvasásismeret. (Olvasásszociológia, olvasáslélektan, olvasáspedagógia)* TKVK, Bp, 1980.

HOMOR Tivadar: *Könyvtárpedagógia a helyi tantervben*. Iskolakultúra, 1995/2. 56-61. old.

HORVÁTH Tibor: *Az iskolai könyvtárak útja*. Könyv és Nevelés, 1992/2. 49-41. old.

BALLÉR Endréné (szerk.): *Iskolai Könyvtárak (Segédkönyv könyvtáros tanárok számára)* FPI, Bp, 1994.

LONOVICS Lászlóné (szerk.): *Iskolai Könyvtárak és könyvtárosok Békés megyében*. Békés Megyei Könyvtár, Békéscsaba, 1995.

KELEMEN Elemér: *Az OPKM és az iskolai könyvtárak*. Könyv és Nevelés, 1992/2.

KISFALUDI Sándor: *Az önálló tájékozódásra nevelés didaktikai kérdései* 1972.

KÖNYVES TÓTH Lilla: *Bemutatom a könyvtárat*. OSZK KMK, Bp, 1976.

MÉSZÁROS István: *Iskolai könyvtárak a magyar neveléstörténetben*. Könyvtárhasználatlan, 1994/1-2. 5-17. old.

NÁDASI Mária: *Egységesség és differenciáltság a tanítási órán*. TKVK, Bp, 1986.

NEMÉNYI Imre: *Ifjúsági könyvtárak és ifjúsági olvasmányok a nevelés szolgálatában*. Lampel Kiadó, Bp, 1902.

BARTOS Éva (szerk.): *Olvasókönyv a biblioterápiáról*. OSZK KMK, Bp, 1989.

KATSÁNYI Sándor (szerk.): *Órák a könyvtárban*. Bev.: KÖNYVES TÓTH Lilla. OSZ KMK, Bp, 1977.

PÁPAYNÉ KEMENCZEY Judit: *Könyv-tár: könyv és könyvtárhasználati órák*. Szolnok, 1985.

SÁRÁNÉ LUKÁTSY Sarolta: *Mérhető-e az információs kultúra?* Könyvtárhasználatlan, 1994/9. 61-64. old.

UGRIN Gáborné: *Fehér folt a tanárképzésben*. Könyvtárhasználatlan, 1994/1-2. sz. 27-36. old.

UGRIN Gáborné: *A könyvtárban tartott szakórák szükségessége, tervezhetősége. Az órávezetés kérdései*. Könyvtárhasználatlan 1994/9. 51-60. old.

UGRIN Gáborné: *Könyvtár-rostánárok az iskolában*. Magyar Iskolaszék Egyesület Kiskönyvtára, 1997/5. sz. 1-17. old.

UGRIN Gáborné: *A tantestület közös pedagógiai munkája könyvtárhasználati tematika segítségével*. Budapesti Nevelő, 1980/2. 123-128. old.

ZSOLDOSNÉ CSELÉNYI Gyöngyi: *Hogyan készítsük fel a tanulókat a könyvtárhasználati versenyekre? (Módszertani segédanyag könyvtár-rostánárok számára)* Bod Péter Társaság, Bp, 1994.

Ugrin Gáborné

Internet: egy metafora veszélyei

A metafora lényegénél fogva (azaz hogy egy ismeretlen fogalmat egy ismerttel domesztifikál) alkalmas arra, hogy a PR- és marketingtevékenység fontos eszköze legyen. Nem véletlen, hogy a szemiotikai tanulmányok is jelentős teret szentelnek a tömegkultúra metaforáinak, különös tekintettel a reklámra, a televíziós műfajokra. Ma már ezeknek a szemiotikai tanulmányoknak a körébe nyugodtan bevonhatjuk az Internet vizsgálatát is.

Jóllehet a szakemberek számára teljesen világos, hogy az Internet nem más, mint egy jól meghatározható technikai fogalom (TCP/IP protokoll alapú számítógépes hálózat), az Internet a felhasználók számára nagybetűs szóvá változik, metaforává válik. A számítógépes hálózatot oktató tankönyvek, tananyagok szinte kivétel nélkül behódolnak ennek a kettősségnek. Az Internet meghatározásakor kiemelik, hogy „Az Internet szót írhatjuk kis- és nagybetűvel is. Mind a kettő elfogadott. A kisbetűvel többnyire a technológiára, technikai részére, a nagybetűs írásmód magára a különböző számítógép-hálózatokból összetevődött hálózatra, a »Szuperhálózatra«, az »Információs szupersztrádjára« utal.” Persze ezzel a tanulmányozással is jobb, ha óvatosan bánunk, hiszen vannak olyan tömegkommunikációs kutatók, akik nem áttallják megfenyegetni a tudós társaságot azzal, hogy „ha a tömegkommunikáció kutatói továbbra sem ismerik fel az Internetkutatás lehetőségeit, akkor kommunikáció-elméleteik hasznossága egyre csökken. Nem csupán e diszciplína marad háttérben, hanem elmulasztják annak esélyét is, hogy feltárhassák és újragondolják a tömegkommunikáció-kutatás néhány alapvető kérdéskörét, például a forrás-üzenet-vevő/fogadó problémát, melyre régóta keresik a választ”. Foglalkozzunk hát a kérdéssel, mert másképp feledésre kárhozzatjuk magunkat.

Az Internet metaforájának lényeges eleme a határtalanság, a térbeli (és egyben időbeli) mindenhatóság. Ebben a tekintetben már érzékelhető az a sajátossága, hogy

a felhasználók számára bizonyos vonatkozásokban a teremtésmitoszokkal, hitbéli princípiumokkal vetekszik. „Az Internet mindenhol ott van: nagyvárosokban, kisebb falvakban, a fejlett és a most fejlődő országokban.” Már az Internet kialakulásának hajnalán megjelent a „világnagy falu” álma: az egyén virtuális lehetősége, hogy elmenekülhessen a nagyon is valóságos (tömegkommunikációval és tömegközlekedéssel átszótt) metropolisok zsúfoltságából a felvilágosodás idilli vidékére, természetes életébe, ahol mindenki egyéniségének megfelelő életformát találhat. Ez a hálózat ma már gyakorlatilag az egész világon elérhető. Képes arra, hogy információt továbbítson az Internetre kapcsolódó két vagy több számítógép és így a számítógépet használó emberek között. Ez az információ a számítógépen megjelenhet számok, szöveg, kép, hang vagy videó formájában, de a jövőben nincs akadálya annak, hogy más formák is használatba kerüljenek. A felhasználónak nem kell tördölnie azzal, hogy az információ hogyan, milyen úton jut el a rendeltetési helyére, ahogy egy hagyományos levelet megcímezve sem kell tördölnünk azzal, hogy a postás a postahivataltól hogyan jut el a címzettig. A mai alkalmazások az információ megjelenítését, illetve elküldését is rendkívül egyszerűvé teszik, elfedve a bonyolult technikai részleteket a felhasználók elől. A hálózat mindenütt ott van, s egyre több problémát megold helyettünk. Philippe Breton történeti és szociológiai nézőpontokat egyaránt érvényesítő könyvében például olyan mítoszként értel-

mezi a „világfalut” (village planétaire), amellyel mindennemű földi jelenségek, sőt, a természetes és a mesterséges képződmények (gépek, technikai eszközök) egyaránt interpretálhatók. Breton szerint ezáltal létrejött egy olyan globális és egységesítő világmagyarázat, amely minden tudományágra érvényes. Az utópiák utópiája.

Az Internet-metaphora lényeges eleme a határtalan fejlődés. Az állandó fejlődést nem a technika, a technológia magasrendűsége biztosítja, hanem az, hogy elképzelhetetlenül nagy tömegek állnak mögötte. Egyesek milliokról, mások százmilliokról beszélnek, de lassan a százmilliárdos nagyság is számításba jöhet (az Internet meghódítja a galaxisokat). A számok csak annyiban érdekesek, hogy egyre inkább elképzelhetetlen nagyságot sugallnak. S a hitetlenek számára ott a végső tromf: ne csak hostokat képzeljünk e számok mögé, hanem egyének milliárdjait. Hát persze: ahol „információs szupersztrádáról és szuperhálózatról” beszélnek,

ott – ha szuperember nincs is kéznél – legalább szuper szuper tömegekről kell beszélni. „Az Internet révén néhány perc alatt kapcsolatba léphetünk a többi sok millió számítógép bármelyikével, levelezhetünk, beszélgethetünk amerikai barátunkkal vagy az éppen Japánban tartózkodó kollégánkkal. A lehetőségek szinte korlátlanok, az Internet szédületes ütemben fejlődik.” – olvashatjuk egy „Mi az Internet ...” típusú tananyagban. Hatalmas tömegek előtt határtalan fejlődés áll.

Az Internet egyben a modern szabadságfogalom metaforája is. A szabadság ebben a felfogásban nem más, mint olyan dolog, amelynek nincs tulajdonosa. Az Internetet a közfelfogás szerint (jöllehet mindenki

tisztában van azzal, hogy az Internet őshazája az Egyesült Államok, s a Department of Defense az ő nemző apukája) a punk és hippy mozgalmakat már csak történelemkönyvekből ismerő diákok, hackerek és crackerek, a virtuális társadalom perifériájára sodródott cyberpunkok alapították, hogy borsot törjenek a technokrata elit kezébe került kormányhatalom orra alá. Ugyan mára elcsépelet fogalomná vált a kibertér és a kibernetikus társadalom, s a kiberkávéházról többet szokás beszélgetni, mint látogatni őket. Mégis létezik internetes közösség és közvélemény. S ez a – internetes fórumokon, IRC-csatornákon létező – közvélemény még mindig hordozza az Internet szabadságának mítoszát. A sza-

Valóban információs társadalom alakult ki, avagy az Internet nem más, mint a tömegkultúra új játékszere? Annyi biztos, a posztmodern társadalom talán legfontosabb játékszabálya az, hogy aki nem ismeri az írásba nem foglalt játékszabályokat, az kiesik a játékból. Azaz, akivel nem lehet az Interneten keresztül kommunikálni, azzal nem is érdemes.

badság fintora, hogy az Internet szabad felhasználóinak virtuális személyazonossága van. Eldönthetik, hogy milyen néven vagy neveken fognak megjelenni a hálózati közvélemény előtt. A hálólovagok gyakran csak ezen a néven ismerik egymást. Ez a hálózati közvélemény aktívabban él a véleményalkotás lehetőségével, mint a

hétköznapokban szokás. Szabadság? Vagy csak szabadság utáni halvány vágyakozás? Mindenesetre egy, az Internet üzleti lehetőségeivel foglalkozó tananyag leszögezi: „A hálózat nyitott, bárki kapcsolódhat hozzá. Magánember vagy cég, egyetem, kutatóintézet, állami hivatal, egyszóval mindenki. Természetesen nem ingyen.”

Irdatlan méretű információ: egyrészt nem lehet uralni, másrészt aki képes erre, az mindenható. Vagy legalábbis az első szuperember, Monte Christo nyomdokaiba lép. Az információ a metaforában úgy jelenik meg, mint a fetisizmus modern változata. Kérdés: valóban információs társadalom alakult ki, avagy az Internet nem más, mint a tömegkultúra új játékszere?

Annyi biztos, a posztmodern társadalom talán legfontosabb játékszabálya az, hogy aki nem ismeri az írásba nem foglalt játékszabályokat, az kiesik a játékból. Azaz, akivel nem lehet az Interneten keresztül kommunikálni, azzal nem is érdemes. Az információ megszerzése tehát hatalom. Sokak szerint azonban az Internet nem más, mint információs szeméttelp, s az Interneten szörfözők, *Váncsa István* szavaival élve, információs kukahuszárok. Az Internet információs „szénakazla” nem csak azért alakult ki, mert egyre újabb és újabb információk jelentek meg digitális formában: a ma keletkező információk átlag 90 százaléka számítógépen keletkezik és ennek egyre jelentősebb része jelenik meg az Interneten. A káoszt egyrészt az okozza, hogy az Interneten megjelenő információk igen jelentős része nem releváns információ, s mintegy gondolati hulladékkal szórja tele a valóban értékes információkat. Másrészt az Interneten található információk hypertext dokumentumokban találhatóak, s ezek egymással való összefonódása ugyancsak a releváns információk elrejtését eredményezi. Az internetes kereső eszközök (AltaVista és társai) pedig az ügyetlen kérdésekre adott tíz- és százezres nagyságrendű találati halmazokkal ugyancsak erősítik a releváns információ megtalálásának reménytelenségét. *Borges* univerzális káosz-bibliothékája elfeledtetni a hagyományos könyvtárak valóságos rendszerét. Mintha az utópista rendszerező tudósok – *Alsted* nagy terve, a csak részben létrejött „egyetemes közhelykönyvtár” (bibliotheca universalis locorum communium), azaz a tökéletes enciklopédia, vagy *Kuhlmann* egykötetes csodakönyvtára, a Bibliotheca Bibliothecarum, avagy *Leibniz* víziója a characteristica számítógépére, a tökéletes enciklopédiára és a tudósok akadémijára épülő platonista világgállamról – utópisztikus álmából csak a technika tökéletlen megoldása realizálódott volna és az álmok semmivé foszlottak. Hadd utaljak *Stanislaw Lem* „Kiberiádá”-jának hőseire, Trurlra és Klapančiuszra, akik a molekulák mozgáskonfigurációit értelmes információvá alakító

másodfajú démont építenek az okleveles zsvány számára: „A zsvány pedig üldögelte, és a briliánstű kopogása közben, amellyel a Démon papírszalagra írta a molekulák táncából kiszűrt információkat, olvasta és olvasta, mivel kell irtani a lenfojtó arankát, és hogy a labándiai Perus király lányát Garbundának hívták, és mit evett reggelire Rőtszakállú Frigyes, mielőtt hadat üzent a lombard népnek, és hány eletronhéjat számlálna a termonólium elem atomja, ha ilyen elem egyáltalán létezne, és mekkora a kukuruc nevű kismadar csőre, melynek motívumával a mamláj nép vabendi öskultúrája idején az égetett kerámiákat díszítették, és ...”

S rögtön el is jutottunk a sokat emlegetett vádhoz: az Internet a Gutenberg-galaxis széteséséhez vezetett. Az Internet kommunikációja: ha unod a barátnődet, a mozit, a videót, akkor ülj a számítógéped elé és kapcsolódj az Internetre! *Marshall McLuhan* az elektronikus média és az informatika már kezdetben is hihetetlen mértékű terjedését szemlélve alkotta meg már-már apokaliptikusnak ható jövődőlését, amelyben a hagyományos írásbeliségen alapuló kultúrát egy távolodó és egyre jobban széteső csillagrendszerként ábrázolta. A Gutenberg-galaxist felváltó új kulturális paradigma, a képekben, szimbólumokban, ikonikus kódokban való gondolkodás „szép új világa” elé nem csekély aggodalommal tekintett az írástudók archaikus értékeket féltő kasztja. A veszélyt a valódi kommunikáció hiánya jelenti. A hálózat varázsa beszippantja a gép előtt ülőt, mert nem tanulta meg a valódi kommunikációt. Ebben kétségtelenül hibás az iskola is, mert a tudást (a tényeket dicsőítő tudást), az információt mindenek fölé helyezi. Hibás a videóklipekre, képregényekre, szappanoperákra, a multiplex mozikra és tömegfogyasztásra berendezkedett audiovizuális kultúra, mert közhelyeket árul. *Umberto Eco* azonban arra is felhívja a figyelmünket, éppen a bolognai egyetem 800 éves fennállását ünneplő megnyitóján elhangzott beszédében, hogy az Internet újra közelebb vihet minket a betűhöz, az olvasáshoz, a Gutenberg-gal-

laxishoz. Hiszen a képernyőn betűk villognak a leggyakrabban.

Az Internet mint metafora egyben egy társadalmi modell metaforája is. Kialakul az információs elit: az a gyerek, aki minden reggel egy tanyáról indul el a távoli buszmegállóba (vagy egy pesti lakótelepről), már eleve hátrányban lesz a Sulinet kivételezett iskolájába járó gyerekekkel szemben. Egy nagyvonalú tanulmány szerint persze ez nem gond: telefont, televíziót is csak a Föld lakosságának elenyésző százaléka használ: „Az emberek kétharmada úgy éli le egész életét, hogy egyetlenegyszer sem telefonált. Az Internet esetében ez az arány egyelőre rosszabb, de ugyanúgy igaz, hogy akit el lehet érni az Interneten keresztül, azzal érdemes kommunikálni.” Még-

sincs mindenki a hálózaton – mondja szemérmesen a tanulmány írója. Hát persze: az Internet használatához rendelkezni kell a megfelelő műszaki kultúrával, ahogy a faxot sem képes mindenki használni, minimum olvasni kell tudni. „Persze az olvasás mint képesség szá-

munkra természetes, míg a számítógép kezelése még nem mindenkinek az. Idővel azonban ugyanolyan természetessé fog válni, mint az olvasás.” Igaz, a szerző azt is szemérmesen elhallgatja, hogy az ezredforduló egyre nagyobb problémája a számítógépes analfabétizmus: a gyerek tudja kezelni a távkapcsolót, az egeret, a botkormányt, a joystickot – csak a könyvet kezeli nehézkesen. Mintha a társadalom újraretegződésének lennénk tanúi. S a nagyobb veszély: a távmunka és az on-line vásárlás mindennaposá válásával kevésbé leszünk rászorítva arra, hogy emberek között legyünk. Van jobb szórakozás az Internetnél?

Az Internet mint erkölcsi modell: a netikett. Az Internet hamar kialakította saját

erkölcsi kódexét, ahogy minden kommunikáció megköveteli a kommunikációban résztvevők helyes magatartását. Ha nem tenné, nem volna kommunikáció: mindenki össze-vissza kiabálna, nem értenénk egymás szavát. Azonban ez az etikett újabban mintha kezdene önálló életet kezdeni. Az egyik piarista gimnázium Sulinet honlapján olvashatjuk a következő szöveget: „A SuliNet és az Internet etikáját – más erkölcsi rendszerekhez hasonlóan – megengedő és tiltó szabályok alkotják. Az Internet liberális szemléletű, vagyis nem mondja meg, hogy mit szabad, hanem csak a tiltásokat ismerteti tételesen. Ami nem tilos, és ami összeegyeztethető az Internet szellemével, az szabad. Az alábbiakban mi is ennek megfelelően ismertetjük a Suli-

Net és az Internet etikai normáit. Az Internet közösség etikátlanok és elfogadhatatlannak tart minden olyan cselekvést, amely arra irányul, hogy valaki 1) megpróbáljon jogosulatlanul hozzáférni az Internet erőforrásaihoz, 2.) más célra használja az Internetet, mint amire felhatalmazást ka-

pott, 3.) megzavarja az Internet működését, 4.) pazarolja az Internet emberi és fizikai erőforrásait, 5.) tönkretégye vagy megbontsa a számítógépes adatbázisok sértetlenségét, 6.) megsértse a személyiségi jogokat, betörjön mások magánéletébe.” Bizony. Kőbe lehetne vésní.

Virtuális valóság a valódi helyett: a boldog túlvilág mítosza a földi nyomorúsággal szemben. „Az Internet olyan virtuális valóság, amelynek világát szabadon bebarangolhatjuk és felfedezhetjük magunknak. A virtuális világ korlátlanul terjedőképes, a menük mérföldekre nyúlnak, ami kirekesztődik ezekből, az egyszerűen nem számít többé.” (Internetto: Cyber rotat) Az Internet tehát egyben virtuális valósággá is lett. Ugyan nem 3D világ, csak

Umberto Eco azonban arra is felhívja a figyelmünket, éppen a bolognai egyetem 800 éves fennállását ünneplő megnyitóján elhangzott beszédében, hogy az Internet újra közelebb vihet minket a betűhöz, az olvasáshoz, a Gutenberg-galaxishoz. Hiszen a képernyőn betűk villognak a leggyakrabban.

korlátozottan manipulálható a 3D játékokhoz képest – csak szavakban és viszonyokban léteznek. Persze sokszor a mi hétköznapi valóságunk se több: csak szavak és viszonyok. Érdekes: egy, a virtuális valóságról írt tanulmány nem is ismeri el az Internetet virtuális valóságnak, mert nem háromdimenziós. Ugyanakkor belátó is: „Jelenlegi formájában az elektronikus hálózatot nem szabadna virtuális valóságnak hívni. Igaz ugyan, hogy egyre inkább leképezi a valódi világot, hiszen vannak rajta virtuális városok, üzletek, kávéházak, könyvtárak, múzeumok, színházak, mozik, kaszinók, ... stb., ugyanúgy mint a valódi életben, de a virtuális intézmények közösségeit még nem lehet három dimenzióban megjeleníteni.” Ne-sze neked fikció.

Internet: a világ-nagy iskolai osztály. Amíg a felsőoktatásban természetesnek veszik az Internet hasznosságát és használhatóságát, addig az általános és középiskolai használatát illetően rendkívül megoszlanak a vélemények. Ennek egyrészt az az oka, hogy a tömegkultúra eszközei előszeretettel emelik ki a negatívumait, az árnyoldalakat: bombakészítés, pornó, kábítószerek és minden, ami belefér. Másrészt éppen ez az a terület, amellyel kapcsolatban a politika is többször színre lépett, s nem éppen népszerűségét növelve. Különösen felerősödött ez a kormányváltás óta: *Horn Gábor* egyenesen arról beszélt, hogy az új kormány annak ellenére szünteti be a Sulinet programot, hogy az „az összes magyar iskolát egyetlen informatikai hálózatba kapcsolva jelentős lépést tett nemcsak Európa, de a világ élvonalá irányába is”. A másik oldal viszont szinte egzaltáltan dicshatói a szeretett becézett „Hálót” és minden pedagógiai problémára itt keresi a

megoldást. Ők úgy gondolják, hogy a globális hipermédia-rendszerhez kapcsolódó nyitott tanulási környezetben a tanár szerepe jelentős mértékben változik: személyisége részben háttérbe szorul. A tanuló pedig speciális viszonyba kerül a tanulás technikai infrastruktúrájával, és új típusú kapcsolatot alakít ki a tudástartalmakkal. A változások jelentősen módosítani fogják a hagyományos tanár-diák viszonyt is, s a tanulók önálló képését számtalan program, információtechnológiai megoldás fogja segíteni. A virtuális világ egyben virtuális osztályteremmé válik. Persze sok igazság van mindkét fél érveiben. Én remélem, hogy az Internet metaforájának

Én remélem, hogy az Internet metaforájának boncolgatása után mindenki úgy véli majd: a tanár legfontosabb feladata az, hogy felhívja a figyelmet a metaforákban rejlő veszélyekre, a kibernetikus utópiák mérgező hatására. Remélem, hogy a következő nemzedék nem olyan közösségi lényekből áll majd, akik a hálózatban összekapcsolt agyakként, mint a számítógép gyermekei léteznek csupán.

boncolgatása után mindenki úgy véli majd: a tanár legfontosabb feladata az, hogy felhívja a figyelmet a metaforákban rejlő veszélyekre, a kibernetikus utópiák mérgező hatására. Remélem, hogy a következő nemzedék nem olyan közösségi lényekből áll majd, akik a hálózatban összekapcsolt agyakként, mint a számítógép gyermekei lé-

teznek csupán.

Internet: intertextuális labirintus. A világot beszövő információs háló természetét a legjobban talán a dokumentumok intertextuális kapcsolatával jellemezhetnénk. Az objektumok eredeti határai elmosódnak. Posztmodern világ ez, ahol az egyik gondolat átbukdácsol egy másik gondolatba és hosszú vándorlás után visszatér önmagához. Eco számtalan példával jellemzi ezt a sajátos idézési folyamatot, nekem legjobban az „E.T.” példája tetszik, ahol a filmben felbukkannak a „Csillagok háborúja”-nak figurái. Idézet idézőjel nélkül. S egyben labirintus is. A barokk korban a világot labirintushoz hasonlították: a tévelygő vándort csak a hit égi sugara ve-

zethette ki belőle. Most magunk csinálunk labirintust belőle, s elképzelhető, hogy már nem találjuk meg a kiutat. Minél beljebb megyünk, annál több falat és folyosót építünk magunk köré. Mindenesetre ez a kis írás az Interneten található szövegekből fonódott össze, maga is szöveglabirintussá válva. Kibogozásához a következő címekre van szükség:

http://www.contedu.jpte.hu/~fapapucs/anyagok/mi_az_internet/miazint.htm
<http://www.isys.hu/bg/page4.htm>
http://larix.efe.hu/erdinf/jegyzet/internet_uzlet/page3.htm
<http://net.hu/internet-uzlet/2.html>
<http://chiara.csoma.elte.hu/~pera/internet/1.html>
<http://www.elte.hu/kation/koala/miaz.htm>
<http://www.bayer.hu/media98.html>

http://www.szdsz.hu/parlament_beszedekek_24.html
<http://pc3.piarista-kkt.sulinet.hu/netikett1.htm>
http://www.mataev.net/netheads/cikk_jun.html
<http://www.c3.hu/scripta/scripta0/replika/2324/20mor.htm>
<http://www.oki.hu/upsz/1997-07/index.html>
<http://www.btk.elte.hu/palimpszeszt/pali10/11.htm>
<http://www.kfki.hu/~cheminfo/hun/teazo/gyujt/updike.html>
<http://www.c3.hu/scripta/scripta0/replika/25/16brown.htm>
<http://www.neumann-haz.hu/digital/educatio/1997tel/review/szem1.html>
<http://www.szak.hu/nyelweb/sz5.html>

Bakonyi Géza

A világ mint könyvtár, tehát képzet (Jorge Luis Borges Bábeli könyvtára)

A posztmodern prózairodalom atyjaként aposztrofált Jorge Luis Borges művei azon nyelvíségtapasztalat horizontjában keletkeztek, amely már túllépett a nyelvet ember alkotta eszközként meghatározó elképzeléseken és felismerte a nyelvnek kiszolgáltatott ember esendőségét.

A kulturális hagyományok szövegüniverzumának jelenléte a mindenkori nyelvi megnyilatkozást megelőző tapasztalatként relativálta a cselekményszerű és valamely külső instancia köré szövődő elbeszélések lehetőségét, és olyan narratívákat eredményezett, melyek az elbeszélhetőséget más erővonalak mentén szervezték. Így keletkeztek például a lexikonregények (vö. *Temesi Ferenc*: 'A por', *Milorad Pavić*: 'Kazár szótár' és *Lawrence Norfolk*: 'A Lemprière-lexikon'), ahol a dolgok helyét nyelvi reprezentánsuk jelöli ki. És így keletkezett a 'Bábeli Könyvtár' is, amely Borges világában egy szövegszerűen alakuló univerzum allegorézise.

A könyvtár egyfajta világelképzelés, amely ugyanazon mitologikus kódok működtetésével épül fel, mint a könyvtárat alkotó mitologikus szövegek, ilyen értelem-

ben a könyvtár önépítő struktúra. Axiómákkal – vagyis tiszta nyelvi kijelentésekkel – határozható meg a léte: „ab aeterno létezik”, és „az ortográfiai jelek száma huzsonöt”. Továbbá: a könyvtárat „meghatározatlan és talán végtelen számú, hatszög alakú galéria alkotja”, akárcsak az univerzumot a végtelen számú galaxis. A könyvtár tér, ahová az ember születik, ahol zárándokol és ahol meghal. A hatszögek, melyek az idealisták szerint „az abszolút tér szűkszerű formái”, életterek. Még tovább: a könyvtárban fellelhető az összes könyv, „a hús-egynéhány ortográfiai jel valamennyi – bár nagyszámú, de mégsem végtelen – lehetséges kombinációja”, a már megírt és a még megírható könyvek, a múlt, a jelen és a jövő könyvei. A könyvtárban minden idők minden könyve megtalálható minden nyelven. Mert minden könyv hasonló ele-

mekből áll: „a szóköz, a pont, a vessző és az ábécé huszonkét betűje”. A huszonöt írásjel minden lehetséges változata, összes kombinatorikus variációja értelmet nyer a könyvtár valamely titkos nyelvén, tehát a könyvtár magába foglalja az univerzum összes nyelvét is: „N számú lehetséges nyelv használja ugyanazt a szókészletet” más-más értelemmel. A könyvtár határtalan és periodikus tér-idő kontinuum, amelyben a véges számú könyvek végtelenszer ismétlődnek, ahol az olvasó szükségképpen utazó is. A tökéletesség iránti vágyában pedig keresővé válik, és megteremti könyvtárának üdvörténetét: meg kell keresni a Könyv Emberét, aki elolvasta a totális könyvet, „amely az összes többinek kulcsa és tökéletes összefoglalása”, hogy „egyetlen lényben kapjon értelmet a Te hatalmas Könyvtárad”.

A könyvkultusz kialakulása a szóbeliség, az élőbeszéd hatalomvesztésével indult el. Az ókor embere számára az élő szó többet ért, mert – ahogyan Borges idézi *Platónt* – „A mester megválaszthatja a tanítványát, a könyv ellenben nem választhatja meg olvasóit, akik esetleg gonoszak vagy ostobák” („A könyvkultuszról”). Az írott szó fegyver. Az ember kiszolgáltatott a szövegszerű organizmusoknak: akár egyetlen könyvnek, akár egy egész könyvtárnak. *Letizia Álvarez de Toledo* szerint – írja egyik lábjegyzetében Borges – „a hatalmas Könyvtár felesleges; tulajdonképpen elegendő volna egyetlen kötet szokványos formátumban, ... amely kötet végtelen számú, végtelenül finom lapokból állna. E selymesen finom »zsebkalauz« kezelése nem lenne kényelmes; minden látható lap ugyanolyan lapokká válna szét” (Bábeli könyvtár). Ez a könyv aztán a Homokkönyvben testesül meg, Borges egy későbbi elbeszélésében. Egy könyvről van benne szó, amely felirata szerint Holy Writ, vagyis Szentírás, neve szerint pedig Homokkönyv, „mivel sem a könyvnek, sem a homoknak nincs se eleje, se vége”. A címlap és az első lap közé ugyanis állandóan bekeveredik egypár lap, mintha a könyvből sarjadna. (Homokkönyv)

A szent könyvek kiténtetett helyet fog-

lálnak el minden könyvtárban, illetőleg kultúrában, hiszen az adott kultúra totális könyvét testesítik meg és az adott nép (olvasók/keresők) üdvörténetét beszélik el. A totális könyvek, szentkönyvek, vagy az úgynevezett homokkönyvek tulajdonképpen duplikátumok: annak a világnak (könyvtárnak) a leírását tartalmazzák, amelynek maguk is részei. Ezért szólnak a keresztény filozófusok gyakran két szentírásról, Borges írja: „Abból a gondolatból, hogy egykor írt egy könyvet az istenség, arra az elképzelésre jutottak, hogy valójában kettőt írt, s hogy a második maga az univerzum.” („A könyvkultuszról”)

A borgeszi „könyvtár mint tér” elképzelés – saját struktúrájánál fogva – textuálisan továbbgyűrűzött a szöveguniverzumban. *Umberto Eco* „A rózsa neve” című regényében a könyvtár a Borgeséhez hasonló szerkezetű labirintus: „Öt négyszögű, vagyis nagyjából trapéz alakú, egy-egy ablakos szoba veszi körül az ablaktalan, hétszögű helyiséget, ahová a lépcső vezet.” S bár itt a teret nem hatszögek alkotják, mégsem annyira ez a különbség az érdekes, hanem az Aedificium elrendezettsége. Minden helyiséget egy betű jelöl, és teremről teremre haladva összeolvassa őket földrészek neveit adják ki. A könyvtár tehát a világ térképét utánozza. „A könyvek helyét pedig származási helyük határozza meg: az, hogy szerzőik hol születtek, vagy... hogy hol kellett volna születniük.” Eco könyvtárában Jorge atya a könyvtáros, és a szerző erről leplezetlenül vall: „Kellott nekem egy könyvtárt őrző vak ember (jó elbeszélői ötletnek tartottam) és könyvtár plusz vak ember semmiképpen sem eredményezhet mást, mint Borgest, már csak azért is, mert aki adós, az fizessen.” (Széjlegyzetek A rózsa nevéhez)

Borges „Bábeli Könyvtár”-ának kontextusába számos olyan mű tartozik, amely a könyvet egyfajta „a dolgoknak rendet/helyet teremtő struktúráként” tematizálja. Nemcsak a már említett lexikonregényeket lehetne itt felsorolni, hanem minden szövegszerűen építkező és éppen ezért önépítő fiktív világot. Legújában

már cybervilágokkal is számolnunk kell, melyek – textuálisan nézve – szintén egy jelsor, egy digitális jelsor avagy mátrix eredményei. (A számítógépek működésére emlékeztethet minket a Bábeli könyvtár nyelve is, a huszonöt ortográfiai jelből álló ábécé betűinek kombinatorikus variációja,

ahol a szóköz, vagyis az üres hely is jelértékűnek számít. Ez csak a digitális írás-módok sajátja.) Azonban egy virtuális könyvtár lehetőségeinek felvázolása már kimerítené jelen eszme-futtatás (többdimenziós) kereteit...

Sz. Molnár Szilvia

Az átmenet retorikája

Gustave Flaubert: Bouvard és Pécuchet

A középszintű oktatás Flaubert munkásságának egyetlen kanonikus darabjaként tartja számon a „Bovaryné”-t. Teljes joggal, hiszen – minden bizonnyal – a műfaj történetének egyik legfontosabb alkotásáról van szó: tanulmányozása nélkülözhetetlen a „realizmus” történeti távlatú értelmezéséhez. Emellett persze a szerző egyéb művei is hozzájárulhatnak a 19. századi prózafordulat értelmezhetőségéhez. „Vagy túl későn jöttünk, vagy túl korán: azt kell vállalnunk, ami a legnehezebb és a legkevésbé dicsőséges: az átmenetet.” – mondja a francia regényíró.

Vessünk egy pillantást tehát arra a szövegére is, amely ugyan nem feltétlenül rendezte át a prózatörténetet, mégis számos ponton megerősítheti, vagy relativálhatja a főmű tapasztalatát.

Flaubert életművének jelentőségét az irodalomtörténet-írás elsősorban a romantika stíluseszmejének meghaladásában és a realista regény újszerű megformálásának poétikai tapasztalatában vélte felismerni. (1) Ez a megállapítás kétségekívül utal a szerző írásainak korszakváltó sajátosságaira. Itt azonban érdemes arra utalnunk, hogy a realizmus irányzatának szűkítő megközelítésénél tágabb értelmezői rendszerben is gondolkodhatunk. Annál is inkább, mivel a romantika és a realizmus pusztán dichotóm szembeállításánál e két irányzat kapcsolata bonyolultabbnak tűnik.

Szegedy-Maszák Mihály Kemény Zsigmondról szóló monográfiájának első fejezetében (2) arra tesz kísérletet, hogy az eddig igen ellentmondásosan megítélt realizmust újabb szempontok felhasználásával vizsgálja. Módszere abban áll, hogy felvázolja és értékeli a különféle, a 19. századi irányzatot definiáló nézeteket. Véleménye szerint „a

realista regény olykor nem annyira cáfolja a romantikus értékeket, mint inkább olyan már adott vonatkozási rendszer részeinek tekinti őket, amellyel számolnia kell.” (3) A történeti befogadó a Flaubert-szövegek olvasásakor azonban a realizmus meghaladásának bizonyos jeleivel is szembesül. Szegedy-Maszák Mihály (a jelen dolgozatban elemzendő „Bouvard és Pécuchet” című regény kapcsán) erre a lehetőségre is utal. Igaz ugyan, hogy a „realizmus nyelvek, tudatok, világfölfogások többféleségét igényli, de a teljes értékviszonylagosság, a közösségi hiedelemrendszerek felbomlása már ellentétben áll vele.” (4) Nézete szerint, emiatt nem tekinthető realista műnek e kései regény. Ez az elgondolás arra figyelmeztet, hogy értelmezésünkben inkább a 19. század végének összetettebb irodalomtörténeti képét vegyük alapul. Ezért az elkövetkezendőkben megpróbálnánk egy árnyaltabb szemléleti módszer segítségével vizsgálni néhány kiemelt szempontot. A „Bouvard és Pécuchet” esetében a szubjektumhoz kötődő lételméleti sajátosságokat, valamint a regényben megjelenített történelem- és művészetfelfogás néhány jellem-

zójét tárgyalnánk. Az irodalmi modernség többszartú értelmezésének ismeretében (5) a kései Flaubert-műveket úgy is vizsgálhatjuk, mint a klasszikus modernség horizontjára nyitó szövegeket; vagyis elmondhatjuk, hogy az irányzatokon túllépő, de azokat egységesítő formák mentén szintén párbeszédre léphetünk az egyes irodalmi a-kotásokkal.

Hans Blumenberg korszakértelmező munkájában (,Die legitimität der Neuzeit') kiemeli, (6) hogy a korszakküszöb jelenségét sajátos módon kell értékelnünk. Egyszerre érvényesül ugyanis benne a még be nem következett, de a már meghaladott elem is. A korszakforduló előtti idő kiemel valami olyasmit (új tényező), amit majd csak a rákövetkező paradigma valósít meg. Ezért állítható az, hogy egy korszakalkotó sajátosság a régi és az új együtteséből áll össze. Mivel egy korszakküszöböt csak innen és túl láthatunk, ezért véleménye szerint, „a korszakváltásoknak nincsenek szemtanúi”. A szemtanúk ugyanis vagy a korszakhatár egyik, vagy a másik oldalán állnak. Ez a hipotézis a kései Flaubert-szövegek, főként a ,Bouvard és Pécuchet' értelmezésében is segítségünkre lehet. A korabeli kritikák elmarasztaló véleményei is jelzik, hogy e művek esetleg olyan kérdéseket is felvetnek, amelyek majd csak a későbbi korszakoknak lesznek rendszeralkotó fogalmai. (7) Ha e problémakört a művészi gondolkodás szintjén vizsgáljuk, akkor elmondható, hogy „Nem a témapreferenciák vagy az irodalmi beszéd tárgyának átalakulása utal az új korszakküszöbökre, hanem a róluk gondoltak igazságtartalmához való viszony módosulása.” (8) Ebben a folyamatban a „régiszerkezet új funkciókkal való betöltése” éppúgy megtalálható, „mint a régi funkciók új szerkezetben való megjelenése”. (9)

Abban, hogy felismerjük egy irodalmi mű paradigmaváltó jellegét, mindenképp befogadástörténetének alakulása lehet a segítségünkre. *Hans Robert Jauss* esztétikai *distancia* fogalma utal az egyes művekben konkretizálható szemléletváltás lényegiségének megérthetőségére. (10) Így tehát egy adott elvárás horizontba akkor

nem illeszthető be az irodalmi alkotás, ha vagy a fennálló értékeket tagadja meg, vagy innovatív funkciót hordoz. Ez a közönség kritikai reakcióiban (például spontán siker, elutasítás vagy megbotránkozás, szörványos egyetértés, lassú vagy elkésett megértés) mutatkozhat meg. Amikor az irodalmi mű esztéticitását ennek a távol-ságnak a fényében vizsgáljuk, láthatjuk, hogy az, ami kezdetben idegenkedést váltott ki, a későbbi olvasók számára eltűnik, sőt „elfogadott elvárásaként” jelenik meg a rákövetkező „esztétikai tapasztalatok horizontjában”. (11) *Gustave Flaubert*-t ma már a modern regény előfutáraként tartja számon az irodalomtörténet. Saját korában azonban ellenállást váltottak ki művei, itt elég, ha csak a ,Bovaryné' körüli zűrzavarra gondolunk. Megjelenését követően a szerzőt azonnal beperelték közérkölcse elleni vétségért. Amikor 1880-ban meghalt, „szinte senki sem gyászolta. Akadt, aki bolondnak találta, akadt, aki tanító-mesternek, akadt, aki kártevőnek, ám mindenki megegyezett abban – és ez Franciaországban a halálos ítélettel egyenlő –, hogy Flaubert unalmas.” (12) Az idő múlásával azonban már úgy tekintettek rá, mint *Baudelaire* mellett a másik nagy alkotóra, aki a 20. századi irodalmi átalakulásokat készítette elő. (13)

Flaubert munkásságára 1870 és 1880 között a töredékesség volt jellemző. Ebből az időszakból több újakezdett, megszakított vagy befejezetlen műről tudunk, amelyek egyben nézőpontváltásról is tanúskodnak. Az 1870-es évek elején harmadszor fogalmazza át a ,Szent Antal megkísértésé'-t, amely végleges formáját elnyerve 1874-ben lát napvilágot. Ugyanebben az évben a ,Szalambó' új kiadását készíti elő, miközben már a ,Bouvard és Pécuchet' című regényén dolgozik, amely 1880-ban bekövetkezett halála miatt befejezetlenül maradt az utókorra. Hasonló sorsra jutottak a ,Sous Napoléon III.' (,III. Napóleon idején'), illetve a ,La bataille des Thermopyles' (,A thermophylei csata') szövegkezdemenyei is. (14)

Jorge Luis Borges ,A Bouvard és Pécuchet' védelmében' (15) című írásában szól

a regény fogadtatásáról, és különböző példákat említ arra, hogy az akkori értekezők többször hozták kapcsolatba a két barát történetét Faust legendájával. (16) Goethe drámai alkotásának első részében Faust kezdő mondataiból megtudhatjuk, hogy hiába tanulmányozta át a különféle diszciplínákat (filozófia, jog-, orvostudomány, teológia stb.), mégis úgy érzi, semmivel sem lett bölcsebb a kezdetekhez képest.

Bouvard és Pécuchet is hasonló célt tűznek ki maguk elé. Felhagynak írnoki munkájukkal és Párizsból vidéki birtokukra vonulnak vissza. Reményeik szerint itt módjuk lesz megismerni a földművelés, növénytermesztés mellett a különféle tudományok rejtelmét is. Kezdeti lelkesedésüket kudarcok sorozata töri meg s utolsó elhatározásként úgy döntenek, hogy visszatérnek a másolás elfoglaltságához. Látszólag a „Faust” kiindulópontja és a két írnok végső felismerése egy és ugyanaz (17): a könyvek sokaságának ismerete nem segít hozzá az abszolút tudás megszerzéséhez.

Faust azonban halála előtt mégis megtalálja a kiutat, rájön arra, mi teheti boldoggá az emberiséget. Az egyetlen lehetőség a kiteljesedésre a tevékeny életvitelben, az állandó munkálkodásban rejlik. A tettek színtere az, ahol a szubjektum világformáló képességét bizonyíthatja. Flaubert regényében a két főszereplő tudományos és szépirodalmi művek tucatjait olvassa el és ezekhez kísérleteket is végeznek. Így kívánnak megbizonyosodni a kü-

lönböző teóriák helyességéről. Úgy vélik, személyes tapasztalataik is előbbre viszik felismeréseiket. Tetteik azonban többségükben nem igazolják elméleti feltevéseiket, sőt magukat a műveket is ellentmondásosnak találják. Ez utóbbi jelenség fölötti méltatlankodásuk talán naivnak is tűnhet, hiszen már a 16. században Montaigne a tapasztalásról szóló esszéjében (18) – ha némileg túlozva és ironikusan is

–, de arról értekezik, hogy a filozófusok azok, akik „kicifrázva” írják le a Természetet, s ez az oka annak, hogy egy témáról oly sok különböző vélemény fogalmazódik meg. A „Bouvard és Pécuchet” konklúziója tehát az lesz, hogy az elmélet mellett a gyakorlat is járhatatlan útnak bizonyul a valódi megismerésben. A mű ezen végkicsengése mindenképpen fordulópont a korszak gondolkodásában. Egyrészt jelzi a fausti individuumszempont fenntarthatóságának problematikus voltát, másrészt pedig a pozitíviztikus tudásszerkezet meghaladására is kísérletet tesz. A két főszereplőnek a

statikus kérdésfeltevéseket elutasító, az állandó megújulást kereső attitűdje már előrevetíti a centrális értékektől való eltávolodást, s így az újkantiánus ismeretkritikai nézőpont elgondolásai is bevonhatók lesznek a Flaubert-szövegek értelmezési hálójába. (19)

Flaubert egyik *Mme Roger des Genettes*-hez intézett levelében (1872. augusztus 19.) ezt írja: „C’est l’histoire de ces hommes qui copient une espece d’ency-

A „Bouvard és Pécuchet” konklúziója tehát az lesz, hogy az elmélet mellett a gyakorlat is járhatatlan útnak bizonyul a valódi megismerésben. A mű ezen végkicsengése mindenképpen fordulópont a korszak gondolkodásában. Egyrészt jelzi a fausti individuumszempont fenntarthatóságának problematikus voltát, másrészt pedig a pozitíviztikus tudásszerkezet meghaladására is kísérletet tesz. A két főszereplőnek a statikus kérdésfeltevéseket elutasító, az állandó megújulást kereső attitűdje már előrevetíti a centrális értékektől való eltávolodást, s így az újkantiánus ismeretkritikai nézőpont elgondolásai is bevonhatók lesznek a Flaubert-szövegek értelmezési hálójába.

clopédie critique en farce.” (20) A Flaubert-szövegek elemzőinek meglátása szerint a vessző hiánya a copier ige után érdekes, új értelmezést adhat az idézett gondolatnak, de magának a műnek is. A vessző a jelentést úgy módosítaná, hogy a regény mindössze „két jóember története, akik másolnak” lesz, és hogy ezt enciklopédiához hasonlíthatnánk. A mondat második fele (vessző nélkül) értelemszerűen a másolás körébe vonja az egész regény kontextusát. Ez viszont azt is jelentheti, hogy a két barát saját történetét másolja. Ez a játék azért lehet tanulságos, mert így előreutaló jelleggel már eszünkbe juttathatja a posztmodern esztétika egyik fontos tételét. Ez pedig az irodalmi mű önreferencialitásának kérdése. Erre már-már klasszikussá váló példaként Italo Calvino „Ha egy téli éjszakán egy utazó” című regényét említhetjük, ahol az írás aktusa egyben a mű témája is. Ez maga után vonja a hagyományos befogadói szerep átalakulásának lehetőségét is, hiszen az olvasás folyamata már önmagában is leköti a figyelmet. Mivel köztes pozícióról van szó, a másolás során e dialogikus viszony még tovább módosul, a másoló értelmezőként is funkcionál, mialatt egy már meglévő írást sokszorozót. Kiváltságos helyzetben van – ez könnyen belátható –, elég csak arra gondolnunk, hogy ez az egyetlen mód az „író és az olvasó közt tátongó szakadék áthidalására”. (21) E feladat vonzerejének lényege abban áll, hogy a másoló két idősíkbán él egyszerre: az olvasásában és az írásában, s mindeközben nem kell attól tartania, hogy „cselekvése anyaggá, tárggyá konkretizálódik.” (22) *Michel Foucault* is felteszi a kérdést: „Mit is másolnak ők tulajdonképpen?” A lehetőségek száma végtelen: „a saját könyveiket, az összes többi könyvet és azt, amely kétségkívül a Bouvard és Pécuchet.” (23) A reprodukálás az eredeti műhöz képest csak egész apró eltérést mutat (ez eredendően már keletkezésük időbeli különbségéből is adódik). A másolás, a lineáris időviszonyok felszámolásával, a visszatérő elemekben realizálja tárgyát. Ennek pedig egyenes következménye az irodalmi mű originalitásának

megkérdőjelezése.

Flaubert regényében a könyv és a könyvtár fogalma szoros kapcsolatban áll egymással. A két kutató barát vagy saját, vagy ismerőseik könyvtárából szerzi meg az éppen soronlévő tudományok vizsgálatához szükséges könyveket. A könyvtár az évszázadok során felhalmozódott, bárki számára hozzáférhető tudás kódrendszerét tárolja. A könyvtárból épp oly esetleges a választás, mint a „Bouvard és Pécuchet”-ben is az. A szereplők a gyűjteményükben éppen megtalálható mű segítségével kezdik feltárni az adott problémát. Ez a véletlen tényező az abszolút tudás megszerzésében akadályt képezhet, hiszen szűkítő jellegénél fogva az alkalmasszerűen kiválasztott művek reprezentálják a soron lévő témáról szóló ismereteket. Ennek a feszültségnek a feloldására tett kísérletet a 20. században Jorge Luis Borges, akinek műveiben visszatérő fikciós elemként jelenik meg a Könyv, mint a mindent magába foglaló tudás lehetséges fikciója. A „Bábeli könyvtár” című írásában két lehetőséget vet fel. Az első egy olyan könyvtár létrehozására irányulna, amely minden könyvet magába foglal, a második pedig egy olyan könyv, amely „az összes többinek a kulcsa”. (24) A „Bouvard és Pécuchet”-ben a bibliotéka mellett a múzeum mutatkozik meg úgy, mint az emberiség produktumainak tárháza. A reprezentáció vágya nemcsak múzeumunk többszöri átalakítására készíti őket, hanem kertiük „berendezésére” is. A II. fejezetben olvashatunk arról, hogy miként próbálják helyrehozni kissé megviselt birtokukat. „A kertek építészete” című munka (erre is véletlenül bukkannak könyvtárunkban) lesz a segítségükre. Ebből megismerik például a „melankolikus és romantikus”, a „borzalmas” típusok mellett a „komoly”, a „fenséges” és a „fantasztikus” formákat is. A két barát végül mindegyikből merít ötletet, s így hozzák létre a nagy „csodát”, amely Cheygnollesban párját ritkítja. A cseppkőbarlang másától a viharvert fánkon, kínai pagodán, etruszk síron át szinte mindent belezsúfolnak alkotásukba. Ez az imitációs mód megfosztja a jelölőt (pago-

da, etruszk sír) valódi funkciójától, vagyis már nem arra utal, amire eredetileg, tehát a jelöltre. Ezzel a signifié-signifiant viszony felborul, s maga az egész jel is átalakul, csupán csak az utánzás eszköze lesz. Másrészt ezeknek a tárgyakkal nem az egységére kerül a hangsúly, hanem arra, hogy egy összkép részeként, egységükben mit mutatnak. A kert másik nevezetessége a benne hallható visszhang, amely mint önismétlő forma a tükörkép-effektus egyik variációja.

A szerepjáték az egész regényt megátárazó motívum. A két főszereplő sokszor annyira belemélyed egy-egy kérdéskör tanulmányozásába, hogy azzal szinte már teljesen azonosul, akár földművelésről, akár vallásos áhitatról legyen szó. Talán épp e mindent szerepként felfogó magatartásforma is az oka annak, hogy újabb és újabb témákkal kezdenek foglalkozni. Előfordul, hogy valamely kudarc következményeként kerülnek közelebb egy addig ismeretlen problémához. Például a sajátos eljárással kialakított konzervkészítő

tevékenységük robbanáshoz vezet s ebben a felettébb kínos helyzetben azon elmélkednek, mi lehet az oka ennek a sok kudarcnak. Végző következtetésük az lesz, hogy ez utóbbi szerencsétlenség azért történhetett meg, mert nem tanultak vegytant. Így térnek rá a kémiai jelenségek vizsgálatára. A tudatosságot nélkülöző, de folyamatosan újraéledő kíváncsiság és a szerepjáték mélyén az én bizonytalansága húzódik meg. Ezzel magyarázható az is, amikor apró sikereik után művészeknek

vagy éppen filozófusoknak vélik magukat. Egy általuk meg nem tapasztalt, így rajtuk kívül eső világ iránti vágyódás vezeti őket vissza különféle korokba, különböző felfogásokhoz. A maguk által létrehozott imaginárius tér lesz a káprázat új helyszíne, ami már nem az éjszakát, a vágy előtt kitérülő bizonytalan ürességet, hanem – ellenkezőleg – az ébrenléteket, a fáradhatatlan várakozást, a tudós buzgalmat jelenti. (25) Ebben az újszerű, fiktív világban keresi önmagát Bouvard és Pécuchet.

Ötleitekkel, kísérleteitekkel sokszor valóban neveltségessé válnak. Megállapításaik mégis olyan pontokat érintenek, amelyeket érdemes továbbgondolni. A rengeteg szakterület közül most csak kettőt emelnék ki, vagyis a műben megformált történelemszemléletet és művészetértelmezést.

A historikum kérdése iránti érdeklődésük előzménye is kudarcok sorozata, például sehogy sem igazodnak ki a kelta régiségtanban. Ezt annak tulajdonítják, hogy nem ismerik jól a történelmet. Belekezdenek a munkába, de idővel csökken a

lelkességük, mert megrendül bizalmuk a történetírók iránt. Az ebből önmaguk számára levonható következtetés: „Hogy részleghajlás nélkül ítélhessen az ember, ismernie kellene az összes történelmi műveket, emlékiratokat, újságokat, kéziratokat, mert a legkisebb részlet elhanyagolása is tévedést eredményezhet, mely ismét újabbakra vezetne, a végtelenségig.” (26) Az elfogultság nélküli ítéletalkotás lehetséges feltétele az időbeli távolság megléte az elemző és a vizsgált esemény között:

A tudatosságot nélkülöző, de folyamatosan újraéledő kíváncsiság és a szerepjáték mélyén az én bizonytalansága húzódik meg. Ezzel magyarázható az is, amikor apró sikereik után művészeknek vagy éppen filozófusoknak vélik magukat. Egy általuk meg nem tapasztalt, így rajtuk kívül eső világ iránti vágyódás vezeti őket vissza különféle korokba, különböző felfogásokhoz. A maguk által létrehozott imaginárius tér lesz a káprázat új helyszíne, ami már nem az éjszakát, a vágy előtt kitérülő bizonytalan ürességet; hanem – ellenkezőleg – az ébrenléteket, a fáradhatatlan várakozást, a tudós buzgalmat jelenti.

„A szerzők messze esvén a dolgoktól, szenvedély nélkül szólhatnak róluk.” (27) Az évszámok pontatlanságai is bosszantják őket, ezért inkább a történelembölcselet mellett döntenek. *Reinhardt Koselleck* szerint a kortárs horizont elsőlegességét a történelmi események megítélésében a 18. századig az okozta, hogy a történések közötti összefüggéseket „jelentésegységeknek fogták fel”. Ez pedig azok elbeszélhetőségét vonta maga után. (28) A kronológia szerepéről így vélekedik: „Míg az elbeszélhető eseményeknél az »előtte történt« és az »utána történt« éppenséggel az elbeszélés alkotóelemei, addig a kronológiai meghatározások szigorú kerete nyilván kevésbé szükséges ahhoz, hogy állapotokat vagy hosszú időtartamot írthasson le.” (29) Egy hosszabb időszak megítélésének hitelessége nem függ annak egészen pontos datálásától. A múlt történéseinek elemzése során a másik mértékadó kritérium a szelekció alkalmazása. Az utólagos feltárás során, írja Koselleck, a régebbi történéseknek már csak a fikciója

adott a számunkra, a valóságos elmúlt. Később ehhez azt is hozzáteszi: „Ez nem jelenti viszont, hogy egy történelmi eseményt tetszés szerint vagy önkényesen tételezzünk, a forrásanyag ellenőrzése ugyanis kizárja mindazt, ami nem állítható róla. Azt azonban már nem írja elő, hogy mi állítható róla.” (30) A válogatás azért sem jelent kizárást, mert: „Egy rendszer emlékezetében saját szelekcióinak történetét reprodukálja. És ebbe belefoglalódnak – mint horizont – a nem megvalósult szelektívítások is. Mindezekből áll össze a világtörténet.” (31) A Flaubert-regényben

felmerül annak lehetősége is, hogy talán a mesék „igazabbak”, mint a történetírók meglátásai. Ennek a felvetésnek a következménye a mítoszok és a történelmi leírások közötti oppozíció feltárásában ragadható meg. Azok az architextusok, amelyek körülvesznek bennünket (mítoszok, legendák, mesék), nem célorientált szövegek, szemben a történelmi, elemző munkákkal. A finalitás hiánya azt eredményezi, hogy az akadémikus normarendszer szemszögéből ezek nem tekinthetők kanonikusnak. A fiktív szövegek iránti érdeklődése vezet a két barátot az irodalomhoz. Kiindulópontot a regényekben találnak. A prózai alkotásokat a drámai műfajok követik. Végül maguk is megpróbálkoznak a regény-, illetve versírással. Kísérleteikkel hamar felhagynak, mert úgy látják, nem ismerik jól a különféle esztétikai kategóriákat. Ezek tanulmányozása során (Mi a szép?, Mi a fenség?) is gyakorlati értékeket keresnek. Abban a hagyományban állnak, amely az irodalmat úgy képzei el, mint

ami a valóság leké-

pezésére szolgál. A mimézisen alapuló interpretáció mellett a műalkotásoknak a tanító, példaadó funkcióját tartják megfigyelendőnek és értékesnek: „Vaucorbeil is úgy találta, hogy a művészeteknek csak egy célja lehet: a tömegek felemelése.” (32) A 19. századi ismeretelmélettel szembehelyezkedő fenomenológiai kritika lesz az, amely az esztétikum értelmezését új alapokról kísérel meg. „Ez a kritika megmutatta, hogy tévútra vezet minden olyan kísérlet, amely az esztétikum létmódját a valóságtapasztalat modifikációjaként próbálja értelmezni.” (33) A harmadik aspek-

A Flaubert-regényben felmerül annak lehetősége is, hogy talán a mesék „igazabbak”, mint a történetírók meglátásai. Ennek a felvetésnek a következménye a mítoszok és a történelmi leírások közötti oppozíció feltárásában ragadható meg. Azok az architextusok, amelyek körülvesznek bennünket (mítoszok, legendák, mesék), nem célorientált szövegek, szemben a történelmi, elemző munkákkal. A finalitás hiánya azt eredményezi, hogy az akadémikus normarendszer szemszögéből ezek nem tekinthetők kanonikusnak.

tusa a regényben konkretizált művészet-felfogásnak az irodalmi produktumnak mint szociálisan érdekfűggő jelenségnek az értékelése: „A művészet erkölcsi tartalma mindenki számára azon a ponton nyilatkozik meg, amely érdekeinek a legkedvezőbb. Az emberek nem szeretik az irodalmat.”

Ez az elgondolás szinte már előrevetíti az irodalomnak a modern társadalomban betöltött helyét, vagyis a „hatalmi diszkurzusoknak” való kiszolgáltatottságát.

Amint az eddigiekből is kiderült, más művek beemelése a regény kontextusába fontos szövegszervező komponensnek tekinthető. Az intertextuális viszonyrendszer két vonására is érdemes utalnunk. Egyfelől a Flaubert-műben idézett szövegek mellett azok interpretációit is megismerhetjük s így az egykorú befogadói horizontra is némi rálátást kapunk. Másrészt visszautaló jelleggel a citátumok eredeti jelentésközege is módosul a szövegközi vonatkozások tekintetében.

A „Bouvard és Pécuchet” befejezetlen regény, zárlatának csak a tervezete ismert, amely a mű végének mintegy függelékeként olvasható. Ebben a két főszereplő a jövő történéseiről ellentétesen vélekedik. Pécuchet sötéten látja az eljövendő korszakokat, amelyekben az ember „gépszerű” létbe alacsonyul. A béke elképzelhetetlen, a tudomány dominál majd, az individualizmus felerősödik s a világ vége elkerülhetetlen. Megszakad a múlttal való folytonosság. A vallás és az erkölcs háttérbe szorul. Bouvard véleménye ettől eltérő, hiszen ő szépnek látja a jövőt, amelyben a modern ember halad. Az európai és az ázsiai népesség összeolvad. A találmányokat (léggömbök, tengeralattjárók) életeti. Új tudományok születnek, az irodalom jövője a műszaki tudományok kiegészítése. A filozófia vallássá válik. Minden nép egyesül s az emberiség végül átköltözik az égitestekre. Az itt felsorolt, nemegyszer optimista elképzeléseket a két férfi utolsó gesztusa (csalódottságukban visszatérnek a másoláshoz) mintegy visszavonja. Ami megmarad belőlük, az annak a felismerése, hogy mindenképpen

egy új korszak következik, ami a szubjektum számára megerősíti átmeneti pozíciójának képzetét.

Jegyzet

(1) Itt főként a *Bovaryné* irodalomtörténeti hovartartozásának megítélésére gondolhatunk. Az értelmezők szerint ez az első olyan regénye FLAUBERT-nek, amely eltávolodik a romantikától.

(2) SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *A realizmus mint történeti irányzat*. In: Uő: KEMÉNY Zsigmond. Bp, 1989. 9-42. old.

(3) Uő: i.m. 13. old.

(4) Uő: i.m. 36. old.

(5) v.ő. KULCSÁR SZABÓ Ernő: *Az irodalmi modernség integratív történeti értelmezhetősége*. In: Irodalomtörténet. 1993/1-2. 45. old.

(6) Az általam feldolgozott szövegváltozat: Hans BLUMENBERG: *As épocas do conceito da época*. In: *Revista de Comunicação e linguagens*. Moderno/Pós-Moderno. N. 6/7. 1988. Lisboa, 321-337. old.

(7) Előreutaló jelleggel emelnék ki két példát. Az egyik a Bouvard és Pécuchet azon értelmezése, amely a regényt mint „ellen”-Faustot értelmezi. A másik pedig a *Három mesében* Irgalmas Szent Julián történetének azon vonása, amely már nem tekint a mű fontos ontológiai elvének az originalitást.

(8) KULCSÁR Szabó Ernő i.m. 58. old.

(9) Uő: i.m. 59. old.

(10) JAUSS, Hans Robert: *Az irodalomtörténet mint az irodalomtudomány provokációja*. Helikon, 1980. 1-2. 20. old.

(11) Uő: i.m. 21. old.

(12) FRIEDEL, Egon: *Az újkori kultúra története*. V. Bp, 1993. 270. old.

(13) STAROBINSKI, Jean: *Les cheminées et les clochers*. Magazine littéraire, 1990/9. sz. 26-27. old.

(14) ld. WETHERILL, Peter Michael: *Introduction générale des Trois Contes*. In: FLAUBERT: *Trois Contes*. Paris, 1988. 23-24. old.

(15) BORGES, Jorge Luis: *A Bouvard és Pécuchet védelmében*. In: Uő: *Az idő újabb cáfolata*. Bp, 1987. 73-79. old.

(16) Példaként említhető Henri CÉLARD, aki „amolyan kétszemélyes Faust”-nak nevezi a regényt. Emil FAUGET szerint a *Bouvard és Pécuchet* volta-képpen egy „idióta Faust története”.

(17) v.ő. BORGES említett művében DUMESNIL-t idézi: „Faustnak az első rész bevezetőjében elhangzott monológiájában, mégpedig az első szavakban megtalálható a Bouvard és Pécuchet váza.”

(18) MONTAIGNE: *A tapasztalásról*. Bp, 1992. 53. old.

(19) A kanti kriticizmus-pozitivizmus-metafizika háromszögével jellemezhető a bölcséleti gondolkodás a XIX. század elejétől Bergson munkásságáig. Ld. FOUCAULT, Michel: *Les mots et les choses*. Gallimard, Paris, 1968. 258. old.

(20) „Ez két jóember története, akik egy tréfásan kri

tizált enciklopédiát másolnak.” Az idézet megtalálható: LECLERC, Yvan: *La spirale et le monument*. Sedes, Paris, 1988. 65. old.

(21) CALVINO említett regényének elemzése kapcsán írja ezt Hans Robert JAUSS az *Egy posztmodern esztétika védelmében* című tanulmányában. In: Holmi, 1993/9 sz. 1242. old.

(22) Uő: i.m. u.o.

(23) FOUCAULT, Michel: *La bibliotheque fantastique*. In: *Travail de Flaubert*. Édition Seuil, 1983. 121. old.

(24) Ld. BORGES, Jorge Luis: *A bábeli könyvtár*. In uő: *Körkörös romok*. Bp, 1972. 32-34. old.

(25) Ld. FOUCAULT, Michel: *La bibliotheque...* 105. old.

(26) F. II. 632. old., v.ö. B. P. 113. old.

(27) F. II. 634. old., v.ö. B. P. 115. old.

(28) KOSELLECK, Reinhardt: *Ábrázolás, esemény és struktúra*. In: *Történelemelméleti és módszertani tanulmányok*. Szerk. GLATZ Ferenc. Bp, 1977. 173. old.

(29) Uő: i.m. 175. old.

(30) Uő: i.m. 180. old.

(31) KARÁCSONY András: *Bevezetés a tudás szociológiájába*. Bp, 1995. 158. old.

(32) F. II. 660., v.ö. B. P. 140. old.

(33) GADAMER, Hans-Georg: *Igazság és módszer*. Bp, 1984. 77. old.

Felkai Piroska

Fordítás és etika

Fordítás és etika kapcsolatát abban a kontextusban kívánom vizsgálni, ahogyan a különböző, fordításról vallott nézetek a műfordító feladatáról gondolkoznak. Walter Benjamin híres esszéje, 'A műfordító feladata' már címében is jelzi, hogy egyáltalán nem magától értetődő, mi is a legfontosabb feladata a fordítónak. Ezt a feladatot a fordítás mibenlétéről vallott nézetek határozzák meg, azt pedig mindig az őt megalapozó nyelvfelfogás.

A hermeneutika és a dekonstrukció eltérő útjai mentén, Gadamer és Paul de Man szövegeire támaszkodva szeretném megmutatni, hogy e két meghatározó filozófiai gondolkodás miképpen látja a fordítás mibenlétét és ez mennyiben vezet ahhoz, hogy a fordító feladatát is eltérő módon látják. Bár a hermeneutika és a dekonstrukció nyelvszemlélete egymástól igen eltérő irányokba vezet, mégis a fordítói praxisban, a fordító feladatának meghatározásában, ott, ahol az etikai aspektus felmerül, a fordításnak mint a másikkal, az idegennel való találkozás színterének gyakorlatában szükségszerűen hasonló álláspontokat képviselnek.

A különböző nyelvfelfogások mentén a fordítást lehet akképp látni, mint ami két nyelv közötti közvetítő csatornaként teremt kommunikációs lehetőséget azáltal, hogy ekvivalenciákat keres és talál fel két eltérő nyelvhasználat között, valamint úgy is, a fordítás-értelmezések skálájának másik végén, mint ami a nyelv diszjunkciójának következtében a nyelv uralhatatlanságát mani-

feszálja. A fordításokban lehet hódítást látni – így értékeli Nietzsche az antik Róma fordítói tevékenységét, amellyel a görögökhöz fordult, azért, hogy hagyományukat magába olvashassa; (1) egy univerzalista nyelvfelfogásból kiindulva lehet úgy tekinteni a fordításokat, mint amelyek Babel visszavételén fáradoznak, felmutatják a különbségekben is a felszín alatt meghúzódó lényegi egyezést – gondoljunk Chomsky generatív grammatikájára –, valamint lehet úgy is tekinteni a fordítói munkára, mint ami éppen áthidalhatatlannak mutatja ezt a különbséget, demonstrálja azt az idegenséget, mely elválaszt akár egy más nyelvet beszélő kultúrától, akár egy közeli szomszédtól.

A szélsőséges álláspontok között, bármilyen nyelvfelfogásból kiindulva, a fordító feladatát mindig a mással, az idegennel való találkozás, az ahhoz való nyelvi viszony határozza meg. Ez a nyelvi viszony pedig, hasonlóan a gondolkodáshoz, nem szemlélődés, hanem elköteleződés, benne foglaltság abban, amit gondolunk, abban a mód-

ban, ahogy nyelvi viszonyulásunkat ki-nyilvánítjuk. (2)

Szint kell vallani

Ahogy a fordítás természetének mibenlétéről gondolkodunk, a nyelvi közvetítő szerep értelmezését kitágítva, kérdésessé téve, a fordításban olyan kitüntetett helyet látunk, ahol a nyelv, nyelviség alapvető problémái explicite tetten érhetőek. *Derri-da* mondata, miszerint „A filozófia eredete a fordítás, vagy a fordíthatóság tézise” (3) jelzi, hogy a fordítás, fordíthatóság olyan összetett problémákat vet fel, melyek a gondolkodás alapjait is visznek vissza.

De először maradjunk csupán a fordítás elsőként adódó megközelítésénél, hogy lássuk, már ebben az első megközelítésben is pontosan etikai aspektus az, ami a fordítás egy lényegi eleméhez visz el. Gyakorló fordítók, tolmácsok tudják bizonyítani leginkább, hogy mennyire nem igaz az a feltevés, miszerint a tolmács csupán személytelen

csatornát jelenete az egymással beszélők között, akinek a két nyelv alapos ismerete elegendő ahhoz, hogy az értelem hiánytalan kommunikálhatóságát biztosíthassa. Az, hogy a tolmács-fordító mindig a szöveg értelmezőjeként is működik, egy klasszikus anekdotával jól illusztrálható. Eszerint – a történetet *Rónai Pál* híres braziliai magyar fordító mondja el – Hirosima és Nagaszaki bombázása egy félresikerült fordítás következménye lett volna. Németország és Olaszország kapitulációja után a szövetségesek ultimátumot küldtek Japánnak. A történet szerint a japán miniszterelnök ezt követően egy sajtótájékoztatón azt

nyilatkozta, hogy országa az ultimátumot „mokusatsu”. A szerencsétlen szóválasztás egy kétértelmű ígére esett, ami fordítható úgy is, hogy „fontolóra vesz” – és a történet szerint ez lett volna a szándék szerinti jelentés –, valamint úgy is, hogy „nem akar tudni róla”. A hírügynökség fordítói ezt az utóbbit választották.

Ezzel az anekdotával érzékeltetjük, hogy már legelső megközelítésben is a tolmács-fordító közvetítői szerep állandóan személyes döntésekkel terhes, amennyiben nem lehetséges semmilyen szöveget egy másik nyelvre lefordítani anélkül,

Nem lehetséges semmilyen szöveget egy másik nyelvre lefordítani, anélkül, hogy az adott szöveget a tolmács-fordító egyben ne interpretálná is. A fordítás mindig és feltételszerűen tartalmaz értelmezési aktust. A fordító döntéshelyzetek előtt áll, hiszen valamelyik fordítási megoldás mellett döntenie kell, azon az áron, hogy ezzel más megoldásokról lemond, elveszítve így az eredeti szöveg bizonyos jellegzetességeit, néha, mint a fenti példában is, értelmezéseit, azért, hogy másokat megőrizhessen.

hogy az adott szöveget a tolmács-fordító egyben ne interpretálná is. A fordítás mindig és feltételszerűen tartalmaz értelmezési aktust. A fordító döntéshelyzetek előtt áll, hiszen valamelyik fordítási megoldás mellett döntenie kell, azon az áron, hogy ezzel más megoldásokról lemond, elveszítve így az eredeti szöveg bizonyos jellegzetességeit, néha, mint a fenti példában is, értelmezéseit, azért, hogy másokat megőrizhessen.

Gadamer mondja, hogy a fordítónak „szint kell vallania...vannak határesetek, amikor az eredetiben [...] nem világos valami, de épp az ilyen hermeneutikai határesetekben látható világosan az a kényszerhelyzet, amiből a fordító sohasem szabadul. Itt bele kell törődnie sorsába. Világosan meg kell mondania, hogy ő hogyan érti.” (4)

Ebből az idézetből is világosan látható, hogy Gadamer hermeneutikai modelljében a fordítást mindig az eredeti szövegben mondottak megértése irányítja. Gadamer előszeretettel és sokszor használja a fordítás példáját a hermeneutikai folyamat be-

mutatására, abban a megértési folyamatnak mintegy megkettőződését s így annak szemléletes, szélsőséges esetét látja. „A fordító és az interpretáló helyzete alapján véve ugyanaz” – írja. (5) Az ő felfogásában a fordítói feladat és az értelmezői feladat nem minőségileg, csupán fokozatilag különbözik egymástól. Bár Gadamer mindig hangsúlyozza, hogy a fordítás nem pusztán reprodukció, másolat, számára a fordításban mégis mérvadóként az eredetiben mondottakhoz való hűség dominál. A fordítónak a megértendő értelmet kell átvinnie egy másik összefüggésbe; itt a szöveg kétszeresen is köztes-termék: egyrészt ez azt jelenti, hogy a szöveg fordítása a megértés történéseinek egy szakasza, amennyiben előrevisz a szöveg által kimondott megértéshez, másrészt a fordításban a kimondott nem csak megértetté, hanem „tárggyá” is válik, amennyiben azt egy másik nyelvre át is kell ültetni. (6) Azért használtam a „hűség” szót az olyan fordításra, mely legfőbb feladatának azt az interpretációs folyamatot tekinti, melyben „a »hír« helyes megértésének kivívása a tét”, (7) mert a fordításokról, azok értékelésének kritériumairól folytatott évszázados vitának a „hűség” és a „szabadság” fogalmai állnak a középpontjában. Így ennél a pontnál úgy fest, Gadamer ebben a vitában, miszerint hű vagy szabad legyen-e inkább a fordítás, az értelmi hűséget tartja meghatározónak, ugyanúgy, mint minden, szövegre irányuló interpretációs tevékenység lehetőségeinek mérlegelésekor, a szigorú viszonyítási pontot számára itt is a „mi áll ott” kérdése jelenti.

Gadamert nem intézhetjük el megnyugtató módon azzal, hogy sikerült az egyik tábor rubrikája alá besorolnunk. Természetesen a fordítás azért a hermeneutikai folyamat megkettőződése, mert itt a nyelvi transzformáció kiegészíti azt az alapvető hermeneutikai aktust, melyben az eredeti szöveg értelméhez kívánunk eljutni. Gadamer számára a megértés esemény, történésjellegű, így aki megért, az egy történés részese, a megértés a beszélgetésben, a dialóguslében fejeződik ki, jön létre. A nyelvi dialogikus elgondolását illetően szá-

molni kell azzal, hogy a jelentésegységek a beszéd során eltolódnak. A hermeneutikai megértésfogalom egyik fő struktúrája a kérdés, amennyiben „minden tudás áthalad a kérdéson”. (8) A kérdés az általa rákérdezett nyitottságba állítja, kérdésességében nyitottá teszi, ami egyben a válasz rögzítettségét jelenti. A kérdés és válasz mozgása közben, a beszélgetésben nem egy önazonos értelemkontinuum bontakozik ki. A hermeneutikai modellben a phronészisz fogalom pontosan azért kapott központi jelentőséget, mert azt a másképpen-lenni-tudást jelzi, ami a rögzítettnek vélt identitást kimozdítja, a beszélgetésben a jelentés identitása nem kívülről igazolható. Ez a szövegek megértési folyamata esetében azt jelenti, hogy nincs a szövegnek eredendő, önmagával azonos értelme. „Ezt az értelmet (a szöveg-megnyilatkozás eredeti értelmét) a szöveg maga csak diahypóthesin, csak feltevés-szerűen tartalmazza.” (9) Tehát a párbeszéd-jelleg pontosan azt emeli ki, hogy nem az egyik vagy a másik fél az, aki a párbeszédben mint elsődlegesen jelenlévő beszél, hanem a párbeszédben valami szólal meg. S ez a dialogikusságban előálló nem pusztán egy intencionált értelem rögzítése, melynek egy-értelmű vonatkozása kimeríthető lenne, hanem egy állandó kísérlet, melyben az értelmező saját előzetes véleményeit kiteszi a szövegben megszólaló idegen véleménynek.

Nincs-e itt mégis valami ellentmondás, amit pontosan a fordító példája mutat meg? Amikor – Gadamer kifejezésével élve – a fordítónak színt kell vallania, vagyis döntenie kell, nem cselekszik-e az interpretáció dialogikus felfogásával ellentétes módon? Gadamer az „Olvasni olyan, mint fordítani” című ’89-es előadásában azt állítja, hogy a fordítás által, a nyilvánvaló veszteségek mellett, „nyereségre is szert teszünk, egy interpretációs nyereségre, az érthetőség gyarapodására, s közben az egyértelműség megerősödésére”. (10) És bár Gadamer a pusztán „helyességet” általában nem tartja elégséges kritériumnak a műfordítások esetében, tehát az egyértelműség nem minden esetben jelent feltét-

lenül nyereséget, mégis azáltal, hogy a fordítói tevékenységet úgymond – *Fichté*-vel szólva – helyes megértésre szorítja, egyértelmű állásfoglalást vár nemcsak a fordítótól, hanem a szövegtől is. A dialógus mintegy megakasztja, félbeszakítja a fordító azáltal, hogy önmaga az interpretációt illető döntéshelyzetbe kerül, ezzel mintegy kimondja a szöveg felett az utolsó szót, így annak nincs módja tovább a dialógus felvételére. Azzal, hogy egy töle idegen, új nyelvi közegbe került, egyben meg is dermedt, kanonizálódott formát kapott. Azáltal, hogy az eredeti szöveg identitásának a fordító számára mégiscsak hozzáférhetőnek kell lennie a szöveg és a befogadó közti távolság legyőzése által – melynek fő mozgatója a gadameri elgondolásban a nem rekonstrukció értelmében felfogott történeti megértés –, ez a fajta interpretáció mintha mégis totalizációra irányulna. Tehát a fordítói hűség, melynek alapvető feltétele a szövegben mondottak helyes interpretációja, lezártként, mintegy „elintéztésként” látszik kezelni a szöveget.

Véglegesítő nyelvi birodalom

A fordításról való gondolkodásban emblematikusan állandóan visszatérő két terminus, a „szabadság” és a „hűség” fogalmai azonban korántsem ennyire világos határok mentén osztják meg a különböző nyelvfelfogásokat. A „szabad avagy inkább hű legyen-e a fordítás” megközelítése minden esetben a jelentésnek a kifejezéssel szembeni elsőbbségén alapszik. Még Gadamer is annak alapján csoportosítja a különböző szövegműfajokat a fordíthatóság szempontjából, hogy mennyire áll a jelentés s annak helyes megértése a szöveg középpontjában, valamint hogy az

egy-irodalmi műfajok tekintetében e jelentésnek mivel és hogyan kell kiegyensúlyozni. Számos egymástól eltérő válasz adható arra a kérdésre e megközelítés keretein belül, hogy a szöveg mint totalitás mely területére érvényes a hűség parancsa, és ezzel milyen összefüggésben áll a szabadság megvalósítása. Ennek a hűségnek, pontosságnak a fogalmát a hagyományos fordítási elméletek nem tudták kielégítően megközelíteni, így végső soron a fordítók lényegével sem tudtak számot vetni. Az eredeti értelméhez vagy szelleméhez legyen-e inkább hű a fordító? A fordítónak saját nyelvéhez is hűnek kell lennie. Így – *Barbara Johnson*ot idézve – leginkább hűséges bigámistaként írható le, ki egyszerre kötelezi el magát saját nyelvének és az

*Az eredeti értelméhez vagy szelleméhez legyen-e inkább hű a fordító? A fordítónak saját nyelvéhez is hűnek kell lennie. Így – Barbara Johnson*ot idézve – *leginkább hűséges bigámistaként írható le, ki egyszerre kötelezi el magát saját nyelvének és az idegen nyelvnek, melyeknek soha nincs esélyük a találkozásra.*

idegen nyelvnek, melyeknek soha nincs esélyük a találkozásra. Ahogyan korunkban a házasság fogalmai közül a hűség egyre inkább kiszorul, és a fénymásolatoknak engedi át ezt az erényt, ugyanúgy a fordításoknak, szövegeknek sem az a dolguk manapság, hogy hűek legyenek, hanem hogy disz-

minálódjanak. (11) Éppen a hűség, helyesség, pontosság fogalma volt az, melynek radikális újragondolásával a tradicionális vágányról kimozdult a fordításról való gondolkodás, vagy megfordítva, a poszt-strukturalista nyelvfelfogásban a hűség és szabadság fogalmai nem orientálóak többé a fordításokat illetően.

A hagyományos fordításelméleteket új alapra helyező, azokat felforgató nézetek között az egyik első Benjaminsnak a már lelegején említett írása – mely természetesen erősen támaszkodik a romantika meglátásaira. Ezen írást elemzi tovább Paul de Man egy 1983-ban a Cornell University-n tartott előadásában, majd az azt követő vitában. A benjamini szöveg továbbvitelének háttérében valójában Gadamerrel

szemben gyakorol kritikát.

A fordítás törvényét Benjamin az eredeti mű lefordíthatóságában látja, abban, hogy „a mű lényegéből eredően, tūr-e és kíván-e fordítást”. (12) Benjamin számára a fordítás forma, így a fordíthatóság bizonyos művek lényegi tulajdonsága, és ennyiben igaz az, hogy a fordíthatóság „akkor is latolandó még, ha emberek számára lefordíthatatlannak bizonyulnak” a szövegek. (13) Tehát a fordítás itt nem annyira egy adott, meghatározott nyelvi állapot felmutatása, mint inkább egy meghatározott nyelvkoncepció felé mutat. A „kívánatos-e bizonyos nyelvi alakulatok fordítása?” kérdésre a válasz az, hogy a fordítás célszerűsége a nyelvek legbensőbb viszonyainak kifejezésében van. Ez a viszony egy sajátos konvergencia-viszony, ami azt jelenti, hogy a történeti rokonságon túl létezik egy a priori rokonság a nyelvek között abban, amit mondani akarnak. „Mint egész mindjűk ugyanazt célozza, de külön-külön egyikük sem érheti el, csak egymást kiegészítő törekvéseik összessége: a tiszta nyelv.” (14) Ugyanis míg az egyik oldalon a nyelvek elemei kizárják egymást, addig a másik oldalon a nyelvek törekvésükben, intenciójukban egymás kiegészítői. S a fordítás intenciója pontosan erre irányul, a nyelvre mint egészre egy másik nyelvből kiindulva. Ebből következően alapvetően különbözik az író és a fordító intenciója, ami de Man számára az esszé egyik lényeges pontja. Az íróé naiv, amennyiben jelentést akar közölni, a jelentéssel dolgozik, ami nem okvetlenül nyelvi jellegű. A fordítás viszont meghatározása szerint nyelven belüli tényező, kizárólag nyelv és nyelv kapcsolatán alapul, „melyből a jelentés problémája teljesen hiányzik”. (15) A „Szemiológia és retorika” című írásában de Man ugyanezen megkülönböztetés miatt értékeli pozitívan *Pierce* jelértelmezését, mely nem egy jelentés, hanem egy másik jel, ahogy ő fogalmaz, „egy olvasat és nem dekódolás”. (16) A fordítás ennyiben megkérdőjelezi a leképezés egyszerű sémáját, a tiszta leképezés lehetőségét. Ezen az alapon állítható párhuzamba a filozófiával és

a kritikai tevékenységgel is, amennyiben ezek is levezetett, másodlagos, tárgyukhoz képest soha le nem zárt tevékenységek; így Benjamin visszautasítja a másolat vagy reprezentáció (*Abbild*) eszméjét mint az ilyen tevékenységek megközelítési módját, tudniillik nem hasonlítanak arra, amiből levezettetnek. Mint nyelvi tevékenységek az eredeti mű nyelvi jellegére vonatkoznak és nem annak jelentéskorrelátumaira. De Man szerint pontosan ezért választja Benjamin a fordító példáját, mert a fordítás folyamatában ez az „inherens negativitás felismertté válik” (17), amennyiben a fordítás soha nem lehet sikeres, definíció szerint kudarcra van ítélve.

De Man számára a benjamin tanulmány címe kettős értelmű, s nem annyira a feladatot jelenti, mint inkább „feladást”, vereséget, eleve kudarcot. De Man tulajdonképpen egész írásában e német szöveg különböző fordításait elemzi, mondhatjuk, „kegyetlenül” ízekre szedi őket, mintegy ezzel bizonyítva, hogy a fordítani lehetetlen tételt állító szöveg e tétel helyességét legjobban önmaga fordíthatatlanságán keresztül demonstrálja. A fordítások, csakúgy, mint a kritikai filozófia és az irodalomelmélet, „megbontják és szétszedik az eredetit, fölfedve ezzel, hogy az már eleve bomlott és szétszedett volt. Kudarcuk mögött, amely másodlagosságuk következményének tűnt, fölsejlik a lényegi kudarc, a lényegi széttöredezettség, amely már az eredetinek is sajátja”. (18) Tehát szemben azzal az interpretációs tevékenységgel, mely a gadameri adekvát értelemfeltárás esetében az eredetit rögzíteni kívánja, itt az eredeti szöveg kanonizálása más értelmű. Benjamin szerint a fordítás az eredetit „véglegesebb nyelvi birodalomba plántálja át” (19), kitűnik ez abból, hogy a fordítások tovább már nem fordíthatóak. Mivel, mint mondtuk, a fordíthatóság, az, hogy egy mű lényegi tulajdonságaként hordozza azt, hogy fordítást kíván, azt jelenti, hogy a mű valójában lezáratlan, ennyiben az eredeti kevésbé kanonizált, mint annak fordítása. Tehát itt pontosan ellentétes irányú a mozgás, mint a gadameri modellben: itt a fordítás – csupán lát-

szólag tűnik a két állítás egymásnak ellentmondónak – azáltal, hogy az eredeti művet egy véglegesebb nyelvi közegbe helyezi át, kanonizálja, de egyben de-kanonizálja is, rámutat az eredetiben meglévő instabilitásra, annak széttöredezetségre. Az előadását követő vita során tovább értelmezte de Man, hogy mit is jelent ez a kettősség. A fordítás mintegy továbbolvasva az eredetit, megmutatja annak gyengeségeit. De ez nem abban az értelemben történik, mintha az eredeti mű ezáltal többé már nem lenne nagy műalkotás, hanem egy ennél alapvetőbb értelemben: mintegy prózaivá teszi, dekanonizálja, deszakralizálja azt. (20)

A tiszta nyelv magja

Benjamin írásának fontos érdekékként szokták felhozni a *das Gemeinte*, „az elgondolt dolog” és az *Art des Meinens*, „az elgondolás módja” világos elkülönítését, vagyis hogy konfliktus van a nyelv jelentéje és a jelentést létrehozó mód között. E feszültség Benjamin esszéjében ahhoz kapcsolódik, amit tiszta nyelvnek nevez (*die reine Sprache*). Míg ugyanis az elgondolás módjai egymás kizárására törekednek, de ezek egészítik ki egymást végső soron az elgondolt dologgá. Az elgondolt dolog az elgondolás módjainak összességéből áll elő a tiszta nyelvben. A dolog, a maga önállóságában, a maga valódi nevében, csak a tiszta nyelvben lelhető majd fel. De mint de Man *Jauss* könyvéhez írt bevezetőjében felhívja rá a figyelmet, „világos, hogy ez a transzcendencia nem a művészet, hanem a szentség birodalmában érvényesül”. (21) E két fenti fogalom elhatárolását továbbvive teszi fel a kérdést de Man, hogy vajon az intencionalitás struktúrájával leírható-e az egész nyelvi működés. Míg a jelentés, jelentéskeltetés, állítja, intencionális aktus lehet, addig nem bizonyos, hogy a jelentés módusza is intencionális aktus volna és így, mivel a jelentés mikéntje vonódik ki az intencionalitás, a szubjektív ellenőrzöttség alól, mi is függünk a nyelvtől. Az *Art des Meinens*-nek szerinte pontosan ezért helytelen a „mode

of intention”-re való fordítása. Benjamin példáját tovább értelmezve ez azt jelenti, hogy nem a német Brot és a francia pain szavak referenciája különbözik s e különbözőből adódna a fordítás elégtelensége. Tehát e magyarázathoz természetesen nem szabad idekevernünk a referensek konnotációinak kulturális kötöttségeit, eltéréseit, nevezetesen, hogy más a francia baguette és a bajor kenyér. A reprezentáció szempontjából megfelelő van közöttük, de csakis a reprezentáció szempontjából, a nem referenciális összetevők, az, ahogyan a jel a jelentést hordozza, azonban nem állnak a fordító birtokában, ezek felett nincs választási lehetősége. Így végső soron a nyelv emberi volta kérdőjeleződik meg. A nyelvnek e „nem-emberi” karaktere nem valami titok, nem rejtély. A nyelvnek ez a „nem-emberalkotta”, emberen túli/kívüli jellege a nyelvi szerkezetekben, a nyelvi feszültségekben jelentkezik, azokban a nyelvi eseményekben, azok lehetőségeiben, melyek inherensen megvannak a nyelvben függetlenül bármilyen intenciótól; röviden, a nyelv figuralitásában jelentkezik, ami a poétika tárgya, ahol a nyelv uralhatatlansága de Man számára manifestté válik. E ponton lesz világos de Man Gadamer-kritikájának egyik kulcseleme: nevezetesen, hogy hermeneutika és poétika egyszerre nem alkalmazható, kizárják egymást. A hermeneutika a mű jelentésével foglalkozik, a *das Gemeintével*, míg a poétikai olvasat azzal, hogy hogyan jelenti a mű, amit jelent, az *Art des Meinens* értelmében. Az intencionalitást nem tekintti de Man szükségszerűen szubjektívnek – pontosan ebben látja *Husserl* érdemét, hogy az intencionalitás ilyen szubjektív meghatározottságú leírását kritika tárgyává tette –, de szükségszerűen szemantikai-nak látja, mindig jelentésre irányul, a nyelv megcélozza a jelentést, így ennyiben nem szubjektív, de szemantikailag meghatározott. A *das Gemeinte* és az *Art des Meinens* Benjaminsnál végső soron kiegészítik egymást, de csak a tiszta nyelv birodalmában. Szemléletes példájával élve, az eredeti mű úgy jelenik meg, mint egy edény töredéke, és annak fordítása is csu-

pán a töredék töredéke, tehát a kettő együtt is csak egy töredéket ad ki. Ennek analógiájára mondhatjuk, hogy hermeneutika és poétika kiegészülése sem írja le a teljes művet, nem komplementerek. A hermeneutikát de Man az intencionalitás, a szemantikai meghatározottság körében lévőnek látja, szemben a poétikával, amely inkább szemiotikailag determinált. A jelentés fenti problémája, ami a fordításban mutatkozik meg, azonban kivonódik az intencionalis meghatározottság alól, kizárólag nyelvi jellegű, így sokkal inkább mutatja hermeneutika és poétika szembenállítását, mintsem esetleges kiegészülését.

Benjamin szerint a fordítás legitimitását, sőt szükségszerűségét az eredeti szöveg és annak fordítása által megmutatott különböző elgondolási, szignifikációs módok adják, hiszen ezek „érlelik a tiszta nyelv magjait”. Ez egyben érvényteleníti is a hű kontra szabad fordítás vitáját. „Ha a fordító feladatát ilyen megvilágításban szemléljük, fenyegetést is látunk: hogy a megoldás útjai annál áthatolhatatlanabban elsötétül-

nek. Mi több, ez a feladat [...] örökre megoldhatatlannak látszik, egyetlen megoldásban sem meghatározhatónak. Hiszen az ilyen megoldás alól kicsúszik a talaj, ha többé nem mérvadó az értelem visszaadása!” (22) A fordításban tehát elsősorban nem az értelem tolmácsolását kell keresnünk. Hogy mennyire kérdéses az, hogy az értelem visszaadását valójában szolgálja-e a hűség, arra példák *Hölderlin Szophoklész*-fordításai, amelyek éppen szövszerintiségükkel teszik lehetetlenné az értelem bármiféle visszaadását. Ahogy Benjamin fogalmaz: „a szövszerintiség követelménye az értelem megőrzésének érdekében: leve-

zethetetlen”. (23) Wort és Satz, szó és mondat, vagy más kifejezéssel, megnevezés és állítás egymásból való levezethetlenségének problémájához jutunk. A fordítás kétségessé teszi, hogy a jelentés akár a szó, akár a szintaxis oldaláról megfogható lenne: ha a fordítás wörtlich, akkor elvész a jelentés; de ha a szintaxist követjük nyomon, akkor is megfoghatatlan a jelentés, mivel – betű és szó kapcsolatának analógiájával – az egyes elemek önmagukban üresek. A jelentés kontrollja mindenképpen kicsúszik a kezünkől. Hűség és szabadság egy apóriába jut. De Man szerint a fordítás csak úgy képes ezt feloldani,

Az eredeti mű úgy jelenik meg, mint egy edény töredéke, és annak fordítása is csupán a töredék töredéke, tehát a kettő együtt is csak egy töredéket ad ki. Ennek analógiájára mondhatjuk, hogy hermeneutika és poétika kiegészülése sem írja le a teljes művet, nem komplementerek. A hermeneutikát de Man az intencionalitás, a szemantikai meghatározottság körében lévőnek látja, szemben a poétikával, amely inkább szemiotikailag determinált.

„ha fölfedi az eredeti nem megváltoztathatatlan voltát”. Mikor a fordítás az eredetit kimozdítja, dekanonizálja, azáltal, hogy megmutatja az eredeti mű töredékességét, ezzel egyszerre rávilágít a saját nyelvben meglévő idegenségre, a saját nyelvünkkel szembeni elidegenedtettségünkre. Ezért mondja Benjamin, hogy az egyes nyelvek „súlyos, és idegen értelem terhét hordozzák”. (24)

A fordítások pragmatikájában nehéz úgy elgondolni egy fordítást, hogy az ne tartalmazná az interpretáció folyamatát, mindig jelentésképzéssel jár együtt, s ennyiben par excellence hermeneutikai feladat. Még de Man is azt állítja magáról, hogy időnként lenyűgözik a jelentés problémái (bár ő ezt sajnálatosnak tartja). Valamint az, hogy az előadását követő vitában a benjamin szöveg angol és francia fordításának egyes hibáit egyenesen „botrányosnak” nevezi (25), mégis azt jelzik, hogy az ő felfogása szerint sem tehet a gyakorlatban mást a fordító, mint hogy valamennyire wörtlich fordít, még ha ez a fordítás „lehetetlen” is

pontosan az eredetiben meglévő töredezettség miatt. A fordítónak a szöveggel való találkozása csakis egy kölcsönösségben kialakuló értelemnek a tükrében lehet valódi találkozás. Mint minden kulturális praxisnak, a fordításnak is dialogikus a pragmatikája. Valójában Gadamer esetében sincsen szó arról, hogy a hermeneutika keretében ebbe a viszonyba Gadamer visszacsempészné a referenciális viszonyt, hiszen mint mondtuk, a fordításból e referenciális viszony teljességgel hiányzik. A fordításban megmutatkozik, hogy a nyelv nem a pusztá reprezentáció eszköze, itt a referenciális viszony dominanciája felfüggesztődik. Gadamer pontosan az irodalmi szövegek esetében hangsúlyozza, hogy „itt maga a nyelv lép előtérbe sajátos módon” (26), tehát a valódinak az egyszerű leképezését ő is tagadja. Egy irodalmi szövegben a mondottak valóságvonatkozása nem játszik elsődleges szerepet, nem csak a közlésfunkció az irányadó, „értelemvonatkozásával a szöveg marad az egyedüli prezentált”. (27) Wort és Satz dilemmájához Gadamer is kapcsolódik, amennyiben nála is meghatározó, hogy egy irodalmi szövegben jut valójában a szó saját, teljes „önreprezentációjához”, amennyiben „nem csupán a kimondottat prezentálja, hanem [...] önnönmagát is.” (28) Azonban Gadamer számára a szintaxis, szemben Benjaminszal, az elvont beszédmomentumot értelemvonatkozások összességébe vonja. S bár nála ezen értelemvonatkozások szövevénye az irodalmi művek esetében soha nem meríthető ki teljes egészében, a nyelv ebben az önmegjelenítésében képes értelmi telítettségét megmutatni. Nagyon figyelemre méltó, hogy Gadamer pontosan mint dilemmát, mint nem véglegesen eldönthetőt teszi fel azt a kérdést, hogy vajon a referencialitás eltörlése által létesül-e egy irodalmi szöveg, vagy pedig a szöveg oly jelentésrelációi, melyek „nincsenek beszorítva az értelmi teleológiába” (29), hozzák létre a referencialitás felfüggesztődését. Tehát Gadamer nem oldja fel Wort és Satz dilemmáját, oly módon, hogy egyikből a másik problémamentesen levezethető volna, de nem is látja őket úgy,

mint amik egymást kizárnák, hanem olyanként, melyek a mindenkori értelemegészen egymástól nem elválaszthatóak.

Múza vagy angyal

A fordítás legfőbb dilemmája, teljesíthetetlen feladata, hogy hogyan érvényesítse az eredeti szöveg idegen elgondolásmódját a célnyelvben. Ez végső soron hozzáférhetetlen egy másik nyelv számára. Ebben az értelemben mondja Gadamer szintén az „Olvasni olyan, mint fordítani” című előadásában, hogy „egy olvasható fordítás, ha valamelyest még megbízható is, már sok, jószerivel minden, amit szerzőként, fordítóként vagy olvasóként elvárhatunk.” (30), hiszen a fordítás soha nem szünteti meg a nyelvek alapvető különbségét. De mit is jelent ez az „olvashatóság” Gadamernél, amit oly sokszor emleget? Ez az olvashatóság-fogalom viszszavezet ahhoz, ami Gadamer dialogikus nyelvfelfogásából adódóan mindig meghatározó, hogy tudniillik szöveg és olvasójának a megértés közös világában való találkozásának alapfeltétele, hogy a szövegben rögzítettek megértése egyáltalán lehetségessé váljon, vagyis „a szövegnek olvashatónak kell lennie”. (31) Ez jelenti a szöveg „kibetűzhetőségét”, akadálytalan felfoghatóságát, de pontosan a fordítások esetében ez az olvashatóság a stílus által teremődik meg, tehát az olvashatóság nem csak azt a pusztá vázat jelenti, ami alapján formailag alakul egy szöveg, hanem jelenti mindazokat a képi, nyelvi eszközöket, amik mentén egy szöveg elnyeri differenciáltságát. Ez az olvashatóság szolgálja, az írásos rögzítés problematikuságánál fogva, azt az előretekintést, amivel az író a szöveg címzettjére tekint, akinél megértést próbál elérni. Ennek is kiélezett esete a fordítás-tolmacsolás, ahol a megértést az egymástól idegen nyelvek leküzdhetetlen távolsága ellenére kell megteremteni a két beszélő között. Tehát Gadamer esetében nem szabad az olvashatóság és az olvasás fogalmait összekevernünk, mivel az olvashatóság csak szolgálja az olvasást, de annak alapfeltétele. A

„Helyesen kell olvasnunk” (32) imperatívusza az olvashatóságra vonatkozik, míg az olvasás fogalma a végbemenés (Vollzug) kategóriájával pontosítódik, ami Gadamernél éppen nem a megismerő tárgyasítást jelenti a műalkotások befogadása-kor. Ami itt a jelen kontextusban fontos, az az, hogy az olvashatóság kategóriáját se lássuk leegyszerűsítő módon. Amint láttuk, ez az „olvashatóság” a kommunikatív feltételeket biztosítja, ami nem jelenti a szövegben a megértés-horizont lezárulását, a fordításban egyenesen ez teremti meg a végtelen közelítés feladatát, és ugyanakkor mindig a befogadóra tekint.

Ezzel a kommunikatív felfogással teljesen ellentétes Benjamin nézőpontja. Írásának talán legprovokatívabb részét bevezető sorai jelentik, melyben azt állítja, hogy egyenesen tévútra visz a műalkotások megismerésénél a befogadó fél figyelembe vétele. Mint már elhangzott Benjamin-nál, a fordításnak semmiképpen nem az a célja, hogy valamit elmondjon, hogy valamilyen tartalmat egyik nyelvről a másikba átültessen – mint láttuk, ez Gadamer-nél sem lenne ilyen problémamentes –, hanem hogy megjelölje a nyelvek közti a priori rokonságot, mely viszony azonban ténylegesen soha nem jelenik meg ebben a bemutatásban. Nem a megértés szándékának kölcsönösségében álló két beszélő a partner itt, hanem két nyelv, melyek tökéletlenségüket az egymáshoz való viszonyukban bemutatják, de oly módon, hogy mégis e bemutatás a tökéletesség felé mutat.

Akárhogy is, a fordítás soha nem képes egy idegen nyelv közegeben a másik nyelv egyediségének megőrzésére. A fordítás a nyelvek közötti térben veszíti el szilárd alapját. Gadamer mondja, hogy a fordításnak nincsen tere, nincs meg az a „harmadik dimenziója”, amelyből az eredeti jelentéseinek terét felépítette. (33) A közölhetetlen ott támad és vész el a két nyelv között, sem egyikké, sem másikká nem válva. Ebben az értelemben mondja Derrida, hogy „bizonyos értelemben semmi sem lefordíthatatlan, ám egy másik értelemben minden lefordíthatatlan, a fordítás a lehetetlen másik neve”. (34) Hűnek és

szabadnak lenni egyszerre lehetetlen, még ha pontosan ezen a ponton tűnik is ki, hogy hűség és szabadság egymásból levezethetetlenek, ennyiben – logikailag – nincsenek is. De legyen bármennyire is kész az intellektus az ebből folyó következmények levonására, ott a papíron a szöveggel mégiscsak valamit kezdeni kell, nem dönteni lehetetlen. Fordítani lehetetlen, nem fordítani lehetetlen. A fordítás tehát tudatosan viseli annak terhét, hogy szűkséges, de lehetetlen. Nincs műzsája a fordításnak, emlékeztet rá Benjamin. De talán lehet angyala. Annyiban talán nem jogtalan az angyal képét itt felidézni, amennyiben Benjamin esszéjében a fordítás mellett, mögött mindvégig a történelemtől, a történetiségről beszél, és végső soron de Man írása is arra fut ki, hogy azt igazolja, hogy Benjamin politika- és történelemfelfogása nem messianisztikus, hanem amit ő történetinek nevez, az nyelvi okokra vezethető vissza s ennyiben szemben áll Gadamer modernitás-felfogásával, amely dialektikus s így lényege szerint teológiai fogalom. De itt most ezt csak a történelem fogalmának – talán itt helyesebb lenne azt mondani: képének – felidézése kedvéért említettem, hiszen amennyiben a szöveg a fordítás kapcsán beszél a történelemtől, úgy talán fordítás kapcsán is lehet beszélni az angyalról. Ahol a történelem angyala egyetlen katasztrófát lát, ott a fordítás angyala a tiszta nyelvnek az idegen nyelvbe való száműzetésének súlyos terhét látja. Ahol a történelem angyala romot romra halmoz, ott a fordítás angyala újra és újra töredékeket hoz létre. S ahogy a történelem angyalának nincs ideje arra, hogy összeillesse, ami széttörtött, úgy a fordítás angyala szakadékból szakadékba zuhan. Benjamin számára van kapaszkodó, az értelem-kilépés, ami a fordítás szövszerintiségével együtt jár a szakrális szövegben, nem hiány, hanem ez az abszolút szöveg önmagán, saját eseményén túl semmit nem közöl: tiszta nyelv. Gadamer a „végtelen közelítés feladatán” keresztül folyamatosan építi a hidat, azt a paradoxont, hogy a nyelv meg is teremti, önmagából létrehozza a hidat a között a két part között, amit ő

maga választ el. De Man számára pedig a fordítás vég nélküli munkája valami olyat próbál közelíteni, ami „már elment, már átadatott”. (35)

De Man dekonstruktív megközelítésében a szöveg s abban a jelentés mikéntjei – ami szerinte retorika és grammatika összjátékának eredménye – azok, amik a nyelv lényegét megnyilvánítják, és ez már elvileg, szükségszerűen az idegennel való találkozást jelenti, ami az önmagától való folytonos elidegenülés leküzdhetetlenségéhez vezet. Gadamer hermeneutikájának dialogikus jelentésképzésében az alteritással való találkozás sokkal inkább a saját nyereségeként jelenik meg. A nyelvi megelőzöttségben, a határ tapasztalatában nem pusztán negatívumot lát. „Ellenkezőleg: teljes egészében átfogja azt az idegenséget, amely ember és ember között tornyosul és egyre újabb zavarokat okoz. Ebben azonban benne rejlik legyőzésének lehetősége is. Mert a nyelv beszélgetés. Keresnünk kell és meg is tudjuk találni a megfelelő szót, amely eléri a másikat, sőt meg is tanulhatjuk az idegen nyelvet. Átmehetünk a másik nyelvbe, hogy elérjük a másikat. A nyelv mint nyelv erre is képes.” (36)

Hermeneutika és dekonstrukció, mint látjuk, valójában, érintkezési pontjaik ellenére, ellenkező irányokba mutató tendenciákat fogalmazznak meg. Annyiban viszont bizonyosan egyetértenek, amit *Humboldt* fogalmazott meg saját „Agamenon”-fordításához írt előszavában, miszerint a fordításnak csupán az idegenszerűséget kell leküzdenie és nem az idegen hang megszólalását a sajátban. Mert egy nyelv idiomatikussága nem hallható, míg egy nyelv zártságán belül maradunk. Ez az adott nyelvben csak akkor bukkan fel, ha egy másik, idegen idiomatikussággal konfrontálódik. A fordítás paradoxona, mint láttuk, az, hogy jelentésazonosságokat és szimmetriákat kell átültetnie, míg egyúttal meg kell kísérelnie szabaddá tenni a másik nyelv asszimetriáját és idiomatikusságát. A nyelvek közötti fordítói határjárás által, azzal, hogy a fordítás az eredeti értelmet szükségszerűen széttöri, ezt az eredeti ér-

telmét egyúttal játékba is hozza. Így a fordításon átszűrődik a másik nyelv idegensége. Amennyiben egy nyelv érintkezésbe lép egy másik, idegen nyelvvel, olyan idiomák válnak benne hallhatóvá, amelyek addig észrevétlen határokat képeztek, amik a jelentések mögött rejtőztek. A fordítás révén azonban a nyelv idiomatikus határai s a szöveg folytonos nyugtalansága előtűnnek. Benjamin írja: „A fordító feladata, hogy azt a tiszta nyelvet, amely az idegen nyelvbe száműzetett, a maga nyelvének közegében megváltsa, hogy a műben a foglyul ejtettet az átköltés során megszabadítsa.” (37) Felszabadítani a fordítás „szószerintisége” által nem jelent mást, mint a nyelvek idegenségének egymáshoz való kiegészítését. Ez a nyelvkiegészítés képes a nyelveket a fordítás szövegében dialógushoz segíteni, amely dialógus a saját és az idegen nyelv folyamatos differenciájából él. A nyelvek az egymásnak idegen elgondolási módok végteleen kiegészülésében találkoznak, e differenciában idegen és saját ugyan kibékíthetetlen, ám dialogikus feszültségi viszonyba lépnek. És ez az idegen és a saját közti feszültségi viszony mindig a másikkal szembeni kitettség szituációjából jön létre.

Mind a hermeneutika dialogikus nyelvfelfogása, mind a dekonstruktív megközelítés szempontjából világos, hogy az önazonos jelentés, ami egy fordításban tisztán átvihető volna, soha sincs adva, csupán feladva. A fordításra éppúgy illik de Man jellemzése, amit az irodalomra és az irodalomtudományra használt, hogy a „legszigorúbb és ebből következően a legmegbízhatatlanabb nyelv”. (38) Bármennyire is „megbízhatatlan” a feladat eleve lehetlenségéből következően, mégis a „legszigorúbbnak” is kell lennie, hogy megtalálja azokat a szűk „árkadokat”, amik a két nyelvet elválasztó „falban” megnyílnak. A sokat emlegetett fordítói alázat, valamint a saját nyelv korlátainak szétfeszítése pontosan annak a kettőségnek kitettségből ered, hogy a lehető legpontosabban szeretnének pontatlanok lenni. A fordító legyen „igaz, jámbor, ke-

resztény, hű, szorgalmas, félénk, tudós, gyakorlott”, írta még *Luther* a fordítókhoz intézett levelében. (39) S ha manapság már nem is követeltetik meg ezen erények mindegyike, mégis a fordítást olyan gondossággal kell művelni, melyben a fordíthatatlanig való előretörésben, bátorság és fegyelem kettős kényszerében a fordító mindig visszavonul, hogy a szöveg mégis megszólalhasson.

Jegyzet

- (1) Ld. NIETZSCHE: *A vidám tudomány: „La gaya scienza”*. Ford.: ROMHÁNYI TÖRÖK Gábor, Holnap Kiadó, 1997. 109. old.
- (2) V.ö. LEVINAS, Emmanuel: *A kortárs ontológia kettőssége*. in: LEVINAS. E.: *Nyelv és közelség*. Ford: TARNAY László, Pécs, Jelenkor Kiadó. 7. old.
- (3) Ld. *The Ear of the Other: Texts and Discussions with Jacques Derrida*. McDONALD, Christie (szerk.). Nebraska UP. 1985. 120. old.
- (4) GADAMER: *Igazság és módszer*. Ford. BONYHAI Gábor, Gondolat, 1984. 271. old.
- (5) uo.
- (6) Ld. GADAMER: *Szöveg és interpretáció*. Ford.: HÉVIZI O. In: *Szöveg és interpretáció*. Cserépfalvi Kiadó
- (7) GADAMER: *Szöveg és interpretáció*. Ford. HÉVIZI O. In: *Szöveg és interpretáció*. Cserépfalvi Kiadó, 22. old.
- (8) GADAMER: *Igazság és módszer*. Im: 254. old.
- (9) FRANK, Manfred: *A nyelv uralkodásának határjai*. In: *Literatura*, 1991/4 367. old.
- (10) GADAMER: *Lesen ist wie Übersetzen*. In: *Gesammelte Werke*. Bd. 8. (Aesthetik und Poetik I. Kunst und Aussage. Tübingen, J. C. B. Mohr (Paul SIEBECK), 1993. 279-285. old.
- (11) JOHNSON, B.: *Taking Fidelity Philosophically*. In: *Difference in Translation*. Szerk.: GRAHAM, J.F. Cornell University Press, 1985. 143. old.
- (12) BENJAMIN, W.: *A műfordító feladata*. Ford. TANDORI Dezső, In: *Angelus Novus*. Helikon Kiadó, 1980. 72. old.
- (13) uo.
- (14) uo. 77. old.
- (15) DE MAN: *Conclusions. Walter Benjamin's 'The Task of the Translator'*. In: *The Resistance to Theory*. Minneapolis, University of Minnesota Press, 1986. 73-105. old.
- (16) DE MAN: *Semiology and Rhetoric*. In: *Alle-*

gories of Reading. Yale University Press, 1979. 3-20. old. (Magyarul: *Szemiológia és retorika*. Ford. ORSÓS László Jakab, In: *Szöveg és interpretáció*. Cserépfalvi Kiadó, 115-128. old.)

- (17) DE MAN: *Introduction*. In: H. R. JAUSS: *Toward an Aesthetic of Reception*. Ford.: Timothy BAHTI. Harvester Press, 1982. VII-XVV old. (Magyarul: *Bevezetés*. Ford.: MOLNÁR Gábor Tamás. In: H. R. JAUSS: *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika*. Osiris Kiadó, 1997. 417. old)
- (18) DE MAN: *Conclusions*. Im: 83. old.
- (19) BENJAMIN, W.: Im: 79. old.
- (20) In: DE MAN: *The Resistance to Theory*. Im: 98. old.
- (21) DE MAN: *Bevezető*. Im: 418. old.
- (22) BENJAMIN, W.: Im: 81. old.
- (23) uo. 81. old.
- (24) uo. 83. old.
- (25) Paul DE MAN: *Conclusions...*, ld. mű 99. old.
- (26) GADAMER: *Szöveg és interpretáció*. ld. mű 33. old.
- (27) Uo. 37. old.
- (28) Uo. 34. old.
- (29) Uo. 34. old.
- (30) GADAMER: *Lesen ist wie Übersetzen*. In: *Gesammelte Werke*. Bd. 8. (Aesthetik und Poetik I. Kunst und Aussage. Tübingen, J. C. B. Mohr (Paul SIEBECK), 1993. 279-285. old.
- (31) GADAMER: *Szöveg és interpretáció*. Id. mű 25. old.
- (32) GADAMER: *A kép és a szó művészete*. Ford.: HEGYESSY M. In: *Kép, fenomén, valóság*. Szerk. BACSÓ Béla. Kijárat, 1997. 281. old.
- (33) Ld. WALDROP, Rosmarie: *Silence, the Devil, and Jabés*. In: *The Art of Translation*. Szerk.: WARREN, Rosanna. Northeastern University Press, Boston, 1989. 231. old.
- (34) DERRIDA: *A másik egynyelvűsége*. Ford. BOROS J. et al. Pécs, Jelenkor Kiadó, 1996. 94. old.
- (35) DERRIDA: *Bábel tornyai*. Ford.: FLAISZ Endre. In: Pompeji, 1994/4. sz.
- (36) GADAMER: *Destrukción és dekonstrukción*. 339. old.
- (37) BENJAMIN: *A műfordító feladata*. ld. mű 84. old.
- (38) DE MAN: *Szemiológia és retorika*. ld. mű 127. old.
- (39) Martin LUTHER: *Sendbrief vom Dolmetschen*. In: Hans JOACHIM STÖRIG (szerk.): *Das Problem des Übersetzens*. Darmstadt, 1963. 25. old.

Gálosi Adrienne

Információátadás a népzeneben

Bartók „A magyar népdal” című művében a népzene változatokra, rokon dallamokra épülő rendszerét az élővilághoz hasonlítja, megállapítva, hogy mindkét struktúráját „önkéntelenül működő természeti erők” alakítják. (1) Bartók a népzeneben ható „természeti erőt” annak változatképző alkotó módszerében látja – az állandó variálást tekinti meghatározónak az egymásból elágazó, egymással bonyolult módon mégis összekapcsolódó dallamcsoportok kialakulásában.

Ez az analógia magától értetődő egyszerűséggel magyarázza meg, miért épp olyan a népzene struktúrája, amilyenek a kutatás egy évszázada alatt megismerük. (2; 11; 13) Ugyanakkor fel is vet egy további kérdést – magyarázható-e a népzene változatképző természetével annak bámulatos emlékezete, információ-örökítő képessége is, vagy ellenkezőleg, a variálás inkább elmossa az írásban sohasem rögzített zenei alapüzeneteket?

Tény, hogy régi ereszkedő, ötfokú dallamainkat Keletről hoztuk magunkkal és tartottuk fent mindmáig, anélkül, hogy bárki lekotáztta volna őket történelmünk során. (9) Ugyanakkor a ma is élő hagyományos népzeneszeket figyelve megállapítható, hogy még egy órán belül sem szoktak hangról hangra reprodukálni dallamokat – hát még évezredekken keresztül. Hogyan lehetséges mégis a csoda, az évezredekken átívelő emlékezet csodája népzeneinkben – ezt a kérdést csak úgy lehetne megválaszolni, ha ilyen hosszú ideig figyeltük, rögzítettük volna a népzene alakulását, méghozzá a zenetudomány mai eszközeivel és alaposságával. Munkám célja éppen az, hogy számítógépen modellezzem azokat a zenei folyamatokat, amelyek a valóságban évszázadok során mehetnek csak végbe, és így keressek magyarázatot a variáció és a hosszú távú emlékezet kapcsolatára.

A modell alapötlete egy nagyszerű nógrádi pásztorzenésszel, a 81 éves *Pál István*nal való kapcsolatomban során született. Tanúja lehettem ugyanis, hogyan idézett fel *Pál István* egy régi dallamot, me-

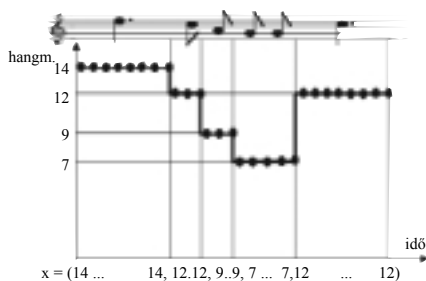
lyet 40 éve ismert meg, aztán évtizedekre el is felejtett. A felidézés folyamata hetekig-hónapokig tartott, és egyre-másra felbukkanó változatokat eredményezett. A négysoros dallam változatait külön-külön soronként megvizsgálva kiderült, hogy a sorváltozatok között számos olyan található, amely hangról hangra előfordul *Pál István* más nótáiban is. Ezeknek az emlékezetében aktívan élő – szintén négysoros – dallamoknak azonban megintcsak több sorváltozata van, és ezek további dallamok sorainak bizonyos változataival közösek... A közös sorváltozatok módszeres feltérképezésével végül egy 16 dallamból álló nagycsaládhoz jutottam, melynek tagjai legalább egy közös sorváltozatuk okán vannak közvetlen kapcsolatban egymással. A 16 dallam között természetesen sok csak közvetve kapcsolódik egymáshoz, mégis egy hálózatot alkotnak. (5) A példa jól mutatja a variálás szerepét a felidezésben – *Pál István* ugyanis lényegében az emlékezetében élő aktív dallamok variánsaként kereste az elfelejtett nótát. A siker kulcsa pedig az, hogy az elfelejtett dalhoz kapcsolódó zenei információ jelentős része valóban megmaradt az aktív dallamok variánsai között. A felidezés e részinformációk újraegyesítését jelentette.

A példaként említett felidéző aktust a népzene alapjelenségének tekintve feltelezhetjük, hogy a szájhagyományra épülő kultúra valóban éppen a dallamok variálása révén, rokon-dallamok hálózatában elosztva továbbítja alapüzeneteit. Ahhoz, hogy ezt a jelenséget modellezzük, és a modellen igazoljuk, hogy a fenti példa

valóban általánosítható, először is ki kellett dolgozni egy olyan matematikai módszert, amellyel a lekottázott dallamok számsorokká alakíthatók. Ezután ki kellett dolgozni egy olyan algoritmust, mely számszerűen jellemzi két tetszőleges dallam rokonsági fokát. Harmadik lépésként definiálni kellett azokat a szabályokat, amelyek a számítógépes szimulációban az imént ismertetett variáló-felidéző aktust modellezik. Csak ezután következhetett a tényleges szimuláció, az élet-játék, amely megvilágította a népzene tényleges életének számos sajátosságát.

Dallamok mint pontok a sokdimenziós zenei térben

A dallamokat tekinthetjük egy számokkal egyértelműen jellemezhető mennyiség – a hangmagasság – időbeli változásaként. Az 1. ábrán látható dallamhoz például az alatta lévő időfüggvényt szerkeszthetjük meg, ha a C hanghoz a 0-t, ettől fölfelé haladva pedig félhangonként eggyel növekvő egész számot rendelünk. Az így kapott

1. ábra. Sokdimenziós vektor (x) származtatása kottából. A hangmagasság-idő függvényt, a vastag vonal, a mintavételezést a pontok jelölik.

hangmagasság-értékeket azután a ritmus adta idő-beosztással ábrázoljuk, így megkapjuk az adott dallamot egyértelműen leíró hangmagasság-idő függvényt. A dallam vagy dallamrész teljes idő-tartományát ezután D egyenlő részre osztva egy D elemű számsort kapunk, amelyet egy D dimenziós euklidészi térben úgy ábrázolhatnánk, hogy az első koordináta tengelyre az első mintavételi pillanatban felvett

hangmagasságot vinnék fel, a másodikra a másodikat, és így tovább, egészen D -ig. Végeredményben tehát koordinátaival megszerkesztenénk az adott dallamnak megfelelő pont helyét a D dimenziós zenei térben. A dallamokat hosszuktól függetlenül mindig ugyanannyi – D – részre bontva minden dallam ugyanannak az D dimenziós zenei térnek egy pontjaként képzelhető el. A dallamok eltérését ezután elvben jellemzhetnénk a nekik megfelelő D dimenziós pontok távolságával. Ez azonban nem jellemezné kellő pontossággal a valós zenei viszonyokat, ezért a zenei eltérés pontosabb jellemzésére két módszert is kidolgoztam. Az egyik módszer a dinamikus idővetemítés elvét alkalmazza (3; 12; 6), a másik pedig a dallamoknak megfelelő ponthalmaz főtengeley-analízisét végzi el, és a zenei eltérést a jellemző főtengeleyek redukált terében mért euklidészi távolsággal jellemzi. (4; 10) Az első módszer működését az Olvasó maga is tanulmányozhatja, mert az Interneten elérhető, a magyar népzene bemutató program dallam-kereső algoritmusának alapján készült. Ebben a tanulmányban azonban a zenei távolságot a második módszer szerint, a legfontosabb főtengeleyek koordináta-rendszerében mért euklidészi távolságként definiáljuk. A számítást a terjedelem korlátai miatt nem részletezem, csupán annyit jegyzek meg, hogy az Olvasó nyugodtan tekintheti például az n -edik és m -edik dallam $d_{n,m}$ „zenei távolságát” a megfelelő D dimenziós pontok jól ismert euklidészi távolságának. A lényeg az, hogy két adott dallam (például az m -edik és j -edik) zenei eltérését végül is egy skálár számmal, $d_{n,m}$ -mel jellemezzük.

Ezek után megkereshetjük bármely dallam rokonságát – azokat a dallamokat, amelyek zenei távolsága a kiválasztottól kisebb egy előre megadott kritikus értéknél. A kritikus távolság megválasztása történhet empirikus vagy algoritmikus úton. A részleteket ezúttal is mellőzöm, de a 2. ábrán bemutatom rokon-féldallamoknak egy sorát, melyet a zenei távolságot mérő algoritmus mutatott ki. A zenei rokonság mindig csak szomszédos dallamok

2/a ábra. Lá-pentaton keservestől induló és dúr táncdallamban végződő rokonsági lánc. A szomszédos dallamokat a kereső algoritmus rokonnak találta, de a lánc két vége zeneileg már igen távol áll egymástól. A keresés csak a kottán látható első féldallamok között történt.

között értendő, a sor elejét és végét összevetve viszont láthatjuk, hogy igen távoli dallamok is állhatnak közvetett kapcsolatban, rokon-dallamok láncán át.

Az 1. ábrán ismertetett módon 704 gyimesi dallamot vittem számítógépre, a megfelelő pontokkal benépesítve a $D = 120$ dimenziós zenei teret. A tapasztalat azt mutatta ugyanis, hogy a dallamsorokat 30, a sorpárokat (féldallamokat) 60, a teljes dallamokat pedig 120 ponton mintavételezve a számszerűsítés már pontosan ábrázolja minden dallam lényeges mozgásait. A gyimesi népzeneire azért esett a választásom, mert ez a kelet-erdélyi magyar népcsoport igen régies és ma is élő népzeneét őriz, továbbá mert sok dallamuk kottája jelent meg már különböző könyvekben, valamint mert magam is sokat gyűjtöttem azon a vidéken, így a publikált dallamokat egész sor további változattal, illetve dallammal egészíthettem ki. (7;8)

A sokdimenziós teret tetszőleges kétdimenziós síkra vetíthetjük. A megfelelő – legtöbb információt hordozó – sík kiválasztásában segít a főtengeley-analízis, mellyel például az adott pontthalmaz – dallamrendszer – legnagyobb kiterjedésű vetületét is megjeleníthetjük. A 3. ábrán az első féldallamok (sorpárok) vetületét láthatjuk. A zenei rokonság és a térbeli hely-

2/b ábra. A 2/a. ábra első féldallamaihoz tartozó második féldallamok. A rokonságok itt már nem szükségszerűek, bár pl. az első és második sorok közt nyilvánvalóan fentállnak.

zet kapcsolatára utal az a jelenség, hogy a háromszögekkel ábrázolt, kupolás-visszatérő szerkezetű újstílusú dallamok jól elkülönülnek a körökkel ábrázolt régebbi, zömmel ereszkedő dallamoktól. A rokon dallamokat az ábrán páronként vonalak kötik össze, így dallam-térképünkön megjelennek a rokonsági struktúrák vagy „csillagképek”. A csillagképek a D dimenzióról 2-re vetítés miatti információ-vesztés következtében néhol átlapolódnak az ábrán, de az algoritmus biztonsággal határozza meg számukat egy-egy pontrendszerben. A teljes dallamok, féldallamok, illetve dallamsorok csillagképei a következőképpen alakulnak:

Teljes dallamok 4 csillagkép, 177, 25, 6, 6 taggal.

1. féldallam 9 csillagkép, 119, 40, 32, 15, 11, 8, 7, 7, 6 taggal.

2. féldallam 2 csillagkép, 195, 23 taggal.

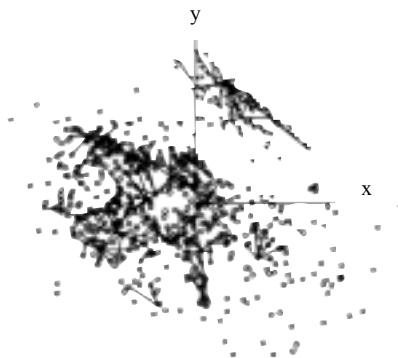
1. sorok 11 csillagkép 84, 71, 20, 19, 18, 17, 9, 8, 6, 6, 6, 6 taggal.

2. sorok 7 csillagkép 112, 76, 10, 9, 6, 6, 6 taggal.

3. sorok 5 csillagkép 213, 22, 7, 7, 7 taggal.

4. sorok 5 csillagkép 217, 9, 8, 7, 6 taggal.

Az eredmények szerint a dallamok első részére a nagyobb tagoltság jellemző, míg

3. ábra. Az első féldallamokat ábrázoló dallam-térkép. A vonalakkal összekötött pontok rokon dallamokat ábrázolnak. A vonalak ugyanakkor kirajzolják az egész zenei rendszer szerkezetét. A háromszögekkel jelölt újstílusú dallamok jól láthatóan külön galaxist alkotnak a zenei univerzumban.

a második féldallamok nagyobb, összefüggő csillagképekbe rendeződnek.

A népzene életének szimulációja

A bevezetőben ismertetett dallam-felidézést egyszerűen modellezhetjük számítógépen, mint két ellentétes erő – felejtés és variálás – harcát. A szimuláció során az N elemű dallamkészlet (esetünkben $N = 704$) minden tagja lehet élő, illetve elfelejtett állapotban. A dallam-rendszer állapotát az N elemű s állapot-vektorral jellemezzük, melynek elemei – az állapot-változók – az 1, illetve 0 értéket veszik fel, aszerint, hogy a megfelelő dallam éppen élő vagy elfelejtett állapotban van-e.

$$s = [s_1, s_s \dots s_N] \quad (1)$$

A szimulációs ciklus első lépése a felejtés-kísérlet – az s állapot-vektor minden eleme valamilyen előre megadott p valószínűséggel veheti fel az 1 értéket, $1-p$ valószínűséggel pedig a 0-t. A program tehát minden egyes dallamot p valószínűséggel tart meg emlékezetében, és $1-p$ valószínűséggel felejt el.

A szimulációs ciklusban ezután a felidézés-kísérlet következik – az s állapot-vektor 0 értékű elemei valamilyen valószínűséggel újra felvehetik az 1 értéket. Ez a

valószínűség azonban már minden dallamra más és más, a dallam-rendszer pillanatnyi állapotától (az s vektor elemeinek pillanatnyi értékétől) függően.

Az úgynevezett felidézési valószínűséget a zenei eltérést jellemző távolság-adatokat felhasználva definiálhatjuk. Tegyük fel, hogy az i -edik dallam éppen elfelejtett állapotban van – ekkor annak valószínűsége, hogy dallamunk valamely éppen élő állapotban lévő j -edik dallam variánsaként idéződik fel, legyen

$$q_{i,j} = \exp(-\alpha \cdot d_{i,j}) \quad (2)$$

Ez a valószínűség egyhez tart, ha a felidézendő i -edik és a felidéző j -edik dallam $d_{i,j}$ távolsága kicsi, tehát zeneileg rokonok, viszont 0-hoz tart, ha $d_{i,j}$ nagy, vagyis nincs közöttük zenei kapcsolat. Azt, hogy $q_{i,j}$ milyen érzékeny a $d_{i,j}$ távolságra, az $\alpha > 0$ paraméter határozza meg.

A teljes felidézési kísérlet mármint azt jelenti, hogy az elfelejtett i -edik dallamot minden egyes élő dallam megkísérli felidézni, a kapcsolatuk szorosságára jellemző $q_{i,j}$ valószínűséggel. Sikeres a kísérlet – vagyis az állapot-vektor i -edik eleme az 1 értéket kapja –, ha a sok elemi kísérlet közül legalább egy, de akár egyszerre több is sikeres. A $q_{i,j}$ elemi valószínűségek ismeretében meghatározhatjuk a teljes felidézési kísérlet sikerének a valószínűségét: annak valószínűsége, hogy az i -edik, elfelejtett dallamot valamelyik – vagyis legalább egy – élő állapotban lévő dallam felidézi, mint önmaga variánsát,

$$q_i = 1 - \prod_{j=1}^N (1 - q_{i,j} s_j) \quad (3)$$

Minden elfelejtett dallamhoz megadhatjuk tehát azt a valószínűséget, amellyel az éppen élő állapotban lévő dallamok teljes rendszere képes felidézni azt. Ez a valószínűség annál nagyobb, minél több és minél közelebbi rokona van a felidézendő dallamnak élő állapotban. Magányos, rokontalan dallamok felidezésére ellenben nagyon kicsi az esély. A (3) képletben de-

finiált valószínűségek tehát valóban alkalmasak a bevezetőben tárgyalt felédzési aktus általánosítására. Mindehhez az utat a zenei rokonság számszerű jellemzése nyitotta meg a zenei távolság fogalmának bevezetésével.

Az eddigiek alapján a népzene életét szimuláló játék egy ciklusa a következő lépésekből épül fel:

– A program minden dallamot megkísérel elfelejteni: $1-p$ valószínűséggel $0-t$ ír az s állapot-vektor megfelelő helyére.

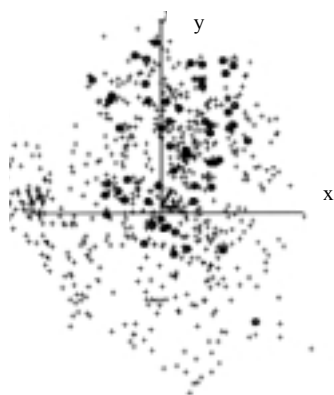
– Ezután kiszámítja az elfelejtett dallamok felidézési valószínűségeit a 3. képlet szerint.

– Végül megkísérli felidézni az elfelejtett

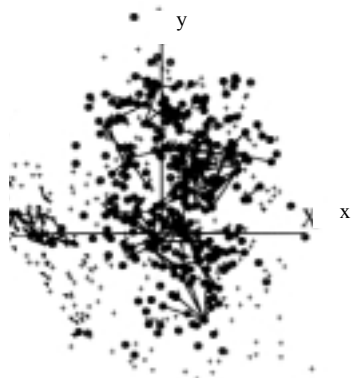
dallamokat, a rájuk jellemző q_i valószínűségekkel. Sikeres kísérlet esetén az s állapot-vektor megfelelő eleme megint az 1 értéket veszi fel – ellenkező esetben 0 marad.

– A ciklust megismételjük.

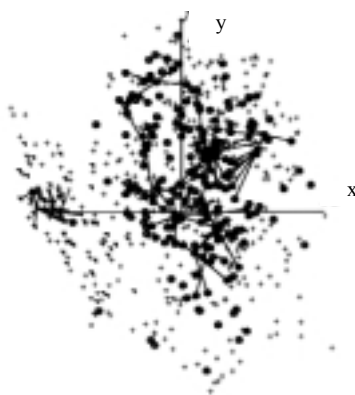
A modellben vadonatúj dallam „kitalálása” kizárt. Technikailag semmi akadálya sem lenne, hogy véletlenül kiválasztott helyzetű D dimenziós pontok megjelenésével modellezzük új dallamok születését, de ekkor fel kellene tenni azt a kérdést, hogy vajon miért nincs meg az új pontnak megfelelő dallam a tényleges gyimesi repertoárban. Tovább lépve – egyáltalán melyik hang-sorozatot tekintik dallamnak

$p = 0,3$

$p = 0,7$

$p = 0,5$

$p = 0,9$

4. ábra. A teljes dallamokat ábrázoló pontrendszer négy különböző emlékezési valószínűsége (pillanatfelvételek). A pontok az élő, a keresztek az elfelejtett dallamokat jelölik. A rokonsági struktúra $p=0,5$ -nél alakul ki, aztán már csak újabb pontokkal gazdagodik.

Gyimesben, és melyiket értelmetlen zagyvaságnak? Ahelyett, hogy ezeket a nagyönis messzire vivő problémákat feszegetnénk, inkább a rendelkezésünkre álló tényleges dallam-készletet értelmezzük úgy, hogy az abban meglévő dallamok és változataik többé-kevésbé teljesen lefedik a gyimesi zenei gondolkodásban rejlő lehetőségeket. (Ez a dallam-készlet ugyanis sok embertől származik, de egyikük fejében sincs meg teljes egészében.) Amikor tehát a szimuláció során az éppen élő dallamok csoportja valamelyik elfelejtéssel bővül, voltaképpen „új” dallam, vagy variáns „születik” – a pillanatnyilag élő zenei rendszer szempontjából.

Eredmények

Az előző fejezetben ismertett élet-játékot arra használtam, hogy megvizsgáljam az élő dallamok átlagos számát, egymás közti kapcsolatait, valamint várható élet-tartamát a emlékezési valószínűség különböző értékei mellett. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az élet-játékban a népzenei rendszer valamilyen optimumra törekszik – a rokontalan dallamokat nem tudja megvédeni a felejtéstől, mert ezek felidézési valószínűsége kicsi, viszont azoknak a dallamoknak, amelyek valamilyen rokonsági-nagycsaládi rendszerbe szerveződnek, a felidézésmechanizmus jó esélyt ad a hosszútávú fennmaradásra. A 4. ábrán a teljes dallamoknak megfelelő pontrendszerrel készült négy jellegzetes „pillanatsfelvételt” láthatunk, négy különböző emlékezésvalószínűségénél.

Az élő dallamoknak megfelelő pontok $p = 0,3$ -nál még véletlenszerűen tűnnek fel és enyésznek el. Az összekötő vonalak teljes hiánya azt mutatja, hogy ilyen gyenge „emlékezőtehetség” mellett még semmi esély sincs rokon-dallamok egyidejű megjelenésére. A kép a modern város zenei életére emlékeztet – dallamok ugyan vannak, de nem állnak össze egymást értelmező rendszerre, ezért feltűnésük-eltűnésük esetleges.

A helyzet $p = 0,5$ -nél változik meg számottevően. Ekkor tűnnek fel ugyanis az

ábrán is látható, rokon-dallamokból épülő struktúrák, és ezek p nagyobb értékei mellett sem változnak már számottevően, csak a bennük foglalt élő dallamok száma növekszik. Ez pedig az élő népzene állapotára utal – az egymást értelmező, rokonsági rendszerekbe szerveződő dallamok képesek a pillanatnyilag feledésbe merültek felidezésére, a bevezetőben bemutatott variáló-felidézésmódszert követve-szimulálva.

Hogy pontosan mit is jelent az ábrán látható rokonsági hálózatok kialakulása és fejlődése a népzene életében, világosabbá tehetjük néhány, a teljes rendszer állapotára jellemző mennyiség és az emlékezési valószínűség közötti összefüggés vizsgálatával. Ennek érdekében a szimulációt 64000 lépésben futtattam, és közben a p emlékezés-valószínűséget lassan 0,05-től 1-ig változtattam. A szimuláció során a következő mennyiségek alakulását vizsgáltam:

– Az élő állapotban lévő dallamok számát.

– Az élő dallamok között elkülöníthetők azok, amelyek élő rokonsággal is rendelkeznek, vagyis amelyek egy élő dallamokból álló csillagkép tagjai. Az így kirajzoló csillagképek tagjait összeszámolva vizsgáltam a rokonsággal rendelkező élő dallamok – csillagkép-tagok – számának alakulását is.

– Ha egy dallamot sok cikluson át figyelünk, megvizsgálhatjuk, hogy milyen biztonsággal van jelen a zenei rendszerben. Így összeszámolhatjuk azokat a dallamokat, amelyek K esetből $T < K$ -szor élő állapotban voltak (például $K = 100$ esetből $T = 90$ -szer), és ezeket tekinthetjük a tartósan élő dallamoknak. A T/K kifejezést pedig tekintsük az adott dallam várható élettartamának. Maximális értékét, 1-et akkor veszi fel, ha az adott dallam mindig élő állapotban van, bármikor nézünk is rá, minimumát pedig akkor, ha minden ránézéskor elfelejtett állapotban találjuk.

– Kiszámíthatjuk azonban bármely dallam várható élettartamát mérés nélkül, pusztán az emlékezési és felidézési valószínűségekből is. Az i -edik dallam r_i élet-

valószínűsége ugyanis az emlékezetből vagy a felidézésből adódik, vagyis

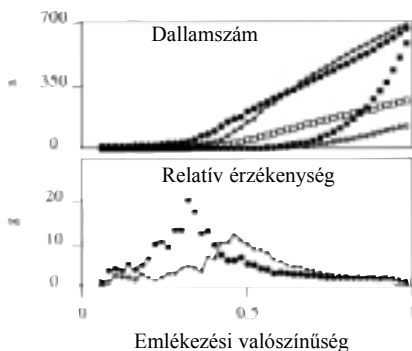
$$r_i = p + q_i - pq_i \quad (4)$$

A fenti élet-valószínűség ismeretében meghatározható a T/K „élettartamú” dallamok száma:

$$m(T/K) = \frac{K!}{T!} \prod_{i=1}^N r_i^{T-1} \quad (5)$$

A várható élettartam eloszlásának $m(T/K)$ sűrűségfüggvénye megmutatja a hosszú élettartamú dallamok megjelenését és arányát különböző emlékezési valószínűségeken.

Az élet-játékot elvben bármilyen D dimenziós térbeli pontthalmazon futtathatjuk. A tényleges népzenei rendszer sajátosságaira éppen úgy deríthetünk fényt, hogy véletlen pontthalmazon is elvégezzük a szimulációt, és vizsgáljuk a kétféle rendszer viselkedésében mutatkozó különbségeket. A zenei teret ezért tényleges dallamok helyett bizonyos esetekben egyenletes eloszlású véletlen pontokkal töltöttem fel, úgy, hogy a véletlen halmaz statisztikai tulajdonságai – a pontok koordinátáinak szórás-viszonyai a főtengelyek mentén és a köztük mérhető átlagos távolság –

5. ábra. A dallamszámok és a relatív érzékenység függése az emlékezési valószínűségtől. A nagy jelek a tényleges zenei rendszert, a kicsik a véletlen pontthalmazt jelölik. Ezen belül a körök a teljes élő dallamszámot, a négyzetek pedig a csillagkép-tagok számát mutatják. A nagy fekete négyzetek a hosszú távú fentmaradó dallamok számát mutatják a tényleges zenei rendszerben.

azonosak legyenek az eredeti zenei rendszerével.

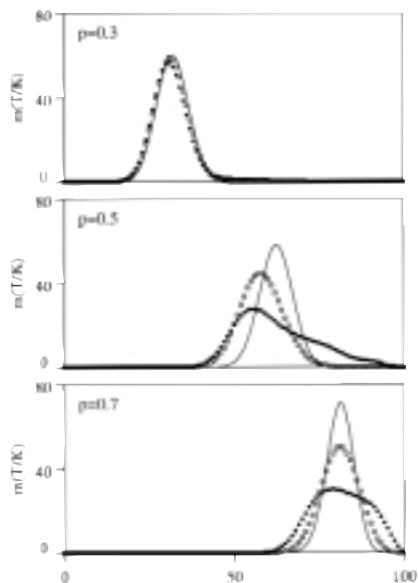
A kétféle rendszerben mért dallam-szám-adatok láthatók az 5. ábrán, az emlékezési valószínűség függvényében. A zenei rendszer dallam-száma alig emelkedik $p = 0,05$ és $p = 0,3$ között, tehát a 3. ábra első állapotának megfelelő emlékezési valószínűségig. Efölött azonban a dallam-szám-növekedés üteme hirtelen megnő és nagyjából lineárisan emelkedik a biztos emlékezést jelentő $N = 704$ -es számig. A csillagkép-tagok száma, megint csak a 3. ábrával jó egyezésben, $p = 0,5$ fölött mutatja meg a rendszer állapot-változását, a csillagkép-struktúrák stabil kialakulását és gyors növekedését. A tartósan élő dallamok száma $p = 0,6$ fölött, a csillagképek stabilizálódása után kezd el exponenciálisan növekedni.

Ugyanezek a jelenségek a véletlen pontrendszerben is kimutathatók, csakhogy ott az átmeneti valószínűségek lényegesen magasabbak a zenei rendszerhez képest, míg a csillagkép-tagok száma még amannak felét sem éri el. Az átmenetek pontos kimutatására meghatároztam a zenei, illetve a véletlen rendszer dallamszámának relatív érzékenységét az emlékezési valószínűségre:

$$g = \frac{1}{n} \frac{np}{p} \quad (6)$$

Az ábrán a $g(p)$ görbék jól mutatják, hogy a véletlen rendszerben a strukturált állapotba való átmenet valóban jóval nagyobb emlékezési valószínűségen következik be, mint a zenei rendszerben.

Létezhetnek-e hosszú ideig is fentmaradó dallamok a felejtés és a variálva felidézés harcában, vagy ez a modell nem képes magyarázni a népzene erős emlékezetét? Ez a kérdés, melyet a bevezetőben alapkérdésként vetettünk fel, az 5. képletben megadott élettartam-eloszlás vizsgálatával dönthető el. A 6. ábrán az élettartam-sűrűségfüggvények láthatók, a 4. ábra $p = 0,3$ -hoz, $p = 0,5$ -höz és $p = 0,7$ -hez tartozó pillanatfelvételein megörökített állapotokban.

6. ábra. A várható élettartamok eloszlásának sűrűség-függvényei. A fekete négyzetek a valós zenei rendszer élettartam-eloszlását ábrázolják, a 4. ábrán látható pillanatfelvételeknek megfelelő helyzetekben.

A folytonos vonal a tényleges zenei rendszeren számított eloszlást mutatja, ha a felidézés azonos valószínűséggel történhet minden dallamra. Az üres négyzetek a rokonsági elven felidéző véletlen pontthalmaz élettartam-eloszlását mutatják. A három görbét összevetve nyilvánvaló, hogy a rokonsági elven felidéző zenei rendszer emlékezőtehetsége messze meghaladja a másik kettőt.

Az ábrák a zenei és a véletlen rendszerek sűrűség-függvényein kívül még egy görbét tartalmaznak. Ez úgy készült, hogy a zenei rendszerben a zenei rokonságon alapuló felidézés helyett minden dallamra azonos valószínűséggel történhet minden dallamra. Ennek értéke a megfelelő q_i (3. képlet) valószínűségek átlaga volt mindhárom esetben. Az ábrán jól látható, hogy a $p = 0,3$ -hoz tartozó, tehát még strukturálatlan állapotban mindhárom rendszer élettartam-eloszlását közel azonos Gauss-görbék írják le. Hosszú távon fennmaradó dallamnak pedig nyoma sincsen.

A helyzet $p = 0,5$ -nél változik meg. A tényleges gyimesi dallamokat tartalmazó és a variálásnak rokonságokra alapozó, „okos” módját követő rendszerben ekkor nagy számban jelennek meg a hosszú élettartamú dallamok a rokonsági rendszerek,

csillagképek megjelenésével egyidejűleg. A másik két görbe ugyanakkor messze elmarad ettől. Az egyforma valószínűséggel variáló rendszer átlagos élettartama (a görbe maximumának megfelelő T/K érték) meghaladja ugyan a véletlen pontthalmazét, de meg sem közelíti az „okosan” variálóét. A rokonságra épülő variálás hatékonysága a véletlen pontok között azért nem érvényesülhet, mert, mint láttuk az 5. ábrán, a véletlen rendszer rokonsági struktúrája ekkor még nem épült ki, hiszen még épp csak túl van az átmeneten.

A $p = 0,7$ -en felvett görbék csak megerősítik eddigi állításainkat. A gyimesi dallamok rokonok közt variáló rendszerében továbbra is sokkal több a hosszú ideig fennmaradó dallam, mint a másik kettőben. (Pedig már maga az emlékezői valószínűség is igen magas – $0,7$ – és ez akár dominálhatna is már, elnyomva a felidézés hatását.) A véletlen pontthalmaz viszont kissé fölébe kerekedik az egyforma valószínűséggel variáló gyimesinek. Ekkor ugyanis már a véletlen rendszerben is kialakultak a rokonsági struktúrák, így az „okosabb” variálási elv már érezhető hatását.

A fenti eredményeket összegezve már válaszolhatunk a bevezetőben feltett kérdéseinkre – a zenei rokonságra építő variálás valóban képes a zenei emlékezet hosszú időn keresztül való fenntartására, de csak a tényleges dallamokat, azok bonyolult rokonsági hálózatát tartalmazó népzenei rendszerben. A hosszútávú élet feltételei romlanak mind a struktúra, mind a variálási-felidézési elv feladásával, primitívebbé cserélésével.

Élő zenei rendszer

A bevezetésben azt a kérdést tettük fel, hogy alkalmas-e a variálás – mely Bartók szerint a sajátos népzenei struktúrák kialakulásának fő hajtóereje – a népzene hosszútávú emlékezetének biztosítására is? Ugyanott egy valós példa kapcsán utaltunk arra, hogyan képes elfeledett nótákat felidézni a szájhagyomány talaján álló népzene aktív dallamainak variálásával.

A példát általánosító szimulációs kísérletek igazolták, hogy a zenei rokonságra épülő variálás valóban azt eredményezi, hogy a soha le nem írt, nem kodifikált, mindig csak változataiban megjelenő népzenei rendszer képes sok nemzedéken át továbbítani az azzal élő nép zenei üzeneteit. Láttuk azt is, hogy a rokonságon alapuló variálási elv és a variánsok struktúrája mélyen összefüggenek – egyik a másik nélkül nem képes a hosszútávú emlékezetre.

A struktúra azonban összeomolhat, mint ahogy össze is omlott modernnek nevezett évszázadunkban. A városi ember fejében még itt-ott élő dallamok nem alkotnak rendszert, ezért a felejtés végzetesen kitörli őket emlékezetéből. A városi ember zenében már nem variál, legfeljebb idéz – ameddig el nem felejt a leckét. A helyzet azonban korántsem reménytelen, mert a struktúrák újraépülhetnek ma is, városban is. Az Óbudai Népzenei Iskolában hétről hétre tapasztalom, hogy a megismerés örömét éppen akkor érzik legerősebben a tanulók, ha egy adott zenei világ fokról fokra tárul fel előttük, ha minden új dallammal egy már meglévő zenei rendszer épül tovább. Ily módon talán eljuthatunk a népzene anyanyelvi szintű – tehát mindig csak a fontos zenei üzenetre összpontosító és azt változatok sokaságában megfogalmazni képes – birtokbavételéig.

Talán mindez általánosabban is értelmezhető, mint a zenetanulás. A pedagógia Karácsony Sándor által kidolgozott elvei között az egyik legfontosabb az, hogy a magyar nyelvben kimutatható mellérendelő gondolkodásmódnak minél tágabb teret kell biztosítani. Modellünkben éppen ezt az elvet követtük: a modell valamely új vagy újra értelmezendő dallam (gondolat) megközelítésében nem a részekre szedő analízis-szintézis lépcsőfokait járja be, ha-

nem az egész, oszthatatlan dallamokban (gondolatokban) rejlő rokonságot keresi. Mivel pedig a felidézési kísérletben az összes élő dallam részt vesz, még azt is kimondhatjuk, hogy a modellt az ismeretlen azonnal egy egész zenei rendszer (világkép) részeként próbálja értelmezni. A kísérletek tanúsága szerint ez a gondolkodásmód a biztosítéka a lényeg hosszútávú fennmaradásának – igaz, nem az információhordozókon, hanem „csak” a fejekben.

Irodalom

- (1) BARTÓK Béla: *A magyar népdal*. Bp, 1924.
- DOBSZAY László – SZENDREI Janka: *A magyar népdaltípusok katalógusa I*. Bp, 1988.
- (2) GORDOS Géza – TAKÁCS György: *Digitális beszédfeldolgozás*. Műszaki Könyvkiadó, Bp, 1983.
- (3) HAYKIN, Simon.: *Adaptive Filter Theory*. Prentice-Hall, 1996.
- (4) JUHÁSZ Z.: *Az utolsó dudás. Pál István nőgrádi pásztor zenei öröksége*. Bp, 1998.
- (5) JUHÁSZ Z.: *Gyimesi hangszeres dallamok vizsgálata egy matematikai modell alapján*. In: *A tűzcsiholó. Tanulmányok a 90 esztendő Lükő Gábor köszöntésére*. Bp, 1999.
- (6) KALLÓS Zoltán – MARTIN György: *Tegnap a Gyimesben jártam*. Európa, Bp, 1989.
- (7) KALLÓS Zoltán: *Balladák könyve*. Magyar Helikon 1974.
- (8) KODÁLY Zoltán: *A magyar népzene*. Bp, 1937.
- A Magyar Népzene Tára I-X*. Bp, 1951-1997.
- MURASE, H. – LINDENBAUM, M.: *Partial Eigenvalue Decomposition of Large Images Using Spatial Temporal Adaptive Method*. IEEE Trans. of Image Processing vol. 4. No. 5. May 1995.
- (9) OLSVAI Imre: *Magyar népzenei rendezőmunka 1975-ig*. In: *Ethnographia*. XC. 69-84. old.
- (10) SACHIRA, Darzágín – MILAN, Rusko: *Dynamic Programming Approach to Time Normalized Similarity Evaluation of Melodical Structures*. *Proc. of Meeting of the Study Group on Computer Aided Research in Musicology*. Dolná Krupá, 1997.
- (11) SZENDREI Janka: *Auf dem wege zu einer neuen Stilordnung der ungarischen Volksmusik*. In: *Studia Musicologica* XX. Bp, 1978., 361-379. old.

Juhász Zoltán

Két CD-ROM közgyűjteményekről

A magyar könyvtárak egy ezredév tükrében

Minden érettségizett ember ismeri első királyunk rendeletét: „Minden tíz falu templomot építsen...”. A könyvtárosok azonban a Szent István-i ‚Decretum’ folytatását is szívesen idézik, hiszen István király ezzel az első „könyvtári törvényt” is megalkotta: „Ruhákról ... a király gondoskodik; papról és könyvekről a püspökök.”

A kereszténység felvétele után hamar elterjedt hazánkban a latin nyelvű írásbeliség. Szerencsés véletlenek sorozatának köszönhető, hogy ezek közül számos fennmaradt, sőt, olyan is van közöttük, amely megőrizte a magyar nyelv egyes szavait. Elég, ha a ‚Tihanyi Alapítólevél’-re vagy a ‚Gyulafehérvári Sorok’-ra gondolunk. A latin nyelv tengerébe ágyazva maradtak fenn az első magyar személy- és helységnevek, amelyeket a kolostorok scriptoriumaiban szorgos kezű másolók jegyeztek föl.

Nem kellett sok idő ahhoz, hogy a kódexfestés művészete is meghonosodjék a Kárpát-medencében, és alig egy-két évszázad alatt olyan szintre jusson, hogy a legkényesebb királyi ízlés is elégedett lehessen – a ma emberét pedig büszkeséggel tölthesse el az a tudat, hogy elődeink keze nyomán született a ‚Képes Krónika’, ‚Nagylucsei Orbán zsoldárskönyve’, az ‚Ersekújvári kódex’ és számos további műretek.

Jól tudjuk, hogy a történelmi viharok pusztításainak rengeteg kódex, oklevél és más dokumentum is áldozatul esett, de szerencsére maradt fenn annyi érték, amelyből a tudósok következtetései nyomán viszonylag pontos képet kaphatunk a középkori Magyarország könyv- és könyvtárkultúrájáról.

Ahogy haladunk előre az időben, úgy szaporodik a könyvek és velük együtt a könyvtárak száma. Ez utóbbiak között vannak olyanok, amelyek egy évezrede, és olyanok is, amelyek néhány éve, évtizede szolgálják a magyar művelődést, napjaink fejlesztési programjai pedig már a jövő évezred magyar művelődésére fejtik ki jótékony hatásukat.

A múltat, a jelent és a jövőt egyaránt bemutatja az a CD-ROM, amely a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma Könyvtári Osztálya vezetőjének, *Skaliczki Judit*nak az ötlete nyomán, a minisztérium támogatásával készült a Frankfurti Könyvvásárra. Legjobb tudomásunk szerint sehol a világon nem készült még ehhez hasonló, átfogó multimédia összeállítás, amely egy ország könyv- és könyvtárkultúrájának ezeréves történetét dolgozta volna föl.

A multimédia CD-ROM felvillantja a legjellemzőbb momentumokat e kivételes státuszú intézmények, a könyvtárak életéből. A bibliotékák több okból is különlegesek: mint a nemzet írásos emlékezetének legfőbb letéteményesei, rendkívüli értékeket rejtnek falaik között; kiemelten fontos társadalmi szerepükhöz képest mégis a háttérbe húzódba végzik munkájukat. Ez utóbbi jelenségnek talán az is az oka, hogy a könyvtárosok is különböznek az átlagemberektől: ők kevésbé dicsekednek személyes eredményeikkel, hiszen az ő tudásuk legtöbbször mások munkájába épül be, mások eredményeiben gyümölcsozlik, és az új tudományos eredményeken vagy a sikeres vizsgákon keresztül mások javát szolgálja.

A CD-ROM szerkezete:

- Barangolás – a művelődéstörténeti „kirándulás” rövid ízelítőt ad a magyar írásbeliség és könyvkultúra különleges értékeiről;
- Korszakok – a teljes anyagot hat nagy történelmi korszakra sorolva ismerteti a magyar könyv- és könyvtártörténet számos különleges értékét;

– Könyvtárak – a múlt jelentősebb könyvtárai mellett napjaink valamennyi megyei, egyetemi és országos feladatkörű szakkönyvtárának (közülük is kiemelten a nemzeti könyvtárnak), valamint néhány jövőbe mutató projektnek (mint például a Magyar Elektronikus Könyvtárnak) a bemutatása;

– Ritkaságok – néhány különleges jelentőségű dokumentum (köztük a „Halotti beszéd” a „Pray-kódex”-ből, az „Érsekújvári kódex”, *Bolyai* „Appendix”-e, *Semmelweis Ignác* „Aetiológia” című munkája és természetesen több korvina) ismertetése;

– Katalógus – ebben a menüpontban lehet a szövegben említett személyek, intézmények és helységek neve alapján keresni;

– Névjegy – a multimédia CD-ROM népes alkotógárdájának névsorát tartalmazza.

A multimédia lemez az egyes történelmi korszakok szerint csoportosítva mintegy 200 könyvtárat és 600 különleges értékű dokumentumot mutat be. A zenei aláfestéssel kísért szövegben előforduló 1500 személy-, helység- és intézménynevet a Katalógus menüpontban lehet visszakeresni. A CD-ROM egyik különleges értéke, hogy a jelenre és a jövőre vonatkozó részei gyakorlatilag nem avulnak el, ugyanis közvetlen Internet-hivatkozások is helyet kaptak a programban. Ennek köszönhetően az összes országos feladatkörű, megyei, illetve egyetemi könyvtár honlapját, az Interneten elérhető könyvtári adatbázisokat, a jogszabályok szövegét közvetlenül el lehet érni a hálózaton keresztül, így a Web-oldalak és az adatbázisok a mindenkori legfrissebb állapotukban kérdezhetőek le.

Akinek pedig nincs ideje elmélyülni a könyvtárak történetének tanulmányozásában, de öt percet rá tud szánni a magyar kultúrával való ismerkedésre, a karosszékben hátradőlve végignézheti a Barangolás menüpontot, amely néhány elsőrangú kultúrtörténeti érteken keresztül mutatja be a magyar művelődéstörténet ezer évének nagy pillanatait.

Múzeumi séták Budapesten

Ugyancsak a Frankfurti Könyvvásárra készült el a Budapest múzeumi gyűjteményeit bemutató CD-ROM. A magyarul és négy idegen nyelven kiadott lemez célja, hogy fölkeltsse az érdeklődést múzeumaink – rajtuk keresztül pedig Magyarország és annak fővárosa – iránt.

Nem gondoljuk, hogy különösebben fontos lenne hangsúlyozni: a CD-ROM – éppen újszerű megközelítésénél és tárgyalásmódjánál fogva – még a muzeológus szakembereknek is számos újdonsággal szolgál, nem szólva a hazai látogatókról, akiknek szintén sok új információt kívánunk nyújtani. Az alább felsorolt 27 budapesti gyűjtemény mintegy 220 tárgyat mutatjuk be az építészetileg legértékesebb és művelődéstörténeti szempontból különösen jelentős múzeumépületek mellett.

Az összeállítás középpontjában a Látogató áll. A sablonos megoldásokat elkerülendő az anyag bemutatására nem a hagyományos gyűjtemény-centrikus megoldást választottuk, hanem néhány jellemző látogató-típust kísérünk végig azokon a gyűjteményeken, ahol az ő érdeklődésének megfelelő tárgyakra találhat. Ily módon azokba a gyűjteményekbe is elkauzoljuk a potenciális látogatót, ahová egy klasszikus múzeumi kalauz útmutatásai alapján talán eszébe sem jutna elmenni. Így például egy természetrajongónak bemutatjuk *Bartók Béla* ásvány-, kagyló- és bogárgyűjteményét, egy mérnöknek *Liszt Ferenc* csodahangszerét: a harmónium-zongorát, a művésznek *Csontváry Kosztka Tivadar* „A taorminai görög színház” romjairól készült képét. Az egyházi gyűjtemények bemutatása nem korlátozódik a szűken vett vallástörténetre; ehelyett a vallásnak a társadalom életének alakításában és a kultúrtörténetben betöltött szerepére irányítjuk a figyelmet. Az európai kultúra közös gyökereire építve a Látogatót egy-egy mitológiai alak ki-

séri végig azon az 5–10 múzeumon, ahol az érdeklődési körébe tartozó tárgyak találhatóak.

Az egyes látogató-típusok és kísérőik a következők:

- a széles körben tájékozódni kívánó Turistát Hermész kalauzolja végig;
- Prométheusz a gyermekével idelátogató Mérnök útitársa lesz;
- a magyar zene iránt érdeklődő Zenetanár Orpheusz társaságában járja a múzeumokat;
- Gaia lesz a kísérője a „zöldmozgalmaktól” sem idegenkedő Természetrájonognak;
- Klió lesz a társa a gyökereit kereső, a magyarság történelmére különösen fogékony Örökösnek;
- Héra ismerteti meg az ünnepek és hétköznapi szokásaival, a város egykori életével a Gourmand-t;
- a Művész pedig Apolló társaságában keresi föl a képző- és iparművészet kiemelkedő alkotásait.

Talán ebből a rövid felsorolásból is kitűnik, hogy a CD-ROM szerkesztői igyekeztek a magyar alkotók által készített alkotásokra, találmányokra fölhívni a látogatók figyelmét. Egy, a fővárosi múzeumok anyagából készült válogatás természetesen nem vállalkozhat arra, hogy a magyar kultúrának, vagy akár csak az ország múzeumi gyűjteményeinek teljes keresztmetszetét adja. Azt viszont szeretnénk elérni, hogy a Látogatókat végigkísérve a virtuális múzeumlátogatáson, a CD-ROM leendő vásárlója lepődjön meg azon, mennyi mindent adtak a magyarok a világnak, és támadjon kedve személyesen is fölkeresni fővárosunkat.

A CD-ROM szerkezete egy térbeli struktúrával ábrázolható. Az egyik tengely az egyes séták kiindulópontja, a másikon helyezkedik el a 27 érintett gyűjtemény, a harmadik dimenzió az időt mutatja – a bemutatott tárgyak pedig az érdeklődési kör alapján képződő csomópontokban helyezkednek el.

Szándékaink szerint a budapesti gyűjteményeket bemutató CD-ROM nem csupán egy útikönyv digitális változata, hanem olyan „étvágykeltő” mű, amelyben barangolva a Látogatók mellett a szakemberek is találhatnak újdonságokat. Az összeállítás a múzeumok főművei mellett az eddigi háttérben maradt alkotásokra is felhívja a figyelmet.

A CD-ROM szerkezetét több rétegben alakítottuk ki: az első szint inkább szórakoztató, kedvcsináló jellegű, amely látogatóként 5-10 percben, zenei kísérettel mutatja be a kiválasztott érdeklődési körbe tartozó látnivalókat. Erről a szintről bármikor ki lehet lépni, ha valaki a gyűjteményekről, a tárgyakról, az épületekről kíván tájékozódni. Az egyes tárgyak vagy azok alkotói, illetve a gyűjtemények iránt komolyabban érdeklődő felhasználó a részletesebb ismertetőket a megfelelő keresési lehetőségeket is biztosító adatbázisban találja meg.

A multimédia CD-ROM a Frankfurt '99 Kht. és az OMF B IKTA program támogatásával készült. Kiadója a Neumann Kht., az OMF B program megvalósítására létrejött konzorcium vezetője az Informatikai és Könyvtári Szövetség, tagjai: az IQSoft Rt., a Média '21 Kft., az Országos Széchényi Könyvtár és a VTCD Kompaktlemez-gyártó Kft.

A CD-ROM-on szereplő múzeumok:

- Bartók Béla Emlékház
- Bélyegmúzeum
- Budapesti Szent István Bazilika
- Budapesti Történelmi Múzeum
- Evangelikus Országos Múzeum
- Hadtörténelmi Intézet és Múzeum
- Hopp Ferenc Kelet-Ázsiai Művészeti Múzeum

Iparművészeti Múzeum
 Kodály Zoltán Emlékmúzeum és Archívum
 Kortárs Művészeti Múzeum – Ludwig Múzeum Budapest
 Közlekedési Múzeum
 Liszt Ferenc Múzeum
 Magyar Elektrotechnikai Múzeum
 Magyar Mezőgazdasági Múzeum
 Magyar Nemzeti Galéria
 Magyar Nemzeti Múzeum
 Magyar Természettudományi Múzeum
 Néprajzi Múzeum
 Országos Széchényi Könyvtár
 Öntödei Múzeum
 Petőfi Irodalmi Múzeum
 Ráday Gyűjtemény
 Ráth György Múzeum
 Szépművészeti Múzeum
 Telefónia Múzeum
 Zenetörténeti Múzeum
 Zsidó Múzeum és Levéltár

Bánkeszi Katalin

Kézikönyv a könyvről

Hiánypótló és összefoglaló mű, 'A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473-1800'. Hiánypótló, hiszen Fitz József alapmunkája ('A magyar könyv története 1771-ig', Bp, 1959.) és Gulyás Pál összefoglaló műve ('A könyv sorsa Magyarországon, 1-3', Bp, 1961.) óta igen sok új adat került elő és számos publikáció látott napvilágot hazai és külföldi kiadványokban (nem kis mértékben a szerző saját kutatási eredményei).

V Ecsedy Judit könyve nem csak tartalmukban, hanem időkorükben is kiegészíti a fenti műveket. Mint ismeretes, a régi könyv időhatára hazánkban hagyományosan 1711 volt. Nem ok nélkül, egyfelől: ebben az évben jelent meg *Czvittinger Dávid* 'Specimen'-je, melyben a jeles hazai író elődjeit és kortársait, azok műveit sorolja föl, ezzel megteremtve a magyar irodalomtörténet-írás és könyvészet alapjait. Másfelől az ország három részre szakadásának nem sokkal korábbi megszűnése, a Rákóczi-szabadságharcot lezáró szatmári béke egy békésebb, fejlődő korszakot indított meg, melyre ugyanakkor a Habsburg Birodalom és a katolikus egyház egyre erősebb hatása, a német nyelv előretörése jellemző. *Gulyás Pál* könyve 1770-ig tárgyalja a „magyarországi könyv sorsát”, szintén nem véletlenül. A 18. század utolsó harmada, bizonyos jellemzői alapján, a hazai nyomdászat és könyvkiadás újabb korszakát jelenti. A jezsuita rend feloszlása, a 18. század egyik legjelentősebb nyomdájának, a nagyszombati tipográfiának állami kézbe kerülése és Budára költözése (1777), *II. József* liberálisabb cenzúraintézkedései és 1781-es, a nyomdai privilégiumokat megszüntető sajtórendelete jelzi azokat a változásokat,

melyek fokozatosan a szabad verseny érvényesülését és nagy mennyiségi ugrást jelentettek. Ekkoriban vált az ország kulturális centrumává Pest és Buda, s jelezvén a felpezsdült „könyvpiaci” viszonyokat egyre határozottabban elkülönült egymástól – az eddig hagyományosan szorosan összefüggő – nyomdászat és könyvkiadás. Mindezek a jellemzők ezt a korszakot talán már erősebben kötik a 19. századhoz, mint a 18. század első feléhez.

Mint láthatjuk, a korábbi korszakolások a magyar történelem és a hazai viszonyok sajátosságaiból következtek, ezzel szemben a nemzetközi gyakorlat egzaktabb határokat jelölt ki, mely szerint az 1800. december 31-ig nyomtatott művek tartoznak az úgynevezett régi könyv kategóriájába. Körülbelül erre az időre tehető ugyanis a könyvnyomtatás – technikailag alig változó – kézműipari korszakának lezárulása, s a szinte egyszerre megjelenő technikai újításoknak (papírt előállító, betűöntő gép, gépi sajtó stb.) köszönhetően forradalmi változások történtek a könyvkiadás és előállítás terén, melyek jelentősen átalakították a könyvek külsejét, jellemzőit. Ettől az időszaktól kezdve az ősnymtatványok korára alkalmazott kutatási módszereket az új technikai eljárásoknak megfelelően kell felváltani. Az utóbbi évtizedekben ezt a gyakorlatot követi a hazai kutatás is. Többek között ennek eredményei s minden bizonnyal nem kis részben a „Régi Magyarországi Nyomtatványok” című retrospektív bibliográfia „alapkutatásainak” új felismerései és felfedezései (e kiadvány szerkesztőségében dolgoznak a szerzők) tették lehetővé, hogy a hazai könyvnyomtatás 1770-1800 közötti időszakáról is szülessen történeti feldolgozás. E harminc év tekintetében szinte semmilyen előzményre nem támaszkodhatott a szerző s leginkább itt tekinthető hiánypótlónak a monográfia.

Ugyanakkor összefoglaló jellegű mű ez több szempontból is. Egyrészt – céljai szerint – megpróbálja szerves egységbe foglalni a fent említett művek ismereteit az új, szétszórta megjelent adatokkal. Ennek eredményeként jött létre az egységes szemlélettel íródott, a szűkebb spektrumú kutatások összefüggéseit is vizsgáló feldolgozás, mely gyakran új megvilágításba helyezi a korábbi ismereteket. Másrészt összefoglalónak lehet tekinteni azért is, mert – mint címe is jelzi – nemcsak a szűken vett nyomdászat-történettel, hanem az időszak könyvnyomtatásához szorosan hozzátartozó egyéb kérdésekkel is foglalkozik, a papírkészítéstől egészen a cenzúráig.

Az első fejezet a magyar történelembe és társadalmi viszonyokba ágyazott, átfogó képet ad a mindenkorai történelmi Magyarország területének könyvnyomtatásáról és könyvkiadásáról az ősnymdászat korától kezdve a tárgyalt időszak végéig. A könyvnyomtatás és -kiadás története hű tükrökre az ország társadalmi és anyagi fejlettségének, kulturális állapotának, történelmi változásainak. *Hess András* és a második magyarországi ősnymda még „korán virágzó mandulafának” bizonyult, *Vitéz János* támogatása és a meglehetősen szűk humanista „értelmiségi” réteg még nem jelentette biztos bázisát az új keletű találmánynak. Az európai viszonylatban is korai kezdeteket követően fél évszázadig a nyomdászat nem tudta megvetni a lábát Magyarországon. Erre a helyzet csak a következő században ért meg. De a szebeni, valamint a magyar irodalom számára igen jelentős sárvári nyomda hamar elhalt, tartósan működő nyomda pedig csak 1539-ben Brassóban és a század közepén Kolozsváron volt képes megtelepedni. Sajátos helyzet alakult ki az ország három részre szakadásával: a török által megszállt középső területeken (valószínűleg inkább a zavaros viszonyok, mint kifejezett tilalom miatt) ismereteink szerint egyetlen nyomda sem működött. A királyi Magyarország egyre jobban keskenyedő sávja és Erdély adott otthont a nyomdászatnak. Az előbbi területén – néhány század végi kivételtől eltekintve – inkább a több nyomdahelyen működő, rövid életű, a pillanatnyi helyzettől és a patrónus érdeklődésétől erősen függő műhelyek (a „legendás” vándornyomdászok) voltak jellemzőek. A nyugodtabb, de ugyanakkor a nemzetközi kereskedelemről meglehetősen elzárt Erdély viszont minden téren, így a könyvnyomtatás és -kereskedelem területén is kénytelen volt önellátásra berendezkedni, s ez lehetőséget adott a működésre több igen jelentős nyomdának. A kolozsvári Heltai-tipográfiának köszönhetjük a magyar

nyelvű könyvnyomtatás valódi megteremtését, s hogy az anyanyelven történő nyomtatáshoz nálunk, több szomszédos néppel ellentétben, már ekkor az antikva betű terjedt el. Szintén érdekesség, hogy a földrajzilag igen kedvező helyen fekvő Debrecen, a politikai, történelmi viszonyoknak megfelelően miként vált az ország egyik meghatározó műhelyévé több évszázadon keresztül. Tanulságos megvizsgálni, hogy a csekély számú honi nyomtatvány-kínálat bővítésére a kiadók mely időszakban, mely városokban igyekeztek magyar nyelvű könyveket nyomtatni. Ezek változása jól mutatja, az adott időszakban mely területek álltak a hazai érdeklődés központjában, a kárpát-medencei tekintet számára mely régió számított „kulturális nagyhatalomnak”.

Az áttekintő vázlat után az egyes nyomdák bemutatása következik századok szerinti bontásban. A századokon belül nagyobb tematikai egységek szerint tagolódnak tovább a nyomdák. A felosztás alapja lehet földrajzi elhelyezkedés, vallási, nemzetiségi hovatartozás vagy épp a tulajdonos vagy patrónus kiléte; mindig aszerint, hogy az adott időszakban mi a legjellemzőbb, mi alapján különíthetők el a legkifejezöbben az egyes műhelyek. Így már a felosztás maga sokat elárul a korabeli viszonyokról. Ezen belül – hűen a kronologikus alapelvhez – a nyomdák alapításuk sorrendjében követik egymást. A századonkénti felosztás lehetővé teszi, hogy egy-egy műhely története jól beleágyazható legyen korának társadalmi, történelmi viszonyaiba, közvetlenül összehasonlíthatjuk kortársaival, jól látszik esetleges egymásra hatások, párhuzamos sorsuk. Ezáltal nehezedik ugyan kissé a több évszázadban is működő nyomdák történetének végigkövetése, de épp a jobb áttekinthetőség érdekében az egyes nyomdákat tárgyaló alfejezetek címében – a tanulást, a tájékozódást is segítve – mindig megtalálható az alapítás és a megszűnés dátuma (amennyiben ez túlnyúlna a tárgyalat századon, zárójelben olvasható).

Minden századot bevezető fejezethez (kivéve persze az ősnomtatványok korát) egy, a nyomdahelyeket bemutató térképvázlat társul, a 17. század esetében a működési helyeket és időt együtt szemléltető ábra segíti az olvasót. Természetesen a hazai nyomdák teljes mértékben nem elégitették ki a magyar nyelvű könyvek iránti igényt, így időszakonként eltérő mértékben és okból más-más területeken, külföldön is adtak ki magyar könyveket. A könyv ezt a témakört két fejezetben tárgyalja: az egyikben a Mohács utáni 70 évről olvashatunk, míg a másik, a nyomdászattörténeti részt követően, összefoglalva vizsgálja a 17-18. századot. Nagyon sok olyan kiadvány létezik, melyeket a korábbi szakirodalom ezekbe a fejezetekbe sorolt volna, azonban épp az újabb betűtörténeti kutatások bizonyították be, hogy jó részük megtévesztésül, hamis külföldi impresszummal, hazai nyomdákban látott napvilágot s ezek az újabb felismerések alaposan megváltoztatták a külföldi magyar nyelvű könyvkiadásról kialakult képet.

A korábbi szakirodalomban tévesen vagy nem kellően megalapozottan feltételezett nyomdák kérdését a szerző az adott századot tárgyaló rész végén igyekszik, az újabb kutatások fényében, tisztázni.

A szorosan vett nyomdászati- és kiadástörténeti részt követik a témához kapcsolódó szakterületeket tárgyaló fejezetek. Ha a munka eddigi részét hiánypótlónak és összefoglalónak neveztük, még inkább áll ez a könyvnek erre a részére. Ezekről a fejezetekről eddig gyakorlatilag semmiféle irodalom nem állt rendelkezésre, ha mégis, akkor ezek csupán szűk részletkérdésekre szorítkoztak. Ecsedy Judit maga is bevallja könyve előszavában, hogy ezekkel a szakterületekkel külön tanulmánykötetek foglalkozhatnának, ez a mű csupán vázlatos áttekintésre vállalkozhatott.

Elsőként a kéziszajtóval működő nyomdák belső életét, munkamenetét, felszerelését, személyzetét stb. ismerhetjük meg, végigkövethetjük, miként lesz egy kéziratból ki-nyomtatott ív, majd kötetlenül (krúdában) hagyott könyv. Majd „kilépve” a nyomda épületéből végigjárhatjuk azokat a kézműves műhelyeket, melyek elengedhetetlenül szükségesek a nyomda működéséhez. Az alapanyagoktól elindulva megismerkedhetünk a rongypapír bonyolult, idő- és viziigényes előállítási módjával, a vízel fogalmával, a pa-

pírmalmok hazai elterjedésével, teljesítőképességével, eligazodhatunk a forgalomba hozott papír csomagolási egységei között, melynek ötös rendszerét a papírgyártás technológiájával együtt az araboktól vették át.

Míg a papírt igen széles körben használták fel, a betűmetszők, betűöntők keze munkája kizárólag a nyomtatás szolgálatában állt. A magyarországi nyomdákra, a tárgyalt korszak egészében, nem volt jellemző, hogy betűöntő műhely csatlakozott volna hozzájuk, még kevésbé, hogy metszéshez értő nyomdász dolgozott volna nekik. A 16-17. századi hazai nyomtatványok módszeres átnézése és betűkészetük rekonstruálása bizonyította be, hogy jóval kevesebb műhelynek állt rendelkezésére matrica, mint azt a szakirodalom korábban gondolta. Betűmetszőink közül kimagaslik az Amsterdamban tanult *Tótfalusi Kis Miklós*; ő az egyetlen hazai tipográfus, aki nemcsak magas szinten elsajátította korának európai betűstílusát és nagy szakmai tudással kivitelezte azokat, hanem – honfitársaitól eltérően – maga is hozzájárult a nyomtatott latin betű európai fejlődéséhez. Ennek a reneszánsztól a klasszicista antikváig terjedő fejlődési ívnek fontosabb állomásait is bemutatja ez a fejezet. Sajnos a szerző itt is – célkitűzésének megfelelően – csupán vázlatos ismertetésre szorítkozhatott, pedig e téma bő, monografikus megtárgyalásával, az új ismereteknek, a külföldi publikációknak a feldolgozásával a mai napig adós a honi szakirodalom. Ennek fényében még inkább nagy a jelentősége, hogy egy összefoglaló fejezetet foglalkozik mindezzel.

A 18. században azután Magyarországon is elszaporodnak a betűöntődék, egyre több ügyes kezű metsző dolgozik (a nagyszombati nyomda metszője például az *Bikfalvi Falka Sámuel*, ki a klasszicista betűművészet európai szintű művelője volt), elterjednek a betűmintalapok. A rokon mesterségek bemutatását a könyvkötés, a hazai könyvkötők bemutatása zárja. Itt is megjegyezhetjük, hogy a régebbi szakirodalom és az utóbbi évek szórványos publikációinak ez az első, áttekintő igényű összegzése.

Anyagi feltételei mellett a nyomdászat erősen függött kora politikai, jogi viszonyaitól. Alapvetően és sokféle módon befolyásolták működésüket a nyomdák alapításával, működésével foglalkozó rendeletek, a cenzúra-viszonyok. Egy-egy nyomda fennmaradása, működőképessége függött attól, van-e kizárólagos joga (privilégiuma) valamely jól eladható vagy éppen az átlagnál drágábban előállítható kiadványtípus nyomtatására, s láttuk, ezen privilégiumok megszüntetése milyen drámai változásokat hozott a nyomdászat történetében.

Külön fejezet foglalkozik a könyvdíszítés módjaival, a fontosabb illusztrációs eljárásokkal, az iniciálék, körzetek (cifrák) stilsztikájával.

A 16-18. századi könyvtermelés statisztikai vizsgálata számos kérdésben teljesen új megvilágításba helyezi hazai nyomdáink és művelődésünk kérdéseit. Bebizonyítható például, a kinyomtatott ívek számát vizsgálva, az amúgy rövid életű vizsolyi nyomda termelékenységben felveheti a versenyt a szakirodalom által eddig is élen járóknak tartott Kolozsvárral. A feltételezhető kiadványszám és a korabeli lakosságszám összevetése viszont megmutatta, egyes népszerű kiadványok olvasottsága, az „olvasó emberek” száma nagyobb, mint eddig gondolhattuk.

A kötet végén található *Pavercsik Ilona* dolgozata: „A magyar könyvkereskedelem történetének vázlata 1800-ig”. Talán a nyomdászattörténetnél még elhanyagoltabb, a szakirodalomban kevésbé feltárt területen dolgozott a szerző. Az új szempontú áttekintés az önálló könyvkereskedők mellett tárgyalja a hazai nyomdák és bizományos könyvkötők tevékenységét is. Úttörő jellegű a munka a tekintetben, hogy új forrásokat, nyomtatott könyvkereskedelmi katalógusokat von be és vizsgálja a könyvkötők, könyvkereskedők kiadói munkásságát is.

A kötetet praktikus mutatók egészítik ki. Az általánosan használt hely- és névmutató mellett figyelmet érdemel a magyarországi nyomdák és nyomdászok indexe. Ebben ABC-sorrendben található a keresett nyomdát vagy nyomdászt, nevük mellett föltün-

tette működési helyüket és idejüket. Mint a bevezetőben is említettük, a könyv legnagyobb érdeme az új kutatások és módszerek felhasználása mellett, hogy ötvözi magában a régebbi és a legújabb szakirodalmat. Ennek az irodalomnak naprakész és széleskörű felsorolása nehezen nélkülözhető segédlet a téma kutatóinak, a könyv- és nyomdászattörténetet tanuló diákoknak. A bibliográfiák az egyes főfejezetek végén találhatóak, a használatot segítő a leírás felosztását (például városok szerint) követő bontásban.

„A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában 1473-1800” című könyv ugyan nem tankönyvként határozza meg magát, de bizonyosan ezzel a szándékkal íródott. Amellett, hogy a könyv- és nyomdatörténet egyik legfontosabb kézikönyve jelenleg is minden bizonnyal az is marad ugyanúgy legalább 40 évig, miként Gulyás Pál műve, alapvető tankönyvvé válhat nemcsak az egyetemi és főiskolai könyvtáros hallgatóknak, hanem – épp interdiszciplinális jellege miatt – a kora újkorral foglalkozó történészek, irodalmárok számára is. Világos, logikus szerkezete, összefoglaló jellege, bibliográfiája, mutatói, a könyvtörténeti fogalmakat megmagyarázó „mini lexikona”, közérthető stílusa a könyvet a tájékozódni vágyó, „laikus” olvasó számára is érdekes olvasmánnyá avatja.

V. ECSEDY Judit: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában 1473-1800*. Balassi Kiadó, Bp, 1999.

Perger Péter

Magyar művészkönyvek Frankfurtban

A Budapesti Goethe Intézet 2000. január 12-től február 5-ig válogatást mutatott be a múlt év ősze Frankfurtban nagy sikerrel szerepelt „Magyar Művészkönyvek Bibliotékája” című kiállítás anyagából.

A Frankfurter Könyvvásár egyik valódi könyvészeti csemegéje évről évre a művészkönyvek seregszemléje. A világ számos országából érkeznek ide egyéni alkotók (*Brig Laugier* – Párizs, *Marty Brito* – Chile, *Katharina Pieper* – Hamburg/Jägersburg, *Kova* – Hamburg, *Sine Semljé* – Engen, *Barbara Fahrner* – Frankfurt/London), művészcsoportok (Unica-T – Frankfurt), műhelyek (ZYPresse – Köln), könyvkereskedők (Druck und Buch – Tübingen), galériák (Litkom – Köln, Despalles—Mainz/Paris), kiadók (Bartkowiaks Porum Book Art – Hamburg, Boza Editor – Barcelona, Pré Nian – Nantes), gyűjtemények (Gutenberg Museum – Mainz, Museum für Kunsthandwerk – Frankfurt, Klingspor Museum – Offenbach, Neues Museum Weserburg – Bremen), melyek kimondottan e műfajra specializálódtak.

Ebben a csodálatos, nemzetközi atmoszférájú közegben voltak láthatóak a magyar művészkönyvek 1999. októberében, amikor Magyarország a rendezvény fővendége volt. Könyvmunkáink nem ismeretlenek a nagyvilágban, hisz Magyarország több alkalommal rendezett nemzetközi művészkönyv-kiállítást, s mi is bemutakoztunk Párizsban, Bukarestben, Prágában, Londonban, Marseille-ben. A frankfurter vásári helyszín ideális, az alkalom pedig megismételhetetlen volt az élő, kortárs művészkönyv képviselőit.

A „Bibliothek” kiállítási projekt laza egységbe fonta az egyenként oly markáns formavilágú alkotókat. Szinte minden „művészkönyves” életében elérkezik az a pillanat (túl 50-100 könyvtárgy-Buchobjekt létrehozásán), amikor „könyvtárban” kezd gondolkodni. Szép hagyomány az ars poetica jellegű könyvtár-projektek sora (*Ion Bitzan, Botond*). A

„Művészkönyv Bibliotéka” elképzelés poétikus és kultúrtörténeti vonatkozásain kívül, praktikus, használható szerkezetével ideális egy kollektív művészkönyv-kiállítás alapjául. Kabinetrendszerével alkalmas néhány jelentősebb életművel, „könyvtárnyi könyvvel” rendelkező művész (*Hegedűs Z. László, Butak András, László Bandy, Sóváradi Valéria*) több könyvvel való bemutatkozására. Az elkülönülő kabinetek szellősen csatlakoznak egy központi „Lesesaal”-ba, ahol egyrészt markánsan megjelennek azok az ismert alkotók (*Haraszty István, Szilvitzy Margit, Solti Gizelle, Szyksznian Wanda, Molnár Icsu István*) akik, mint szobrászok, festők, textilművészek jelentőset alkotta, s így könyvmunkájuk különlegességnek számít, másrészt bemutatkoznak azok a fiatal művészek is (*Péli Mandula, Flóra Virág*), akiknek kiugrási lehetőség e világrendezevény. A központi „Lesesaal” kiválóan betölti a könyvek asztalon való lapozásának, prezentációjának oly fontos funkcióját is, hisz ez a művészkönyv műfajának egyik specifikuma. A bemutató asztal és környezete szintén műalkotásként jelenik meg. A kabinetek karakterét az alkotók eddigi munkáikkal sugallták, így Sóváradi Valéria a „Geschichte”, Butak András a „Natur”, *Pataki Tibor* a „Technik”, László Bandy a „Philosophie”, Péli Mandula a „Kunst”, Hegedűs Z. László a „Phantasic”, *Kiss Ilona* a „Poesie”, *Damó István* a „Psychologie” gyűjteményt képviselik.

A folyosóról nézve az „Asztal”, a nyitott olvasóterem szerepel középen, a köré sorban csatlakozó kabinetek mindegyikébe beelátunk, így a könyvtár háttérszínével egységes vizuális karaktert ad, a kabinetek csak minimális tónuskülönbséget mutatnak. A könyvtár bejáratánál két oldalt a fal kissé befordul, hogy alkalmas legyen „kapu” kialakítására, felirat elhelyezésére, esetlegesen egy-egy kiemelt mű prezentálására (két kollektív könyv), valamint jellegzetes elkülönülésre a szomszédos standok, kiállítások anyagától. A „Bibliotéka” program gazdag részletezési lehetőségeivel a művészkönyv megőrzendő humán vonatkozásaira is utal, mely harmonizál a csodálatos magyarországi könyvtárakkal és könyvészeti hagyományokkal, hiszen mai szemmel s elvont értelemben egy régi könyveket, kódexeket tartalmazó gyűjtemény maga is „Művészkönyv-Bibliotéka” ...

A kiállítási projekt nagyszerűen érvényesült a helyszínen, a szép gondolat harmonikusan jelent meg a jól kiválasztott anyagokban. Az installáció hullámpapír-lemez anyaga jól illeszkedett a témához, fehér színével kiemelte a műtárgyakat. A feliratok, nevek visszafogottan jelentek meg a kötészeti fűzővásznon a szőnyegpadló halványiszürke színével megegyezően. Ellenpontként markáns hatású volt a legfontosabb művekből kiragadott, felnagyított néhány részlet-fotó, valamint a gyűjteményt sugalló két közös felvétel, melyen szinte minden hangsúlyos műtárgy szerepelt. A kiállítás törzsanyagát a Magyar Művészkönyvalkotók Társaságának meghatározó művészei adták. *Árva Ilona* a mesteri, kalligrafikus írással készített, linómetszettel, itt-ott vakdombor nyomással megvalósított könyveivel, melyek a magyar könyvészeti hagyományokon túl elárulták az alkotó lipcsei tanulmányait is. *Békés Rozi* ezúttal illusztratív, kézzel végigrajzolt, helyenként kollázssal, kivágással gazdagított könyveket mutatott, a tőle megszokott valódi könyves precizitással, szakszerűséggel. Butak András harsány könyvsorozatai a legkülönfélébb természetes anyagokat felhasználva képviselték a műfaj jellegzetes, betű nélküli vagy azt csak grafikai elemként használó könyvtárgy objekt változatát. A kecskebőr borítású, megszáritott növényi anyagot, fatörmeléket mutató könyvei visszavisznek minket az időben s mintha egy megtalált, ismeretlen, elmúlt kultúra könyvemlékeire bukkantunk volna, hogy megfejtsük üzenetüket. *Budahelyi Tibor* fém plasztikája, a „Kartoték” inkább csak emlékeztet a könyvre, a közelmúltra utaló hatása elsöprő erejű. *Damó István* kézzel készített papírt használt a könyveikhez, melyek erős irodalmi kötődést mutatnak, elsősorban Kafka-értelmezéseket, illusztrációkat, amik beborítják a könyv teljes felületét a borítótól kezdve az előzéken át az utolsó oldalig folyamatosan. *Flóra Virág* valódi elvont könyveket készít, feléledt betű-növények, megmaradt könyvgerinc-szobrok, fekete lapra feketével elrejtett gáysz-titkok alkotják műveit, *Haász Ágnes* az itt-ott talált tárgyakból

zseniálisan alkot végnélküli könyvet, recup-art-ot, így azonnal utal egy következő értelmezésre, a könyvet „csak” átmeneti formációnak tartva. Haraszty István mobilkönyvszobra a kiállítás egyik legjelentősebb, legkedveltebb darabja volt. A pneumatikus rendszerrel működő, pumpával nyitható könyv alkotója egyedüli képviselője a mobil-könyv műfajának hazánkban. Hegedűs Z. László transzformált könyvsorozatairól ismert, a kiállítás kedvelt darabjai voltak a fémbe maratott szép, Eszterházy-portréval fedett könyvtárgyai. Kiss Ilona az ismert kis Kávé-könyvecske sorozaton kívül jellemző könyvobjektet is mutatott, bátran alkalmazva rajtuk az egyéni értelmezésű csodaszarvas-legendákat. Valódi újdonság volt a „lap-tárgy” (page-object)-sorozat dróthálóra, papírmassza felhasználásával. *Kovács Péter Balázs* a tőle megszokott, erős grafikai karakterű, napló-szerű, rajzolt művészkönyvet hozott. László Bandy a dobozkönyv megalkotója, mesteri fokon műveli az általa létrehozott rész-műfajt, mely jellegzetesen a kivágással áttört papírfelületre, a dobozzá nyitható szerkezetre épül. *Lengyel András* egy korábbi, ismert könyvpiramis performance-ára visszautaló plasztikát mutatott be. Molnár Icsu István vérbeli könyvész, ehhez méltóan az egyetlen példányban nyomott, rézkarcokkal díszített, japán hajtású, kézzel merített papírból készített könyvcsozával kápráztatta el a látogatókat. *Móder Rezső* a kis fadobozba költöztetett óriási fém betű-jelekkel alkotott Kosmosz-könyvet. Pataki Tibor a rá jellemző aprólékossággal folytatta kedvelt madár-sorozatát, beköltöztetve „Gutenberg madarai”-t a könyvbe, hogy a lapozás rendjében „csipegessék” a betűket. Péli Mandula könyvoldalai valódi festővászonra készültek, lazán összegyűjtve egy kép variánsait. Solti Gizella „Irodalmi hagyaték” című munkája szívbemerkolóan meséli el egyetlen vizuális tömondatban a postán ottmaradt csomag történetét. Várad Valéria, a papír „papnője” kézzel öntött, mívesen megmunkált papírananyagokból készít könyvet, szinte egyenértékűvé téve a hordozót a mondanivalóval. *Stroe Krisztián* könyvplasztikái csak egy-egy elemet tartanak meg a könyvre emlékeztetők közül. A nyitás, a mozduló gerinc motívumai tartják a kategóriában a különben oly erős egyéniséggel rendelkező, önálló, határozott kis könyv-szobrokat. Szilvitzy Margit a korábbi, festői munkásságából ismert papírdoboz-sorozatából egyet feldolgozott könyvvé, a hajtási tapasztalat szülhette a „Babel-könyv” színben visszafogott, szerkezetében rafinált sokfelé hajló könyvtárgyat. Szyksznian Wanda, az örök megújuló grafikusművész kerámia borítású, merített papírra készített könyvsorozataival lepott meg mindannyiunkat. A kiállítás egyik legérdekesebb darabja az a közös könyv volt, melyhez minden kiállító művész egy-egy jellegzetes eredeti lapot adott, hogy ezeket összefűzve emléket állíthassunk az értékes, ritka pillanatnak. A „Bibliothek der Künstlerbücher aus Ungarn” című kollektív művészkönyv egyik első darabja lesz az Országos Széchényi Könyvtárban 2000-ben megnyíló művészkönyv-gyűjtemény.

Kiss Ilona

Prohászka Ottokár betiltott írásai

Élő kereszténység címmel jelentetett meg kötetet a Kairosz kiadó. A könyv Prohászka Ottokár ama három írását foglalja magában – „Az intellektualizmus túlhajtásai”; „Modern katolicizmus”; „Több békességet” –, amelyet 1911-ben indexre tett a pápa mellett működő Index Kongregáció. A kötetet Frenyó Zoltán szerkesztette és látta el utószóval. A szép címlapon galamb látható, mely a keresztény gondolatvilágban a Szentlélek Isten szimbóluma.

Elgondolkodtató már maga az eddig említett információsor is. *Prohászka Ottokár* 1927-ben meghalt. A fenti címmel – Élő kereszténység – nem tett közzé egyetlen írást

sem. A kötetben szereplő három írás közül a legkésőbbi is 1910-ben, tehát kilencven éve, azaz csaknem egy évszázaddal ezelőtt született. Olyan szándék és értékítélet – a mai kor értékítélete – válik nyilvánvalóvá tehát a fentiekből, mely Prohászka itt közölt írásait – és amint ez az utószóból kitűnik, tulajdonképpen egész életművét – a mindmáig élő és éltető keresztény gondolkodás és hagyomány részének tekinti. „Prohászka egész pályáját az eleven kereszténység, a modern katolicizmus eszméje hatotta át” – fogalmazza meg ezt az értékítéletet *Frenyó Zoltán* a könyv utószavában. Talán ezért is a galamb-szimbólum a címlapon, hisz például az orthodox kereszténységben a hagyomány a Szentlélek éltető jelenlétét jelenti az egyházban.

Prohászka Ottokár személyisége és életműve önmagában is figyelemreméltó. Életművének sorsa hasonló nagy bronzszobrának sorsához, amelyet felállítottak Budapesten, aztán ledöntöttek, aztán újra felállítottak Székesfehérváron az emléktemplom zárt udvarában. Most pedig a zárt udvart is odahagyva, az úton – mely régen Lenin út volt, ma Prohászka Ottokár út – áll a főalak magában, kiemelkedve az emléktemplom világos fala al-kotta háttérből. Mellékalakjai, kiknek a kezében tartott kelyhet ivásra kínálta, továbbra is hiányoznak, kínáló gesztusa így azt a látszatot kelti, hogy tulajdonképpen mindenkit invitál. A szoborral való szélsőséges bánásmód, mely történelmünk fordulatait is tükrözi, az életmű egészéről is elmondható. Hol az egekig magasztalják, hol a legszélsőségesebb ideológiai áramlatok képviselőjének bélyegzik. Mindmáig a legszélsőségesebben megosztja a vele kapcsolatos vélekedéseket.

Egyházmegyéje, és persze más területek hívoí közül ma is sokan szinte a legendák világába tartozó szentéletű püspököknek tartják, akinek személyisége és munkássága lényegét a „Magyarország apostola és tanítómestere” kitüntető cím fejezi ki a legjobban. Az ezzel ellentétes vélekedésekben pedig olyan törekvés érhető tetten, amely a kor nem kifejezetten pozitív politikai törekvései szekértolójaként igyekszik őt feltüntetni. Életművét és alakját hosszú ideig nehezen magyarázható csend övezte.

Az író személye és életműve mellett természetesen igencsak elgondolkodtató maga a három Prohászka-mű egybefoglalására és kiadására okot adó szituáció, az indexre tétel is. „Emberemlékezet óta nem fordult elő, hogy magyar katolikus szerző, főként pedig nem, hogy egy megyéspüspök a közismert tiltott könyvek listájára került volna!” – írja az eset kapcsán szinte felkiáltva *Gergely Jenő* Prohászka Ottokár „A napbaöltözött ember” című könyvében. (1) Valóban. A tiltott könyvek jegyzéke – index librorum prohibitorum – a protestantizmus elleni fellépés kapcsán jelent meg a katolikus egyház eszköztárában. Nem elsősorban személyekre, hanem konkrét művekre vonatkozott, ezeknek is három csoportjára terjedt ki a pápa mellett működő Index Kongregáció különös figyelmé: amelyek tévedéseket tartalmaztak; amelyek ha nem tartalmaztak is tévedéseket, de olyan vitás kérdéseket tárgyaltak, amelyek még nem lezártak és ezért veszélyesek lehetnek; vagy, ha közlésük módja olyan helyen és időben történt, hogy félreértésre adhatott lehetőséget és ezért kárt okozhatott. Az indexre tett könyvek olvasása tilos volt a katolikus hívek számára.

Könnyű elképzelni, hogy a huszadik századeleji Magyarországon milyen megdöbbentő hatást válthatott ki a fent jelzett módon már nagy népszerűségnek örvendő, sokak által elismert, nagyrabecsült és szeretett püspök műveinek indexre tétele. Maga Prohászka írja naplójában, hogy a hír hallatán „hát mintha tiszta kék égből a villám csapott volna belém.” Az azóta eltelt idő távlatából és a történeti kutatások eredményeinek ismeretét-

A szoborral való szélsőséges bánásmód, mely történelmünk fordulatait is tükrözi, az életmű egészéről is elmondható. Hol az egekig magasztalják, hol a legszélsőségesebb ideológiai áramlatok képviselőjének bélyegzik.

ben ma már tisztább kép rajzolható az esemény háttéréről, ezt Frenyó Zoltán utószava fel is vázolja. Egyrészt közrejátszott a történésekben az a körülmény, mely a modernizmus teológiai áramlata és az azt tévesnek minősítő egyházi álláspont harcához kapcsolódott. Ebben a harcban az egyház különös éberséggel őrködött, hogy téves tanok ne kerülhessenek a hívekhez, és e harc nyilván túlbuzgóságot is eredményezett helyenként. Így lehetett ez nálunk is, ahol Prohászka törekvéseinek ellendrukkerei használhatták ki a kínálózkodó lehetőséget, hogy a „modern katolicizmus” megvalósításán munkálkodó Prohászkat elhallgattassák. Az indexre tétel inkább valamiféle elismerés-félet vált ki a mai szemléletről. A kérdéses művek jelentőségét, fontosságát tükrözi, ma már elég egyértelműen pozitív kicsengéssel. De magának az eseménynek, annak súlyának latolgatása helyett célszerűbb magát a gondolati anyagot szemügyre venni, amit a szóbanforgó művek tartalmaznak.

Vessünk egy pillantást – tényleg csak a figyelemfelkeltés igényével – magára a három műre, amelyet a kötet tartalmaz. „Az intellektualizmus túlhajtásai” című értekezés Prohászka akadémiai székfoglalója, 1910-ből. Nem könnyű olvasmány, filozófiai műveltséget is igényel. Értelmezéséhez talán ad valami támpontot, ha ismerjük Prohászkanak azt az alapvető szándékát, mely arra irányult, hogy szintézist teremtsen a keresztény világnézet és kora leghaladóbb tudományos eredményei között. Ez a szintézis a geológia, a paleontológia területét, az ezekből építkező evolúció elméletét és más, modern pszichológiai, filozófiai irányzatokat egyaránt igyekezett átfogni. Az intellektualizmussal – mely az indexre tett mű tárgya – az a fő baja Prohászkanak, hogy „túlbecsüli a fogalmak logikai tartalmát.” „nem a maga helyére állítja az ész”, „túl fontos szerepet tulajdonít neki.” Ezen a téren Prohászka a megismerés más területeit is fontosnak tartja, a megérzést, vagy a *Bergson* nyomán épp akkor megismert intuíción. Különösen az erkölcs és a vallás terén tartja kevésnek azt, amit a fogalmak, a racionalizmus, az intellektualizmus adni tud a világnézet számára. A megismerésen túl magát az emberi személyiség egészét is vizsgálja, és itt a hagyományos, az értelem döntően meghatározó dominanciáját hangoztató felfogás kibővítése érdekében kívánja ahhoz hozzátenni a modern mélylélektan adalékait az ösztönök szerepéről, a vágyakról, a tudattalan bonyolult világáról.

„Így vagyunk a pszichológiában is” – írja Prohászka egyik művében – „ott azt gondoltuk, hogy az értelemmel s akarattal osztatlanul együtt jár az öntudat, de most azzal lepnek meg, hogy vannak gondolatok, emlékezesek, érzések, érzetek, melyek nem öntudatosak, hanem az öntudat alatt mennek végbe.” (2) Az idézett mondat talán kifejezi azt a mozzanatot, ahogy Prohászka rácsodálkozik a pszichológiai tudás bővülésére. Tehát alapvető szándéka szerint ezt az új tudást akarta ő az ismeretelmélet és az emberfelfogás terén a hagyományos keresztény felfogáshoz hozzátenni, abba beépíteni. Ez viszont félreérthető volt, mert a kor tévesnek minősített teológiai irányzata, a modernizmus gyakran fellépett a hitigazságok racionális megismerhetőségével szemben, protestáns hatásra, az agnoszticizmus érveivel, és az ez ellen fellépő katolikus gondolkodás az értelem szerepét vitató vagy kizárólagos dominanciáját megkérdőjelező minden törekvésben modernista elhajlást látott. Az indexre tétel ez esetben tehát valószínűleg félreértés eredménye volt. Persze, hogy a magyarországi félreértők és feljelentők motivációi ez esetben mennyire voltak szándékosak, az más vizsgálódási irány tárgya, az utószó ehhez is ad ismereteket.

Az, hogy az indexre tétel Prohászka hazai ellenfelei túlbuzgóságának volt az eredménye, talán a „Modern katolicizmus” című mű esetében a legnyilvánvalóbb. Ugyanis itt találjuk meg a legkoncentráltabban Prohászkanak azokat a törekvéseit, amelyek később, a II. vatikáni zsinat témái és törekvései között is helyet kaptak: a világiak szerepe az egyházban; a nemzeti nyelv fontossága a liturgiában; a demokratikus elemek növelése az egyházi hierarchiában; nyitás a világ felé; modernizáció.

Illusztrációképp (tényleg csak a figyelemfelkeltés igényével) ragadjunk ki ebből is egy jellemző gondolatot, mely kifejezi Prohászka szemléletének „modernre váltását”. A ke-

resztényeknek a földi élethez, a benne való tevékenységéhez, a munkához való viszonyulásáról írja a következőket: „a modern kultúrában elváltozik a munkáról való nézetünk is s jellegei közül olyan sajátossága szökik szemünkbe, amelyet eddig nem méltatunk annyira figyelmünkre. Eddig ugyanis a munkában inkább a büntetés jellegét láttuk s ugyancsak láthattuk, mert benne van”, az új szempont pedig, ami most válik nyilvánvalóvá, abban ragadható meg, hogy „a munkában fejlődik ki elsősorban az isteni hasonlóságnak egyik vonása a tevékenység.” Összehasonlításként tegyük mellé a II. vatikáni zsinat *Gaudium et Spes* kezdetű konstitúciójának szavait: akik dolgoznak, „meg lehetnek győződve arról, hogy tevékenységükkel a Teremtő művét fejlesztik tovább.” (3)

Prohászkanak a „Modern katolicizmus”-ban megfogalmazott egyéb törekvései – az egyházon belüli modernizáció, laikusok szerepe, nemzeti nyelv fontossága – olyan kérdések, amelyek mellett ma már nem szükséges érvelni, hisz a mai gyakorlat igazolja őket. Gergely Jenő erről így vélekedik: „Prohászka *Modern katolicizmus* című írásában kifejtett gondolatok a II. vatikáni zsinaton kerültek szőnyegre és fogadtattak el a megújuló egyházban. Ennél nagyobb rehabilitációt nem is kívánhatott volna.” (4)

A harmadik, indexre tett írás, a „Több békességet” című, az *Egyházi Közlöny* 1910. december 23-i számában jelent meg. Első látásra is meghökkentő, hogy egy ilyen című és szándékú írás indexre kerülhetett. A karácsonyi Prohászka nagyon kedves témája. A karácsonyi éj glóriája, a békét a jóakarátú embernek kívánalma rendre megjelennek ilyen tájt írt cikkeiben, elmélkedései is rendre ide térnek vissza, ez az újra és újra átélt élmény nagyon sokat jelent neki. Tágira nyitja a szinte minden embert magához ölelni szándékozó érzületét, engedékenyebb, békülékenyebb hangulat vesz rajta erőt. „Szükséges, hogy vonzzuk, s ne taszítsuk azokat, kik valamiképpen az egyházon kívül állnak; mindenekelőtt pedig szükséges, hogy a keresztény felekezetek iránt szeretettel viseltessünk.” – önti szavakba ezt a karácsonyi érzületet. Korunkban, amikor

Korunkban, amikor a Római Katolikus Egyház és a Lutheránus Világszövetség megbékélő nyilatkozatot írt alá és közösen keresi a kölcsönösen elfogadható választ például a megigazulás kérdésében, és egyre erősebb az ökumené szelleme, talán nem kell különösebben érvelni amellet, hogy nem tiltandó gondolatok szerepelnek Prohászkanak a fentieket követő mondataiban sem: „A keleti egyház s a reformáció is a keresztség alapján áll; ez adja jellegüket, s ez alapja a Krisztushoz való tartozásnak, s épp ezért az egyházhhoz való tartozásnak is. Részt vesznek Krisztus áldásaiban: van evangéliumuk, vannak szentségeik; az orosz egyháztól pedig szentség karizmáját sem tagadhatjuk el.”

a Római Katolikus Egyház és a Lutheránus Világszövetség megbékélő nyilatkozatot írt alá és közösen keresi a kölcsönösen elfogadható választ például a megigazulás kérdésében, és egyre erősebb az ökumené szelleme, talán nem kell különösebben érvelni amellet, hogy nem tiltandó gondolatok szerepelnek Prohászkanak a fentieket követő mondataiban sem: „A keleti egyház s a reformáció is a keresztség alapján áll; ez adja jellegüket, s ez alapja a Krisztushoz való tartozásnak, s épp ezért az egyházhhoz való tartozásnak is. Részt vesznek Krisztus áldásaiban: van evangéliumuk, vannak szentségeik; az orosz egyháztól pedig a szentség karizmáját sem tagadhatjuk el.” Az orosz egyházzal mondottakat az esztergomi Vigilancia-bizottság „dogmatikailag kifogásolható”-nak minősítette és még elítélőbb véleménnyel illették a kultúra demokratizálását és az egyházi vagyon és a szekularizáció kérdését érintő gondolatokat. „Modernista felfogásra emlé-

kezet a cikkben az a figyelmeztetés, hogy több szeretettel viseltesünk a másvallásúak iránt. Úgy is elég a szeretet ebben, de sajnos viszonzásra a másvallásúak között nemigen talál.” – fogalmaz a bizottság jegyzőkönyve, az a jegyzőkönyv, mely az indexre tételhez szükséges alapot szolgáltatta. Különösebb kommentár a kétféle szellemiség jellemzésére, gondolom, nem szükséges. Prohászka gondolatai itt is előremutatók, ez talán abból is kitűnhet, ha a jelenlegi pápa, II. János Pál gondolataival vetjük egybe őket: „Különösen azokhoz szeretnék fordulni, akik a keresztség szentsége és az azonos – bár nem egyformán értelmezett – hitvallás révén valódi, bár még nem tökéletes közösségben vannak velünk....Közösen tegyünk tanúságot közös meggyőződésünkről: az ember méltóságáról, akit Isten teremtett, Krisztus megváltott, a Szentlélek megszentelt és ebben a világban arra hívta meg, hogy ennek a méltóságnak megfelelő életet éljen.” (5)

A fenti, vázlatos és kiragadott példák Prohászka gondolataiból talán valamiképp érzékeltetni tudják, hogy igen érdekes és tényleg máig bíró aktualitással rendelkező problémakör az, ami a kötet írásait tanulmányozva kibontakozik előttünk. Talán ez a máig ívelő aktualitás adja a legizgalmasabb intellektuális élményét a könyv olvasásának és indokolja az újra kiadást is, túl azon a praktikus indokon, hogy a három műből legalább kettő gyakorlatilag hozzáférhetetlen. A mai olvasó maga ítélheti meg, szinte egy évszázad távlatából, hogy milyen mértékben jelentenek tiltani való tévedést, illetve a történelem által igazolt reformtörekvéseket Prohászka gondolatai. Talán ez a „szellemi kaland”, ennek az utólagos oknyomozásnak a lehetősége a világegyház és egy magyar szerző esetében lehet az, ami az oktatás különböző szintjein dolgozók számára is figyelemreméltóvá teheti e könyvet, a „tiltott könyvek” egyetlen magyar vonatkozású írás-együttesének mostani kiadását.

Jegyzet

(1) PROHÁSZKA Ottokár: *A napbaöltözött ember* című könyvében. Gondolat, Bp, 1994. 121. old.

(2) PROHÁSZKA Ottokár: *Az elme útjai*. Ö. M. 14. k. Bp, SZIT, 1928. 246. old.

(3) In: *Az egyház társadalmi tanítása*. SZIT, Bp, 1994. 221. old.

(4) GERGELY Jenő: i. m. 122. old.

(5) Sollicitudo rei Socialis. In: *Az egyház társadalmi tanítása*. 524. old.

PROHÁSZKA Ottokár: *Élő kereszténység*. Kairosz Kiadó, Bp, 1999.

S. Szabó Péter

Egy régi magyaros konferenciakötet

A 'Janus pannonius és a humanista hagyomány' című kötet szerves folytatása a 'Neolatin irodalom Európában és Magyarországon' című 1996-os konferencia-kiadványnak, mint ahogyan tárgya (az 1997-es pécsi Janus Pannonius-konferencia) is szerves folyománya volt az 1996-os pécsi Janus-kollokviumnak.

A folytonosságot már a kötetek arculata is hangsúlyozza, kezdve az azonos borítási technikával – melynek minősége persze nyilván nagyban függ a pécsi egyetemi könyvkiadás technikai lehetőségeitől is – egészen a humanista epigrammák és a hozzájuk tartozó metszetek alkalmazásáig (ezúttal Beatus Rhenanus Janus-kiadásának grafikáiról és Achille Bocchi verséről van szó).

Ha kötetek ilyen szorosan egymáshoz kapcsolódnak, akkor az sem meglepő, hogy a róluk szóló recenziók is rokonai egymásnak. Ezúttal azonban nem ismétlem meg a régi

magyar irodalomtörténészek virtuális közösségének sajátos beszédmódjáról írott s az újabb elméleti aspektusok iránti – néhány kivételt nem számítva tendenciózus – közömbösségükre vonatkozó megállapításokat (ld. erről cikkemet az Iskolakultúra 1999/3-as számában), legfeljebb csak annyiban, amennyiben a címben szereplő „irodalmi hagyomány” fordulatot faggatom majd egy kissé. Nem ismétlem meg álláspontom azért sem, mert véleményem sokban eltér már az 1998 tavaszán leszögeezettétől.

A mai konferencia-szervezést számos – nem egyszer cseppet sem tudományos – szempont határozza meg, ezért van, hogy olyan sokszor nem az adott diszciplína belső logikája jelöli ki a témát, hanem évfordulók, ünnepnapok, s legtöbbször az ezeket preferáló finansziális szempontok. Noha *Janus Pannonius* kétségtelenül legfontosabb kanonikus szerzőink közé tartozik, s a Janus-kutatás márcsak a költő humanista kozmopolitizmusának köszönhetően is eleve legjobb nemzetközi témáink becsületét öregbíti, mégis feltehető a kérdés: vajon szerencsés-e egymás után két nagy konferenciát szentelni gyakorlatilag azonos témának? Akkor, amikor a hazai régikultúra-kutatás oly sok friss, ösztönző és nemzetközileg „piacképes” problematika vizsgálatával adós, hogy csak a nem inter-nális – tehát nem kizárólag az orvostudomány képviselői által hobbiból művelt – szociológiai igényű medicinatörténetet említsem. (1) Kérdés az is, hogy nem kellene-e általánosabb témakörök megjelölésével konferenciákat hirdetni, ahogyan például az International Society for Intellectual History tagjai teszik, azzal a céllal, hogy minél több, szerteágazó érdeklődésű kutató cserélhessen eszmét rendezvényeiken, ily módon is szolgálva a különböző korok és diszciplínák bűvárainak bizton gyümölcsöző dialógusát.

A régi magyar irodalom kutatói, úgy hiszem, ab ovo nem csak irodalomtörténészek, mindig is interdiszciplináris történeti tanulmányokat végeztek, ezt a sokirányúságot már csak tudományterületük tárgya is meghatározza: a régi magyar irodalom. E szóösszetételben az irodalom korántsem a modern értelemben vett belletrisztikai szövegtípusok összességével kapcsolatos képzeteket jelenti, hanem egy jóval szélesebb műveltségi kört, a cicerói hagyományokból táplálkozó humanista litterae-t, illetve a hozzá hasonló irodalomfogalmakat. Ha nem így volna, a régi magyarosok valószínűleg csak a poézis és a poétika hatáskörébe tartozó szövegeket firtathatnák, márpedig ez nem felel meg diszciplínánk valóságos gyakorlatának. (2) Mindez persze sokak számára nem világos, mert például intézményeink – főként egyetemeink – struktúrája is mást sugall. Ezúttal bizony nem lehetnek kratilista, mert akkor azt kellene mondanom, a tudományszakok és intézményeik nevei lényegileg azok, amik, illetve hogy a dolgok megváltozásával a szavak változásának is együtt kellene járnia. Kratilistaként nem érthetném meg például, hogy egy eminens módon archeológiai cikk – mint *Kárpáti Gáboré* Janus feltételezett sírjáról – hogyan kerülhet irodalomtörténeti kötetbe. Nyilván nem kielégítő magyarázat az, amelyik így érvel: a történeti szerző testi mivolta épp úgy az irodalom intézményrendszerének része, mint ahogy például sírja is, hiszen ez egy modern literatúra-fogalom kritikátlan visszaolvasása volna egy olyan korba, amikor más fogalmak működtek. Éppúgy megkérdőjelezhető volna *Szabó András* – a klasszikus diszciplína-felosztás szerint – kimondottan történész értekezése *Joachim Georg Reticus*-ról, *Kopernikusz* tanítványáról. (3) *Hermogenész* követőjeként pedig meg kellene változtatnunk elnevezéseinket – hiszen irodalom fogalmán ma már nem a teljes írásbeliség termelte szövegekkel kapcsolatos képzeteket értjük –, jómagam azonban sok, szellemi értelemben fiatal barátommal, megkerülve a Platón-figurák kínálta kettősséget, inkább az irónia eszközához folyamodván a „rég magyarázat”, illetve a „rég magyaros” – közösségünk szóbeliségében régóta élő – kifejezéseket használok, s hagyom átítatni e szavak jelentését a régi kultúra kutatói eredményeinek sokszínűségével. Ily módon gyakorlat s elmélet kéz a kézben járhatnak, senki sem mondhatja ugyanis, hogy a régi magyarosok kizárólag csak a mai irodalomdefiníciók kijelölt szövegtípusok egykori – vélt – megfelelőivel foglalkoznának. A régi magyaros kultúránk múltjával törődik, írott vagy ikonografikus források értelmezésével. Múl-

tunkat természetesen éppígy nemzetközi kontextusban vizsgálja, amiképp ma is csak egy jó értelemben vett nemzetköziség jegyében érdemes nemzeti kultúránkat művelnünk. A jelen Janus Pannonius-kötet ilyen nézőpontot érvényesít.

Tanulmányai az előző kiadványban megszokott módon két nagyobb csoportra oszlanak: a Janus-ról szólókra s a humanista tradícióval általánosabb értelemben foglalkozókra. Az előbbi csoportban az életrajzi vonatkozású cikktől (*Ritókkné Szalay Ágnes*) Janus filozófiai műveltségét tárgyaló tanulmányon át (*Jankovits László*) a költő történelem-szemléletével foglalkozó – meglehetősen rövid! – tanulmányig (*Marianna D. Birnbauer*), illetve a Janus 18. századi recepcióját ismertető írásig (*Szelestei N. László*) sok minden megtalálható. A második csoportban emblematikától (*Tüskés Gábor*) a Zsámboky feledett kortársát, Hadrianus Junius-t bemutató íráson át (*Eredics Péter*) a horvát humanisták 16. századi magyarság-képét elemző tanulmányig (*Sokcsévits Dénes*) terjed a spektrum.

Nem pusztán irodalomtörténeti munkát vehet tehát kezébe az olvasó, hanem jóval inkább a hazai Janus-kutatás nélkülözhetetlen szakirodalmát, ekképp pedig egy, a magyarországi humanista kultúrát értelmező könyvet.

Jegyzet

(1) Vö. LINDEMANN, Mary: *Medicine and Society in Early Modern Europe. (New Approaches to European History 16.)*. Cambridge University Press, 1999.

(2) Fogalomtörténeti kérdésekben TOLNAI Vilmos: *Bevezetés az irodalomtudományba* (Bp, 1922.), SZILI József: *Az irodalomfogalmak rendszere* (Bp, 1993.) című könyveire és Paul Oskar KRISTELLER: *The Modern System of the Arts* című tanulmányára támaszkodtam, vö.: *Renaissance Thought and the Arts. Collected Essays*, Princeton University Press, 1990. 163-227. old. Az Universitas-kiadó *Historia Litteraria* című sorozata állandó fülszövegében szellemesen fogalmaz ügyünkben: „irodalom mindaz, ami le van írva.”

(3) Kortárs értelemben persze minden irodalomtudós eredendően történésznek számít, amennyiben az általa kérdezett szövegek és művek, illetve saját kérdése – tehát intellektuális cselekvései – történetiségét megkezdhetetlen kondíciónak tekinti.

JANKOVITS László és KECSKEMÉTI Gábor (szerk.):

Janus Pannonius és a humanista irodalmi hagyomány.

JPTE, Pécs, 1998.

Szentpéteri Márton

„Ugró táncot jókedvemből...”

Tímár Sándor a magyar néptánc- és táncházmozgalom jeles, egyben egyedi utakat járó alakja. A színpadra rendezett tánc helyett ő képviselte a hitelességre törő, mégis alkotói mondanivalót sugárzó hagyományrekonstrukció elvét. Néptáncpedagógiájában pedig azok pártján állt, akik a népi játékok és a néptánc gyerekkori felhasználásában nem életkori fokoza-
tosságot láttak, hanem úgy vélték, hogy a táncgyógyománnyal egyaránt kiterjedt a gyerekvilágban ott, ahol a fiataloknak, felnőtteknek is érett eredeti táncművelés volt. Ahol ez szegényesebb, ott virágzott ki a gyerekek körében egy erős ritmikusjáték-
szokásjáték-kultúra. A Püski Kiadó jóvoltából módja nyílt pedagógiai munkássága bemutatására. Ez egy néptáncművelési kötet videó- és magnetofonkazetta melléklettel. Immár a jeles mester közvetlen forrásként is alkalmazható az iskola világában! *Váradai István* a Garabonciás Együttessel a történelmi társastáncok pedagógiai felelevenítésére adta a fejét. A 12 esztendővel együtt volt az ihletője *Kovács Gábor* munkájának. A korábbi „re-
neszánsz” kötet mellett most a „Barokk táncok” kötet is megjelent a Garabonciás Alapítvány kiadásában.

Gyerekkortörénet

Impozáns albumban adta *Kis Kilián István* és kutatói gárdája az iskoladramák tárgyi emlékeinek feldolgozását. A gyűjtemény a soproni jezsuita gimnázium archív anyagára épül, gazdag tanulmányok kísérik. Kiadója az Enciklopédia Kiadó. A győri Műhely terjedelmes antológiát, tematikus számot szentel a gyermekkor problematikájának. Szépirodalom, esszé, szociológia, néprajz, történettudomány, pedagógia... Műfajilag is gazdag a gyűjtemény. A Fordulópont (a Pont Kiadó periodikája) új számának középpontjában pedig az olvasáskultúra múltja és jelene áll. *Deák Gábor* forrásértékű monográfiá-

ja a magyar gyermektanulmány történetének első, a világháborúig ívelő szakaszát mutatja be. A monográfia kiadására széleskörű állami, társadalmi összefogás adott lehetőséget. A kiadó a Fővárosi Pedagógiai Intézet, az OPKM és a Magyar Pedagógiai Társaság.

GYIK 25

Negyedszázados a Magyar Nemzeti Galéria gyermek-képzőművészeti műhelye. A GYIK-műhely kiállítással, konferenciával emlékezik történetére s mutatja be tapasztalatait a vizuális kultúra avangárdja.

Fekete István Napok, 2000

A Dombóvári Gyermekközösségek Társulása Fekete István Napokat szervez 2000. április 7. - május 15. között Fekete István születésének 100. évfordulója tiszteletére a 4-8. évfolyamos korosztály és nevelőik részére.

Benedek István kötetei

A népszerű szakírónak, ismert közoktatási vezetőnek újabb két kötetét adta ki az OKKER. A napjainkban alig létező iskolaszociográfiának sajátos darabja lesz az a könyv, mely a szerző főiskolai hallgatói által összegyűjtött pedagógiai eseteket rendezi csokorba. „Száz eset – ezer tanulás” a könyv címe. A közoktatási vezetők számára ad rendszerező eligazítást „Az intézményvezetés négy tétele” című kézikönyv a személyiségfejlesztésről, szervezetfejlesztésről, vezetésfejlesztésről s a minőségfejlesztésről.

Gáspár László könyve

Debreceni kollégái vállalták a jeles szerző munkájának posztumusz kiadását. A KLTE Szociál- és Munkapszichológiai Tanszékén megjelent munka címe: „A pedagógiai folyamattervezés elméleti és gyakorlati kérdései”.

Petrikás-emlékkönyv

Az Alkotó Pedagógusok és Nevelőintézmények Egyesülete, ez a főként Kelet-Magyarországon népszerű innovatív szakmai egyesület adózott emlékkötettel tragikusan elhunyt elnöke emlékének. Kollégák, kortársak, határon innen s határon túl idézik emlékeiket a debreceni egyetem egykori professzoráról. Megszólálnak a határon túli magyar pedagógusszervezetek képviselői, nemkülönben a nemzetközi Makarenko-mozgalom nagyjai az Elbától Keletről és Nyugatról is.

Felnőttoktatás

A Német Népfőiskolai Szövetség Magyar Központjában immár másodszor találkoztak a pedagógiai sajtó és a média képviselői, hogy a „tanuló társadalom” fontos kérdéseiről cseréljenek eszmét. Berliini vendég számolt be szenvedélyes, meggyőző előadásban a nagyvárosi népfőiskola interkulturális programjának sikereiről, ezt követően bemutatkoztak a felnőttoktatás sajtóorgánumai. Megegyezés született a közös elektronikus, utánközlőtallózó „folyóirat” létrehozásáról a Magyar Pedagógiai Társaság honlapján. Bemutatták az intézet új módszertani kiadványát *Brend Widemann* módszertani írását: „Sikeres tanfolyamok és szemináriumok – professzionális tanulás felnőtteknek” címmel. Készülőben a Felnőttoktatási Törvény – ez magyarázza az élénkülő érdeklődést. A Műszaki Kiadónál nyomdában a „Felnőttoktatási Lexikon”.

Esélyegyenlőség

Közgyűlésen tekintette át a civil és szakmai kezdeményezések esélyeit. Az Iskolai Esélyegyenlőségért Egyesület. Mint ismeretes, az Országos Köznevelési Tanács is a kérdésnek szenteli ezévi jelentését. Tucatnyi szakmai szervezet fejtette ki álláspontját. Harminc szervezet összefogásában pedig folynak az őszi fővárosi „Esély 2000” – A tanulás esélyei című konferencia előkészületei. A szerkesztőbizott-

ság hozzálatott azon ajánlások elkészítéséhez, amelyeket megvitatva a tanácskozás résztvevői állítják össze végleges szövegét.

Multimédia az oktatásban

A Számalk Rendszerház Rt. nagyszabású konferenciát szervez az oktatás új technológiáinak Budapesten. Plenáris ülések és tartalmas szekciók szolgálják a multimédia alapú fejlesztéseket.

Gyermekvédelem

21. füzeté jelent meg *Dobos László* szerkesztésében a Miskolci Gyermekváros „módszertani közleményeinek”. A kiadvány azért újszerű, mert az átalakuló gyermekvédelmi hálózatot az átalakulás konkrét folyamataiban mutatja be – egy nagyvárosi intézményegyüttes példáján. Nyomában van *Makai Éva* kötete is az iskolai gyermekvédelemről, melynek címe: „Szétszakadt és meg nem font hálók”. Az OKKER adja ki.

Báb

A Nemzetközi Bábszövetség, az UNIMA kötetben adta ki A magyar bábművészet múltja és jelene című tavalyi tanácskozás anyagát. A kiadvány *Szilágyi Dezsőnek és Demeter Zsuzsának* közös műve. Az UNIMA tavaszi közgyűlése a magyarországi bábszínházak helyzetét tekinti át.

Gyerekkultúra a Bakony tövében

A Kabóca Bábstúdió bábsorozatát hirdetett a millennium jegyében, Veszprém megye gyermekversmondó versenyét szervezik a megyei közművelődési intézetben, *Nagy László* 75. születésnapjára versmondó versenyt hirdet szülőhelye, készülődik az Éneklő Ifjúság Kórustábor.

Ezerszínű világ

A Pécsi Tudományegyetem Tanárképző Intézetében jelent meg *Kéri Katalin* szerkesztésében és bevezetőjével – a Mozaikok a nevelés történetéből sorozat ötödik köteteként – az „Ezerszínű világ”. A kiadványban többek között *Nagy Gyula, Csekő Csilla, Duzmathné Tancz Tünde, Kuslits Kata, Fericsán Kálmán, Tóthné Unghy Ilona, Hatvaniné Böröcz Katalin, Vukicsné Soós Rita, Kovács András, Werling Józsefné Forrai Márta, Magyar né Sztankovics Ilona, Szívós Andrea, Szűcsné Molnár Erzsébet, Révészné Csaba Márta, Virányi Zsófia, Apáti Zita, Jankovich Andrea* tanulmányai szerepelnek.

Weöres Fesztivál

Nagy akcióval kötötte össze a Magyar Drámapedagógiai Társaság ezévi gyermekszínijátzó fesztiválját. „Thália szeke-rén” című programsorozatban a legjobb gyermekszínijátzó előadásaikkal bejár-hatják az országot.

Továbbképzés

Az iparművészeti Főiskola 120 órás továbbképzést indít a „Vizuális nevelés gyakorlata” címmel. A képzés során a hall-gatók áttekinthetik a modern vizuális nevelés eszközrendszerét, fejleszthetik tudásukat.

Kolléga kollégának

A Rétközi Iskolaszövetség központja Ibrány. Az itteni általános iskola nevelő-testülete köré csoportosulnak a régió ön-szerveződő civil szakmai szervezetének elkötelezettjei. A regionális egyesület könyvsorozatot indított. Ennek címe: Pedagógiai értékek az iskolában. Öt isko-lavezető diplomamunkáját tartalmazza a tartalmas kötet. *Kiss Gyula* a fenntartók és igazgatók kapcsolatrendszerét, *Kovács Csaba Zoltán* a gyermeki és tanulói jogok érvényesülését, *Lucza János* az igazgató jogainak és kötelességeinek gyakorlását,

Munkácsiné Kolozsi Katalin az informa-tikai szemlélet kialakítását, *Szabó László-né* az iskola életében érvényesülő innová-ciókat tekintette írása tárgyának. Vala-mennyien a gyakorlat közeléből foglalták össze tapasztalataikat.

Tudásmérés Baranya megyében

A Pécsi Tudományegyetem Tanárképző Intézete 2000. május 26-án 10 órai kezdettel „Tudásmérés Baranya megyében” címmel minden érdeklődő számára nyitott konferenciát szervez. Ezen bemutatja az 1999. tavaszán a Tanárképző Intézet kutatócsoportja, az Országos Közoktatási Intézet Kutatási Központja, a Szegedi Tudományegyetem Pedagógia Tanszéke és a Baranya Megyei Pedagógiai Intézet együttműködésével Baranya megyében reprezentatív mintán végzett tantárgyi mérés, személyiségvizsgálatok és szociológiai adatfelvételek eredményeit. A kutatás a 7. és a 11. osztályokra terjedt ki, céljai az alábbiak voltak:

- a minőségbiztosítás egyik feltételként létrejövő vizsgaközpontok tevékenységének és adatbázisának megalapozása;
- a baranyai – ezen belül elsősorban a pécsi – tanulók teljesítményeinek összehasonlítása a szegedi és az országos teljesítménymérések eredményeivel;
- a tantárgyi, az induktív és a deduktív gondolkodást mérő tesztek eredményeinek összevetése a személyiségvizsgálati eljárásokkal nyert adatokkal;
- a tantárgyi tesztek, a gondolkodás-, az intelligencia- és a személyiségvizsgálati eredmények összevetése a szociális háttér adataival;
- a tanárképzés tartalmi reformjának előkészítése a tantárgyi teljesítmények, az alkalmazható tudás, az osztályzatok és a személyiségvizsgálatok összehasonlító elemzése kapcsán;
- a tanári tevékenység és a tanulói teljesítmény összefüggéseinek vizsgálata.

A konferencián bemutatásra kerülnek a Szegedi Alapfokú Vizsgaközpont által 1999 tavaszán országos reprezentatív mintán végzett mérések eredményei is. Minden érdeklődőt tisztelettel hívunk és várunk. (Helyszín: Pécs, Ifjúság út 6., konferenciaterem.)

Kokas Károly Könyvtárak az ezredforduló után

Könyvtárak az ezredforduló után Nostradamus óta egyre csak nehezedik a jó sok dolga, s a gyorsan változó területeken bármit mondanak is, már három-négy év múltán lehetetlenné teszik magukat. Ki ne nevette volna ki például azt a könyvtáros-tanárt, aki, mondjuk, azt állította volna öt évvel ezelőtt, hogy egy nagy magyar egyetem teljes központi számítástechnikai kapacitását (CPU teljesítmény és tárolóképeség) otthon birtokolni fogja 2000-re, egy öreg használt autó áráért. S közben nem fantáziáltunk a fél havi fizetésbe kerülő nyomdaminőségű színes nyomtatóról, a tömeges mobil telefóniáról és mobil adatátvitelről, a DVD-ről és társairól.

Tószegi Zsuzsanna A digitális könyvtár mítosza

Vannak szavak, amelyek egyszer csak váratlanul megjelennek az életünkben. Először idegenül hangzanak, megbarátkozni is nehéz velük, lehet, hogy unalmassá válnak és elkopnak a mindennapos használatban. Jaj annak a kifejezésnek, amelyiknél beáll a „vízcsap-effektus”! A túlsordulást egyhamar a teljes feledés követi. Vajon ez lesz a sorsa a digitalizálásnak is? A digitális könyvtár is csak a percek emberkéféé futó mániája, amely egyszer csak kimegy a divatból?

R. Várkonyi Ágnes Vázlat a művelődés- történet helyzetéről

A Magyar Tudományos Akadémián a Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya a Filozófiai és Történettudományi Osztállyal karöltve megkezdte a Művelődéstörténeti Bizottság újjászervezését, a hazai művelődéstörténet helyzetének javítására. E vázlat diagnózis a kutatások állapotáról, illetve prognózis a jövőendő munkálatokról.
(Szerzőjét a Bizottság társelnökéül választották; a szerk.)

Surányi Bálint Az oktatási expanzió: problémák és perspektívák

Az államszocializmus gazdaságát az ipari korszakban (Jánossy Ferenc egykorú megnevezésével) a „kvázi fejlettség”, a humán infrastruktúrát pedig mindvégig (Kornai János utólagos megnevezésével) a „koraszülött jóléti állam” jellegzetességei határozták meg. Ezek azután a rendszerváltást követően bizonyos vonatkozásokban számottevő tehertételt, más vonatkozásokban viszont jelentős fejlődési potenciált hagytak maguk után.

